

**МІНІСТЕРСТВО ВНУТРІШНІХ СПРАВ УКРАЇНИ
ЛЬВІВСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ВНУТРІШНІХ СПРАВ**

На правах рукопису

МУЖ ВАЛЕРІЙ ВІКТОРОВИЧ

УДК 340.114.5.12

**ЮРИДИЧНІ ЗАСОБИ ФОРМУВАННЯ КОЛЕКТИВНОЇ
ПРАВОСВІДОМОСТІ**

12.00.01 – теорія та історія держави і права;
історія політичних і правових учень

Дисертація на здобуття наукового ступеня
кандидата юридичних наук

Науковий керівник:
Гарасимів Тарас Зеновійович,
доктор юридичних наук, професор

ЗМІСТ

ВСТУП.....	3
РОЗДІЛ I КОЛЕКТИВНА ПРАВОСВІДОМІСТЬ: ІСТОРИОГРАФІЯ ТА МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ.....	10
1.1 Колективна правосвідомість: історіографія дослідження.....	10
1.2 Колективна правосвідомість: методологія дослідження.....	32
Висновки до розділу 1.....	54
РОЗДІЛ II КОЛЕКТИВНА ПРАВОСВІДОМІСТЬ В ТЕОРІЇ ПРАВА...	57
2.1 Правосвідомість: поняття, структура, види.....	57
2.2 Колективна правосвідомість.....	78
2.3 Юридичні моделі колективної правосвідомості.....	97
Висновки до розділу 2.....	109
РОЗДІЛ III ФОРМУВАННЯ КОЛЕКТИВНОЇ ПРАВОСВІДОМОСТІ..	110
3.1 Колективна правосвідомість: компаративістський підхід.....	110
3.2 Модель колективної правосвідомості на сучасному етапі.....	126
3.3 Формування ідеальної конструкції колективної правосвідомості.....	141
3.4 Юридичні методи формування колективної правосвідомості.....	158
Висновки до розділу 3.....	175
ВИСНОВКИ.....	177
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	186
ДОДАТКИ.....	202

ВСТУП

Актуальність теми. У наш час науковці приділяють значну увагу дослідженню явища правосвідомості. На нашу думку, такий інтерес до цього правового явища зумовлений, передусім, розумінням того, що правосвідомість здійснює безпосередній вплив на стан законності, правопорядку в державі, виробляє своєрідну культуру громадян, ідейною основою якої є моральні, духовні та правові цінності нації. Зокрема, в нашій державі, яка отримала у спадок радянський компонент суспільного буття, вкрай необхідним є вироблення механізмів «перезавантаження» суспільства у напрямі світових принципів вираження прав і свобод людини, механізмів, що спроможні зародити у свідомості і окремих громадян, і соціальних спільнот відповідні пріоритети соціально-правового розвитку та функціонування суспільства. До таких механізмів, на нашу думку, і відноситься правова свідомість з усіма юридичними засобами, які здійснюють вплив на її формування. В свою чергу, правова свідомість виступає не тільки механізмом впливу на людину і суспільство, а й станом позитивної взаємодії останніх. Тому з'ясування проблем її формування чи виявлення причин деформації правосвідомості є одним з пріоритетних питань на стадії трансформації нашої держави.

Значний внесок у розробку категорії «правосвідомості» зробили вчені імперського та радянського періодів, а саме: М. Алексєєв, Ю. Антонян, Н. Бура, І. Ільїн, Б. Кістяківський, М. Козюбра, О. Лукашева, П. Новгородцев, Л. Петражицький, П. Рабінович, І. Рябко, Є. Трубецький, І. Фарбер, В. Чефранов, Б. Чичерін, Г. Шершеневич та інші. У сучасному періоді варто відзначити таких вітчизняних науковців: Т. Гарасимів, О. Данильян, Ю. Дмитрієнко, О. Деменко, Д. Єрмоленко, Ю. Калиновський, М. Кельман, А. Колодій, В. Коновалова, С. Кравченко, Л. Кушинська, П. Рабінович (і сучасний, і радянський період), І. Омельчук, О. Скакун, С. Сливка, В. Тимошенко, І. Тімуш, М. Цимбалюк, О. Цуркан, А. Штанько та інші.

Теоретичною основою дослідження стали праці вчених за напрямками

юриспруденції, філософії, психології та соціології. В рамках юриспруденції переважно використано праці вчених в галузях загальної теорії права, філософії права та спеціальних юридичних наук з питань методології досліджень. Окрім названих вище науковців, використано також наукові доробки І. Канта, В. Ф. Гегеля, Г. Келлі, Є. Кузьміна, Р. Мертона, А. Москаленко, А. Новікова, Д. Новікова, Т. Ньюкома, С. Рубінштейна, Т. Тарахонич, Е. Фромма та інших.

Однак, зазвичай акцентується увага на індивідуальних якостях людини, її внутрішніх характеристиках (моральних, духовних, правових тощо). Варто також звернути увагу науковців, практиків до чинників та умов навколишнього середовища, що відбивають на свідомості особи свої характерні якості.

В наш час важко уявити індивіда в ізольованому стані. За своєю суттю, поряд з феноменом індивідуальності, кожна особа є членом сім'ї, громади, суспільства. Перед нею висувається значна кількість завдань, що впливають з тих же сімейних, а також економічних, соціальних відносин. Крім того, сучасні темпи глобалізації вимагають від особи постійного саморозвитку, вдосконалення з урахуванням потреб світового товариства. Усі ці чинники в комплексі спрямовані на усвідомлення індивідом самого себе як частини цілої органічної системи – колективу.

Актуальними залишаються проблеми соціалізації особи, вираження її переконань і в окремих спільнотах, і в суспільстві загалом. У цьому розумінні виникають питання, пов'язані з мотивацією її поведінки в соціальних групах, а також зворотній вплив факту членства в колективному утворенні на її суспільно корисні поведінкові настанови. Причому суспільно корисна поведінка в нашому розумінні не полягає в економічному зростанні держави, а в діях особи, які відповідають культурним, моральним, етичним та правовим вимогам.

Незважаючи на значні наукові досягнення в сфері правосвідомості, все ж зазначимо, що мало уваги приділяється її колективній формі, а також юридичним засобам формування цього явища. З приводу цього досліджено психологічні сторони соціальних груп, зокрема можливі відхилення поведінки

їх членів, проаналізовано вплив явища референтності на стан правосвідомості і членів у середині групи (внутрішній вплив), і з боку сторонніх колективних утворень (зовнішній вплив). Крім того, виділено основні детермінанти середовища, що здійснюють вплив на формування правової свідомості особи, до яких віднесено культуру, клас та сім'ю. Значну увагу приділено релігії як одному з колективних чинників, що формує позитивні якості члена релігійної громади в правовій сфері. В свою чергу, релігію застосовано як об'єднуючий фактор для порівняння правової свідомості в країнах різного типу правових систем.

Загалом проблеми формування колективної правосвідомості мають особливе наукове та практичне значення на етапі формування громадянського суспільства і в нашій країні, і в низці держав, що розвиваються. Розвиток права та відповідно правової держави безпосередньо залежить від стану правосвідомості громадян та соціальних груп, які формують суспільство. Колективна правосвідомість, у поєднанні із засобами її формування, є багатоаспектним правовим та соціокультурним феноменом, який не до кінця пізнаний у форматі сучасної парадигми співжиття людства, а тому є відкритим для подальших наукових досліджень. Отже, викладене вище зумовлює актуальність цього дослідження.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертацію виконано згідно з планами науково-дослідних робіт Львівського державного університету внутрішніх справ за напрямом «Держава і право: філософсько-правовий та теоретико-історичний виміри» (державний реєстраційний № 0113U002433).

Мета і задачі дослідження. Метою дисертаційного дослідження є обґрунтування з теоретико-правових позицій якісного впливу правової свідомості на стан розвитку суспільства та проведення аналізу юридичних засобів її формування з огляду на колективний характер соціалізації особи.

Задля досягнення цієї мети було поставлено такі задачі:

– відтворити історіографію дослідження правової свідомості;

- здійснити аналіз методологічної основи пізнання правосвідомості;
- розкрити зміст понять правосвідомості та колективної правосвідомості, розглянути їхню структуру і види;
- охарактеризувати детермінанти середовища, що виступають базисом для формування колективної правосвідомості;
- відобразити позитивні тенденції впливу правосвідомості на стан правового регулювання в суспільстві;
- охарактеризувати моделі колективної правосвідомості з огляду на теоретичні засади функціонування права;
- здійснити порівняльний аналіз стану формування правосвідомості населення країн з різним типом правових систем;
- сформувати юридичну модель колективної правосвідомості на сучасному етапі та її ідеальну конструкцію;
- встановити юридичні способи та засоби формування колективної правосвідомості.

Об'єкт дослідження – суспільні відносини у сфері колективної правосвідомості.

Предмет дослідження – юридичні засоби формування колективної правосвідомості.

Методи дослідження. Методологічну основу дисертаційного дослідження склали загальнонаукові та спеціальні методи наукового пізнання. Перш ніж використовувати один з обраних загальних та спеціальних методів дослідження охарактеризовано принципи, які покликані відобразити ідею пізнання обраного юридичного феномену. Зокрема, дослідження ґрунтується на принципах історизму (підрозділи 1.1, 2.1), всебічності розгляду (підрозділ 2.3), всезагального взаємозв'язку (підрозділ 3.2), відображення (підрозділи 2.2, 3.3), гносеологічного плюралізму (підрозділи 2.1, 2.2, 2.3, 3.3, 3.4).

Серед методів наукового пізнання безпосередньо в дослідженні використано аналітичний (підрозділи 2.1, 2.2, 3.2, 3.3), структурний (підрозділи 2.1, 3.3), історичний (підрозділ 1.1), моделювання (підрозділ 3.2) та метод

порівняння (підрозділ 3.1). Одним з ключових компонентів методології дисертаційного дослідження є застосування соціологічного методу (підрозділ 3.4). Проведено анкетування студентської молоді з метою з'ясування впливу якості юридичної освіти на стан правосвідомості майбутніх правників.

Наукова новизна одержаних результатів полягає в тому, що дисертація є першим у вітчизняній науці цілісним рукописним комплексним дослідженням, у якому проаналізовано юридичні засоби формування колективної правосвідомості з огляду на важливість останньої в системі правового регулювання суспільства, зокрема правотворчості та правореалізації.

Елементи наукової новизни одержаних результатів дослідження виявляються в тому, що:

уперше:

- запропоновано ідеальну конструкцію колективної правосвідомості, для чого застосовано ключові положення теорій походження та розуміння права шляхом поєднання якісних основ природно-правової, позитивістської, соціологічної, психологічної та історичної шкіл права;

- окремо виділено «примиренську» теорію права як найбільш придатну для моделювання правосвідомості суспільства і виражену через її суспільну мету, тобто з виокремленням позитивного впливу на підвищення якості правового регулювання;

- викладено наукову позицію щодо розгляду мети правової свідомості в широкому та вузькому значеннях;

удосконалено:

- теоретичну модель колективної правосвідомості;
- юридичні засоби формування колективної правосвідомості;

набули подальшого розвитку:

- з'ясування впливу на правосвідомість релігії та моралі;
- роль правосвідомості як мотиву до правомірної поведінки.

Практичне значення одержаних результатів полягає в тому, що сформульовані й обґрунтовані у дисертації висновки і пропозиції можуть бути

використані у:

– *правореалізації* – з метою підвищення рівня правосвідомості суспільства;

– *нормотворчості* – для підвищення ефективності процесу правотворення через підвищення рівня правових знань суб'єктів нормотворення;

– *навчальному процесі* – при викладанні навчальних дисциплін «Теорія держави та права», «Історія політичних та правових вчень», «Порівняльне правознавство», «Філософія права» та для підвищення рівня юридичної підготовки та освіти;

– *науково-дослідній роботі* – для подальшої розробки теоретико-правової концепції юридичних методів формування колективної правосвідомості.

Особистий внесок здобувача. Сформульовані в дисертації наукові положення, висновки, рекомендації, пропозиції обґрунтовано автором самостійно на підставі особистих досліджень та в результаті опрацювання й аналізу значної кількості монографічних праць.

Апробація результатів дисертації. Основні наукові положення оприлюднені у виступах на науково-практичних конференціях, зокрема, на Звітній науковій конференції ад'юнктів, аспірантів та здобувачів «Проблеми правової реформи та розбудови громадянського суспільства в Україні» (Львів, 17 жовтня 2014 р.); Міжнародній науково-практичній конференції «Теорія та практика протидії злочинності в сучасних умовах» (Львів, 31 жовтня 2014 р.); IV Міжнародній науково-практичній конференції «Економіко-правові виклики 2015 року» (Львів, 15 січня 2015 р.); II заочній науково-практичній конференції «Державотворення та правотворення в Україні: проблеми та перспективи розвитку» (Львів, 16 квітня 2015 р.); Першій науково-практичній конференції «Теорія і практика конституціоналізму: український та зарубіжний досвід» (Львів, 30 квітня 2015 р.); Звітній науковій конференції ад'юнктів, аспірантів та здобувачів «Проблеми правової реформи та розбудови громадянського суспільства в Україні» (Львів, 16 жовтня 2015 р.)

Дисертація обговорювалась на засіданні кафедри теорії та історії держави і права, конституційного та міжнародного права Львівського державного університету внутрішніх справ.

Публікації. Основні наукові положення, теоретичні висновки та практичні рекомендації, вміщені у дисертаційному дослідженні, викладено автором у 8 наукових статтях, з них одна стаття в зарубіжному науковому періодичному виданні.

РОЗДІЛ 1

КОЛЕКТИВНА ПРАВОСВІДОМІСТЬ: ІСТОРИОГРАФІЯ ТА МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1 Колективна правосвідомість: історіографія дослідження

Сьогодні в період трансформаційних перетворень, які відбуваються в нашій державі дослідження колективної правосвідомості відіграє надзвичайно вагоме значення. Невипадково професор В. Ортинський зазначає: «Успішно стримувати поширення правового нігілізму, обмежувати його енергію можна тільки тоді, коли будуть з'ясовані чинники, що його породжують та відтворюють» [1, с. 4].

Натомість, будь-яке правове явище має свою передісторію становлення та дослідження. Воно не виникає спонтанно, а формується протягом довготривалого періоду в процесі розвитку суспільних відносин. Виключенням цієї тези не становить і феномен правосвідомості. Слушною є думка з цього приводу В. Вернадського про те, що «немає кращої можливості розкрити зміст, стан та нагальні проблеми, а заодно і визначитися з перспективою будь-якої науки, крім як розглядати її в процесі розвитку, тобто історично» [2, с. 71].

Оскільки, правосвідомість входить до складу загальної свідомості, є однією з її форм, то шлях розвитку цього явища є доволі тривалим та проходить поряд із суспільною свідомістю. Беззаперечно, що саме поняття правосвідомості, її структура, види, які сформовані в сучасній науці значно відрізняються від уявлень складених в різні історичні періоди, однак досліджуючи її історичні аспекти можна відстежити хронологію становлення, засоби впливу на розвиток цього явища в залежності від розвитку суспільства.

У класичному періоді розвитку античної філософії проглядається моральний, етичний сторони життєдіяльності людини. На думку Сократа, сутність людини – в її душі, під якою слід розуміти наш розум, активність

думки та морально орієнтовану поведінку. Сократ здійснив переворот у традиційній системі цінностей. Справжні цінності, на думку філософа, не пов'язані із зовнішніми проявами (багатством, силою, славою), вони не співвідносяться з тілом (життям, фізичним здоров'ям, красою), вони є скарбами душі. Природним наслідком подібних поглядів стала висока оцінка людини, котра пізнає себе і навколишній світ, тобто людини мудрої. Для Сократа мудрість і моральність нероздільні, оскільки головне завдання мудрості полягає в тому, щоб розрізняти добро і зло. Це розрізнення дозволяє людині не тільки правильно думати, а й правильно чинити, не виходячи за межі правового поля [3]. Зокрема, Платон відводить роль правителів в ідеальній державі мудрецам або філософам, в яких домінує розумна частина душі [4, с. 51]. Арістотель підкреслював, що влада закону краща, ніж влада будь-якої особистості. Правління на основі закону не може бути цілком справедливим, але все ж воно – менше зло, ніж сваволя і пристрасті, притаманні особистості «при владі» [4, с. 59]. Філософ, також, стверджував, що чеснота громадянина полягає в здатності підкорюватися владі і законам [5, с. 171]. На нашу думку, вже на той час філософами проводиться оцінка «законів», а також надання знанням важливого чинника для здійснення управління суспільними справами.

Доцільно приділити увагу, в дослідженні становленню колективної правосвідомості, за часів Київської Русі, так як в період княжої доби сформувалися традиції, звичаї українського народу. Основними першоджерелами правосвідомості в контексті співвіднесення природного та позитивного права, що має за мету моральне наповнення принципів законодавства, обґрунтовуючи в якості джерела права природно-правові ідеали, що виходять із природних прав людини, у давньоруській державі, як звісно, були: звичаєве право, договори Русі з Візантією, князівське законодавство, канонічне (церковне) законодавство, Руська Правда та інші [6, с. 29]. Охоронцем правових звичаїв Київської Русі була територіальна громада, яка називалася Верв, до складу якого входили найстаріші за віком та найбільш авторитетні представники. Вони також виконували функцію верховного суду

[7, с. 179]. У свідомості тодішньої еліти, до якої, безперечно, належали і самі літописці, конфлікту інтересів громади і влади не існувало, оскільки джерелом влади виступав народ, який через віче здійснював функції врядування, тимчасово наділяючи конкретного князя владою для забезпечення інтересів цієї громади, серед яких організація оборони і захисту, за яку вони отримували визначену данину, була найважливішою [8]. Участь громади у веденні суспільних справ показує рівень розвитку суспільної свідомості на той час, у тому числі і правової. З прийняттям християнства до правового обігу входять релігійні норми, які безумовно вплинули на моральні та етичні переконання тогочасних українців.

Епоха середньовіччя все ж зумовлена класовими нерівностями та високої ролі церкви в суспільному житті. У християнській філософії середньовічної Європи рівність була релігійною нормою, яка визначалася ставленням людей до Бога («перед Богом усі рівні») і не має ніякого стосунку до станової нерівності в суспільстві. Усі ці філософсько-етичні погляди на проблему заслуг і винагороди відображали соціально-політичну специфіку станово-кастових суспільств: 1) спадковість привілеїв або безправ'я; 2) релігійно-юридичний характер суспільної диференціації [9, с. 100-101]. Звісно, таке середовище не передбачало розвитку правосвідомості. Особистості важко ставитися з повагою до норм права, коли вони регулюють відносини в залежності від класового стану. Такий стан речей вимушено призводив до деформації правосвідомості в нашому розумінні.

Проте, вже в соціальних утопіях Відродження і у філософії Просвітництва ідея соціальної рівності набуває світського характеру, ставиться питання про природну рівність людей. Зокрема, у період становлення буржуазного суспільства цю тезу взяли на озброєння прогресивні ідеологи, і феодално-становому світопорядку протиставили ідеї «свободи, рівності і братерства» [9, с. 101]. Ставлення людини на перший план, її знань, вмінь, навичок, творчого потенціалу, а також ідеї рівності, свободи дали підґрунтя для

пошуку нових підходів до вивчення свідомості особи та суспільства. В свою чергу, це стало поштовхом до вдосконалення і феномену правосвідомості.

Тема суспільної правосвідомості не залишалася поза увагою українських гуманістів епохи Відродження. Видатний українсько-польський публіцист, полеміст, історик Станіслав Оріховський враховував важливість освіти у розвинутій державі. Його «Напучення польському королю Сигізмунду II Августу» є тому підтвердження: «Залишається, нарешті, обґрунтувати належним чином високу думку про мудрість, і, якщо можливо, якнайширше. Йдеться про школи і гімназії, оселі правдивої мудрості у державі. Де їх нема – засновуй, де занепали – відновлюй. Нехай молодь твоєї держави навчається там гуманності й мудрості. Завдяки цьому твої підлегли ще з юних літ навчаться і справу добре провадити, і тебе, мудрого правителя, слухатись. Бо якщо ти лише простим способом (тобто законами й покараннями) спонукатимеш своїх громадян до доблесті, це буде те саме, якби хтось під загрозою покарання примушував влучати в ціль людину, яка ніколи не вчилася метати списа» [10, с. 52]. Правильною є думка Оріховського, оскільки неможливо примусити людину виконувати закон, який вона не розуміє чи не усвідомлює, а тим більше, якщо їй невідомо про його існування. Тому філософ вимагає від тогочасного правителя підвищувати рівень освіти в державі. Зокрема, в нашому дослідженні акцент робиться на правову освіту як засіб формування суспільної правової свідомості.

Ян Щасний-Гербут у «Розмислі про народ руський», написаному під час Московської конфедерації (1613), так аналізував звичаї: «Та ж про що убога Русь просить? Щоб мали змогу жити відповідно до прав? «А може, прав не має?». Можливо, на пергаменті чи на папері й не мають, але мають в умислах людських найліпше право й матір усіх прав – звичай. Бо чи що інше є право, а не сам звичай, уживаний проздовж багатьох літ і який визнано за добрий і вже потім, щоб ніхто не дорікав, покладений на папір» [11, с. 175].

Наступним значимим проміжком часу розроблення категорії суспільної правосвідомості є доба Просвітництва та Нового часу. Розмірковуючи про

природне право, Бенедикт Спіноза у «Теологічно-політичному трактаті», зазначав: «Отож природне право кожної людини визначається не здоровим глуздом, але жагою і потенцією. Адже не всі від природи призначені до діяльності згідно з правилами і законами розуму, але, навпаки, всі родяться, нічого не знаючи, і проходить велика частина життя, перш ніж вони можуть спізнати істинний спосіб життя і набути навичок у добродеті, хоча б вони і були добре виховані» [12, с. 169]. Думка є цінною з огляду на те, що робиться акцент на суб'єктивних можливостях кожної людини до настанов на правомірну поведінку.

В індивідуальній теоретичній правосвідомості Ж.-Ж. Руссо пріоритетного значення набуває суспільна воля, яку ми інтерпретуємо як загальну правову свідомість, що існує у правовому полі суспільства. Будучи джерелом справедливості, загальним розумом громадян, вона являє собою певний і постійний елемент, властивий волі окремих осіб, що забезпечує їх рівність і волю. З такого розуміння особистості та особистісної правосвідомості виникали переконання, що правильно знайдена загальна воля як загальна правосвідомість буде прийнятна для всіх як загальний закон кожної розумної істоти [13, с. 58-59]. Ним, також, піднято питання зворотного негативного впливу уже прийнятих правових приписів на підсвідомість людини: «У «Суспільній угоді» я говорив про корсиканців як про новий народ – єдиний в Європі ще не зіпсований законодавством, і висловив думку, що на такий народ можна покласти великі надії у разі, якщо йому пощастить з мудрим керівником» [14, с. 626].

Французьким філософом-матеріалістом, одним із самих значних постатей Просвітництва, Д. Дідро надавався психологічний нахил до становлення індивіда в суспільстві, роблячи акцент на його індивідуальних рисах, що дало змогу розглядати індивідуальні особливості кожного не як середньоарифметичне від суми особливостей всіх членів суспільства [15, с. 75]. Цей висновок має свою цінність через положення щодо групової чи суспільної правосвідомості, яка не є сумою правосвідомостей індивідів певних груп чи

суспільства, що підтверджено нами в процесі пізнання колективної правосвідомості в наступному розділі. Інші, не менш важливі, його погляди про можливість виправлення особи в кращу етичну чи моральну сторони. Дідро не погоджується з думкою Гельвеція, що людина народжується без ідей чеснот і пороків, наводячи тезу: «Яке б виховання не дати тій людині-звіру, який слідкував з пристрасною насолодою за судорогами вбитого ним капуцина, немислимо, щоб з нього можна було зробити м'яку і жалісливу людину» [15, с. 140-141]. В наш час важко погодитися з цією позицією мислителя про недоцільність та безрезультатність впливу на особу, шляхом запровадження різних засобів як правового, так і інших видів виховання.

Значний вклад у вивчення проблем правосвідомості внесли Г. Гуго, К. Савіньї, Ф. Пухта. Вони відмічали, що правові приписи, які надходять від держави, особливо ті, що направлені на кардинальні зміни існуючого суспільного ладу, часто не знаходять підтримки в свідомості людей і сприймаються, як такі, що суперечать «народному духу», який сформувався в процесі багатовікової історії [16, с. 18]. В історичній школі права, представниками якої були вищезгадані мислителі, вся історія права та становлення правосвідомості є віддзеркаленням долі народу [17, с. 11-12]. Таким чином, спостерігається ставлення людей до минулого і чинного права та оцінку прийнятих правових норм на рівні правової психології.

Для повноти дослідження неможливо обійти стороною німецьку класичну філософію. Одним із шедеврів світової філософії є «Критика чистого розуму» І. Канта, в якій досліджуються уявлення, почуття людини, можливості її розуму, досвіду тощо. Тут не йдеться про безпосереднє дослідження правосвідомості, однак підлягають огляду внутрішні чинники формування особистості, які необхідні їй для оцінки різних явищ, у тому числі й правових. В такому ракурсі філософ писав щодо спроможності судження: «Через те лікар, суддя або політик може мати у своїй голові стільки чудових медичних, юридичних або політичних правил, що сам здатний стати солідним учителем у відповідній царині, і проте в застосуванні їх легко схиблювати – або тому, що

йому бракує природної спроможності судження (хоча не бракує розсудку), так, що він здатний осягти загальне *in abstracto*, але не може розрізнити, чи належить до нього певний випадок *in concreto*, або ж тому, що він недостатньо підготовлений до такого судження вправлінням з прикладами та через реальну практику» [18, с. 125-126]. Важливість думки зумовлена необхідністю мати розвинену свідомість для реалізації своїх знань на практиці, у нашому випадку правосвідомість у процесах правореалізації, правозастосування тощо. Необхідною складовою антропологічного принципу, за І. Кантом, є самосвідомість людини. З одного боку, самосвідомість народжує розумний егоїзм як основу людської поведінки. А з другого – наявність самосвідомості спонукає людину бути моральною та здатною до творчого діяння. Кант говорив, що виправляти самого себе можливо, і це наш обов'язок. «Найкращий спосіб самовдосконалення – оволодіння своєю роботою». Учення І. Канта проникнуте повагою до людини, оптимізмом щодо її духовного вдосконалення та розвитку правосвідомості. Людина, за І. Кантом, – це автономний громадянин з високим рівнем правосвідомості, з розвинутою внутрішньою культурою. Необхідно зазначити, що він виокремлює три види автономії особистості, які завжди враховують у межах правової реальності: уміння вибирати, необхідність вибирати та відповідальність за зроблений вибір. Таким чином, моральна автономія, за І. Кантом, полягає в тому, що людина сама здатна визначати, що є добро, а що є зло [3].

Суттєвим вкладом у формування явища колективної правосвідомості є «Філософія духу» Г. В. Ф. Гегеля, відповідно до якої, «значення участі приватних осіб у громадських справах слід почасти вважати в більш конкретному і тому більш настійно усвідомленні загальних потреб; істотним же чином – у праві, згідно з яким загальний дух досягає також і прояви зовнішньої загальної волі у впорядкованій, чітко вираженій дієвості у веденні громадських справ; і за допомогою цього задоволення інтерес цей такою ж мірою сам по собі пожвавлюється, в якій пожвавлення поширюється і на адміністративні установи, які завдяки цьому безпосередньо усвідомлюють, що в тій же мірі, в

якій вони вимагають виконання обов'язків, вони повинні рахуватися і з правами» [19, с. 361-362]. Аналіз викладеного свідчить про необхідність усвідомлення приватними особами загальних потреб суспільства та важливості сформованої їх свідомості для ведення суспільних справ.

За межами нашого дослідження правосвідомості не можуть перебувати погляди Карла Маркса та Фрідріха Енгельса, так як значний проміжок часу свідомість громадян України, а також громадян низки інших держав, формувалася під впливом марксистського світогляду. Доносячи до громадськості недоліки рейнської юриспруденції, з позиції релігійної заангажованості законодавства, в редакційній примітці до статті «Проект нового закону про розвід» 1842 року, Маркс пише: «Недостатньо поділяти шлюб на дві сутності: духовну і світську – так, щоб одна з них була пов'язана тільки з церквою і совістю окремих особистостей, інша ж – з державою і правовою свідомістю громадян. Протиріччя не знімається тим, що шлюб підрозділяється на дві різні сфери. Навпаки, тим самим створюється протиріччя і нерозв'язна колізія між цими самими життєвими сферами. І хто в змозі поставити законодавцю в обов'язок притримуватися дуалізму, подвійного світогляду? Хіба всякий сумлінний законодавець, що стоїть на релігійній точці зору, не повинен визнати єдиною силою в реальному світі і в його земних формах, те що в духовному світі і в релігійних формах він визнає втіленням самої істини і перед чим він схиляється, як перед єдиною силою? У цьому пункті проявився корінний недолік рейнської юриспруденції, її двоїстий світогляд, який, відокремлюючи, з властивою йому поверхнею, совість від правової свідомості, не вирішує найважчих колізій, а розрубє їх; відриває світ права від світу духу, а тим самим право від духу і, отже, юриспруденцію від філософії» [20, с. 48]. Із цим баченням можна погодитися щодо необхідності розмежування світської та церковної влади, законодавчих актів від релігійних канонів конкретного віросповідання. Крім того, в сучасних демократичних державах проживають особи різних національностей та користуються однаковими правами, незалежно від їхнього ставлення до тієї чи іншої релігії. Проте, на нашу думку, Марксом

надаються і помилкові твердження про вплив релігії на особу. Особливо це помітно в «Критиці гегелівської філософії права», де він ставить питання в тому, що відправною точкою для аналізу релігії з історичних і тим більше матеріалістичних позицій є визнання того, що людина створює релігію, релігія людини ж не створює [20, с. 8]. Якщо розмірковувати про людину як біологічну істоту, то звісно вона не народжується релігією. В цьому контексті нами не заперечується теологічні вчення про походження людини, а йдеться виключно про фізіологічний процес її народження. Проте, якщо споглядати людину як члена суспільства, то з такою думкою важко погодитися, так як релігією людині прищеплюються з самого дитинства моральні та етичні норми, які в подальшому застосовуються в дорослому житті, тобто, так звані релігійні норми впливають на формування особистості. Релігія, на нашу думку, про що здійснено аналіз нижче, виступає важливим позитивним чинником впливу на формування правосвідомості особи, групи суспільства. Порівнюючи в нашій праці правосвідомість країн різного типу правових систем, використано саме релігійну складову, що залишає свій відбиток на сприйнятті права.

Ставлячи питання про походження сім'ї, у зв'язку з дослідженнями Льюїса Г. Моргана, звісно акцентуючи увагу на важливості капіталістичного виробництва, Енгельсом підкреслено, що укладати договори можуть люди, які мають змогу вільно розпоряджатися своєю особою, вчинками і майном, і рівноправні у відношенні одне до одного. Таким чином, ним проводилася паралель щодо права вільного укладення шлюбу рівноправними людьми, оскільки в буржуазному розумінні шлюб був договором, юридичною угодою. Він писав про право люблячих на противагу феодальній шлюбній домовленості між класами: «І хіба це право люблячих не стояло вище від права батьків, родичів, та інших звичайних шлюбних маклерів і звідників? І якщо право вільного особистого вибору безцеремонно втрутилося у сферу церкви і релігії, то чи могло воно спинитися перед нестерпним домаганням старшого покоління розпоряджатися тілом, душею, майном, щастям і нещастям молодшого» [21, с. 69]. Таке ставлення Енгельсом цього питання є цікавим нам з точки зору

формування в свідомості нових поколінь поглядів та ідей про необхідність відстоювання своїх прав, інтересів на противагу існуючим звичаям і традиціям, що призвело в подальшому до врегулюваннями цих відносин правовими нормами. Не менш важливою є його позиція щодо поваги громадян до чиновницького апарату органів публічної влади у зв'язку з розвитком цивілізації: «носії влади, яка відчужує себе від суспільства, вони повинні здобувати повагу до себе за допомогою виняткових законів, в силу яких вони здобувають особливу святість і недоторканність» [21, с. 147]. На нашу думку, мова йде про написання і прийняття таких нормативно-правових актів, які мають сприйматися позитивно суспільством та водночас піднімати авторитет працівників органів державної влади. Неоднозначною ж є позиція Енгельса щодо морального виховання робітничого класу в Англії, «якого робітник не дістає в школі, не прищеплюється йому й іншими життєвими умовами, принаймні те моральне виховання, що має яке-небудь значення в очах буржуазії. Все становище робітника, вся навколишня обстановка сприяють розвитку в ньому аморальності. Він бідний, життя не має для нього ніякої принадності, майже всі втіхи йому недоступні, кари закону йому більше не страшні; чому ж він повинен обмежувати себе в своїх бажаннях, чому він повинен давати багачу втішатися своїм багатством, замість того, щоб узяти собі частину його? Які можуть бути підстави у пролетаря, щоб не красти?» [22, с. 61-62]. Отже, ми бачимо дві проблеми, перша з яких знаходить своє відображення в нехтуванні закону, через безстрашність відповідальності за його порушення, що спричиняється низьким матеріальним становищем (бідністю). Друга полягає у виправданні бідністю порушень закону, а саме вчинення злочину. Щодо першої, то вона має свою цінність з огляду на врахування психологічного стану людини (мова не йде про особу з психічними відхиленнями (недієздатну), чинники, що впливають на цей стан, та призводять до повного нехтування захисних норм права. Інша, не знаходить нашої підтримки через схвалення автором вчинення злочину, мотивуючи виключно класовою нерівністю. Однак, як нами встановлено в подальшому, все ж клас

виступає детермінантом середовища, що здійснює вплив на формування правосвідомості його представників.

Є вартими уваги погляди українського вченого-криміналіста та історика права О. Кістяківського. Будучи прихильником марксизму, однак не підтримуючи його військове бачення захоплення влади, на противагу правовому, прихильником якого був останній, він засуджував прояви царизму по відношенні до безправ'я людини. За твердженнями О. Кістяківського у його «Щоденнику»: «В суспільстві ходить багато слухів. Чим воно хворіє, то і вигадує... Коли суспільство зв'язано по руках і ногах, коли воно не може вільно обговорювати суспільні справи, тоді в нього розумова і моральна діяльності вироджуються і дають наслідки на зразок приведених» [23, с. 12]. Розуміючи, що тогочасне становище особистості в Російській імперії далеке від принципу свободи, він у викладеному наводить думку про деградацію суспільства в умовах імперіалізму. Напрошується теза про необхідність правової обізнаності народу, свободи слова, думки як необхідних чинників формування суспільної правосвідомості. В протилежному випадку інформаційне обмеження громадян неодмінно призведе до її деформації.

У вказаних вище періодах постановка проблеми саме правосвідомості не проводилася. Остання досліджувалася в процесі вивчення суспільної свідомості чи свідомості особистості. Як зазначає І. Омельчук, ключовими періодами дослідження правосвідомості є: 1) імперський; 2) радянський; 3) сучасний. Відомими представниками імперського періоду дослідження правосвідомості були: Н. Алексєєв, І. Ільїн, Б. Кістяківський, П. Новгородцев, Л. Петражицький, Е. Трубецкой, Г. Шершеневич, Б. Чичерін та інші [24, с. 33].

Значний внесок у розвиток теорії правосвідомості зробив І. Ільїн. Він свого часу підкреслював, що у правосвідомості фіксуються не тільки «знання» і «мислення», а й уявлення, воля, почуття, людська душа, людський інстинкт [25, с. 95]. У його розумінні передумова нормального, здорового права закладена в самій людині, в її правосвідомості. За І. Ільїним, існує три правила правосвідомості, які передбачають: 1) дотримувати добровільно чинні закони і

боротися лояльно за нові, кращі; 2) звільнити себе внутрішньо за допомогою добровільного самозобов'язання і шукати свободи тільки через закон і під законом; 3) навчатися мистецтву виймати із закону його правильну і справедливу сутність за допомогою правової совісті, творчого прочитання закону. З кожного закону треба навчатися брати те, що в ньому є правильним і справедливим, щоб дух закону володів буквою, а не навпаки. Хоча І. Ільїн не дає єдиного універсального визначення правосвідомості, але зазначає, що правосвідомість – це воля до права, воля до мети права і здатність «самозаконно» мотивувати свої вчинки усвідомленням цієї мети. Він вважав, що безспірне коріння правосвідомості криється в повазі людини до самої себе, відчутті власної духовної гідності (закон духовної гідності), здатності до самоконтролю і самоуправління при самостійному встановленні меж допустимої поведінки (закон автономії) і взаємній повазі і довірі сторін, що є підставою для приватних і публічних правовідносин (закон взаємного визнання) [26, с. 2]. У його праці «Основи державного устрою. Проект основного закону Росії» питанням правосвідомості як основи держави присвячено цілий третій розділ, що розпочинається з наступних положень: «Отже, майбутня російська держава препідноситься нам, як форма порядку і життя не просто авторитетно приписана, але прийнята живою правосвідомістю можливо більшого числа російських громадян» [27, с. 48].

Вагомий внесок у розвиток психологічної теорії права зроблено Л. Петражицьким, а отже і в розвиток суспільної правосвідомості, оскільки структурним елементом останньої є правова психологія. Петражицький вважав, що для вирішення питання про сутність права необхідно вивчати наші внутрішні психологічні акти, так як право є явище духовного світу, психологічне явище, явище нашої душі [28]. Особливо важливо і співзвучно темі дослідження народної правосвідомості, – Л. Петражицький вважав, що поряд із позитивним правом існує інтуїтивне право, яке не спирається ні на які «авторитетно-нормативні» факти (закони, звичаї, судові рішення тощо) [29,

с. 9]. Тим самим вказуючи на суттєве значення почуттів для формування правових відносин.

Також, варто розглянути розвиток явища правосвідомості під кутом зору іншого російського мислителя, представника школи природного права Б. Чичеріна. Так, Б. Чичерін, видатний представник неогегелівської філософії права, висунув концепцію природного права зі змінним складом (згодом схожа доктрина на неокантівській основі була розвинута Р. Штаммлером). Згідно з цією концепцією природне право є світосприймаючим метафізичним початком, що розвивається в суспільній свідомості та відповідно в правовій практиці, і в той же час ідеалом, до якого людина як розумна і свободна істота повинна прагнути [30, с. 56-57]. З огляду на викладене, напрошується теза, що вираження людиною права як ідеалу неможливе без формування у неї правосвідомості.

Представником доктрини позитивного права, який вніс доволі значний вклад у дослідження правосвідомості через обґрунтування теорії правової держави, був П. Новгородцев. Він зазначав («Введення в філософію права. Криза сучасної правосвідомості»): «Для того, щоб бути справедливою, верховна влада повинна збігатися з народом так, щоб кожен громадянин в один і той же час і панував, і підкорявся, і щоб всі перебували в незмінній гармонії загальних поглядів. Це думка про єдність народу як цілого і як моральної основи державного союзу. Звідси випливає заперечення незалежності влади від народу, так само як і заперечення несправедливої переваги одних елементів народу над іншими». Коли Новгородцев говорить про збіг влади і народу, це зовсім не означає одностороннього підпорядкування, мається на увазі вияв моральної основи державної діяльності, яка би в один і той же момент визначала цілі і завдання, і обмежувала свавілля з боку держави. Свобода держави має закінчуватися там, де починається свобода особистості. Це має бути аксіомою будь-якої політичної діяльності. Правова свідомість не може будуватися на залежності, підкоренні. На такому ґрунті проростає правовий нігілізм, який унеможлиблює рівноправний діалог громадян і держави. А тому

правова держава можлива тільки там, де забезпечені умови для вільного морального розвитку особистості [31, с. 48].

Варто зазначити, що огляд правосвідомості (групової, суспільної правосвідомості) під кутом зору представників різних шкіл права становить для нас значний інтерес, оскільки моделювання цього явища ми здійснили через призму природно-правової, позитивістської, історичної, та психологічної теорій права.

Цікавими є тогочасні погляди В. Соловйова на моральну філософію як науку. Розглядаючи моральні дані людської природи, такі як відчуття сорому, жалість, совість, він осмислював їх важливість для формування у психіці людини необхідних життєвих правил і принципів: «Осмислюючи факт сорому, розум логічно виводить з нього необхідну, загальну і моральну обов'язкову норму: стихійне життя в людині повинно бути підкорено духовному» [32, с. 52]. Не залишився поза його увагою і взаємозв'язок права та моральності. Так виглядає спроба розкрити уявне протиріччя між правом і моральністю: «Різні стани як моральної, так і правової свідомості. – Незмінні юридичні норми, чи право природне. – Консерватизм в праві. – Прогрес в праві, чи неухильне тяжіння правових положень до правових норм, згідним, хоч і нетотожним з моральними вимогами» [32, с. 72].

Розкриваючи сутність юридичного позитивізму Н. Алексеев, який був учнем Новгородцева, зазначав, що можна вивчати емпіричний склад нашої правосвідомості як внутрішньо-психічного індивідуального переживання, але і цей науковий прийом не підніме нас на висоту чисто субстанціального розгляду предмета [33, с. 37]. Значимим його доробком у груповій правосвідомості було дослідження правопорядку як загальної волі та індивідуально-психічного явища. В його розумінні правопорядком є складне відношення між особистостями, які «входять» в спілкування, і відповідно в цьому є його суть як особливо оформлених відносин між людьми [33, с. 86]. Правопорядок, як все нам відоме в світі, має відношення до людської психіки, «знаходиться в головах людей», проте він не співпадає з індивідуально-психічним життям, протистоїть

йому як деяка самостійна реальність, як деяке відношення між людьми [33, с. 96]. Досліджуючи становлення правопорядку, він пов'язав його з людською психікою, що показало значну роль правової психології у цьому напрямку.

Французький філософ-екзистенціаліст Жан-Поль Сартр, вивчаючи у своїх працях життя та особистість Флобера («Ідіот в сім'ї», «Критика діалектичного розуму»), розглядав явища індивідуальної та колективної свідомості. Досліджуючи повсякденне життя індивіда (перш за все – життя творчого індивіда), його діяльність, формування особистості за допомогою теоретичної і практичної діяльності, досліджуючи генезис особистих, сімейних і соціальних відносин за допомогою сходження до початкових структур, які визначають життя і свідомість індивіда, Сартр намагається досліджувати життя і свідомість будь-яких соціальних спільнот аж до життя і свідомості всього людського суспільства. Одночасно він фіксує реальні суперечності та їх вираження в діяльності індивідуальної і суспільної свідомості, наближаючись до виявлення діалектичних основ своєї структурної антропології, яку він мислить як універсальну реконструкцію всієї людської історії [34, с. 47-48].

Великою постаттю української правової думки є Академік Вільної Української Академії Наук Станіслав Северинович Дністрянський, уродженець м. Тернопіль Тернопільської області. Ми зупинимося на його «Родинному праві Закарпатської України» 1928 року. Розмірковуючи про право, яке бере свій початок із суспільних зв'язків, Дністрянський пише: «Родина витворює ще й сьогодні в своїм об'ємі своє питоми родинне право, яке не потребує окремого авторитету держави, яке родиться із безпосереднього авторитету самої родини» [35, с. 6]. Описане академіком право, закріплене в родині та сім'ї, дає змогу нам розкриваючи зміст правосвідомості враховувати моральні цінності останніх. Брати до уваги чинники, які безпосередньо впливають із самої сім'ї, такі як виховання, соціальний та матеріальний стан, релігійні вподобання батьків, сімейні традиції тощо. Водночас, нами в дослідженні включено сім'ю до детермінант середовища, що відбиваються формуванні колективної правосвідомості.

Радянський період дослідження правосвідомості знаменується такими науковцями: Ю. Антонян, Н. Бура, М. Козюбра, Є. Лукашеві, П. Рабінович, І. Рябко, І. Фарбер, В. Чефранов та інші. Зокрема, безпосередньо в дослідженні використано праці В. Чефранова («Правова свідомість як різновид соціального відображення (філософсько-методологічний нарис)» 1976 р., «Правова свідомість як специфічний різновид соціального відображення» 1973 р.), І. Рябко («Правосвідомість і правове виховання мас в радянському суспільстві» 1969 р.) та І. Фарбера («Правосознание как форма общественного сознания» 1963 р.).

Має місце наукова думка про те, що в Радянському Союзі феномен правосвідомості досліджувався вузько. Аргументація цієї думки полягає в тому, що радянська ідеологія тяжіла до колективізму і на перший план особистість не ставилася. Негативне ставлення комуністичної партії до релігії, а тим більше її заборона, не давали можливості досліджувати це явище в повному обсязі. На нашу думку, ця позиція не є цілком вірною, оскільки явище правосвідомості не може бути досліджено цілковито через залежність останньої від розвитку самого суспільства та створених уявлень про його ідеали. Досліджуючи ж суспільну, групову, корпоративну та інші види правосвідомості за кількістю суб'єктів (учасників), відмінну від індивідуальної, тільки давало змогу більш детально аналізувати її структуру, зміст та сутність не акцентуючи особливу увагу на конкретному індивіді. Що стосується релігії, то виключення цього справді значущого чинника на формування правосвідомості тільки посилювало інші напрямки її дослідження в цьому періоді.

Професор П. Рабінович досліджуючи проблеми теорії законності розвинутого соціалізму та цінності соціалістичного права зупинявся на важливості формування особистісної поваги до закону з боку громадян. На його думку, «розгорнуте обґрунтування та роз'яснення того факту, що в умовах соціалізму як би з рук закону людина отримує сьогодні (і буде отримувати в подальшому) всі наявні в розпорядженні суспільства блага і можливості (свободи), необхідні для свого існування і всебічного розвитку, для

самореалізації та вдосконалення, – важливі ще й в іншому відношенні. Вони допомагають запобігати або долати виникнення односторонніх поглядів на закон лише як на засіб примусу, джерело відповідальності, спосіб обмеження свободи – словом, як не виправданий, зайвий бар'єр у здійсненні життєвих планів людини. Щоб зробити повагу до права, до закону особистим переконанням кожної людини, необхідно широко пропагувати положення, що цінність соціалістичного способу життя ще в тому, що в ньому панує закон, що в світі соціалізму юридичним явищам (законодавству, суб'єктивним правам, законності, правопорядку та ін.) належить чільне місце» [36, с. 131]. Повага до закону має стати особистим переконанням кожної людини. А для цього його необхідно впроваджувати, закладати у свідомість з ранніх років, враховуючи вікові особливості юнацької свідомості взагалі і несформованої правосвідомості зокрема [37, с. 123]. Викладені вище положення автора щодо необхідності виховання громадян в дусі поваги до права і закону без застосування примусу, а внаслідок їх внутрішніх переконань, які можуть бути сформовані за рахунок власних культурних надбань, або закладених в свідомість з боку держави, є значно цінними і в наш час.

Радянський науковець Є. Лукашева, в свою чергу, досліджувала місце правосвідомості в системі форм суспільної свідомості. Це питання було поставлено нею в 1973 році у праці «Соціалістична правосвідомість і законність», відповідно до якої: «Яке би питання не досліджувала юридична наука, в кінцевому результаті ціль вивчення відображається в розкритті сутності поведінки, діяльності індивідів, соціальних груп, класів, суспільства в цілому. Причому з всієї сукупності суспільних відносин юридична наука звертає увагу перш за все на сферу державно-правових відносин, вивчаючи структуру свідомості і поведінку людей в цій галузі. Проблема правосвідомості як суб'єктивного фактора, визначаючого діяльність людей в державно-правовій сфері, дає ключ до розуміння характеру цих суспільних відносин і діяльності людей» [38, с. 48].

У 1979 році побачила світ монографія «Правове виховання і соціальна активність населення», авторами якої були В. Зенін, М. Козюбра, В. Оксамитний, де висвітлено нерозривний зв'язок між культурою і правом, досліджено особливості правосвідомості різних категорій населення, в тому числі молоді. Авторами наводиться думка, що «для успішного проведення правовиховної роботи і її вдосконалення велике значення має знання аудиторії, перш за все правосвідомість слухачів» [39, с. 81].

На тогочасну думку М. Козюбри, яку він спільно з А. Заєць та Є. Бурлай виклав у 1988 році в книзі «Демократія і перебудова», соціалістичний лад не може ефективно функціонувати не знаходячи нових шляхів розвитку творчої діяльності мас в усіх сферах суспільного життя [40, с. 5]. Поза увагою авторів не залишається ідейно-виховна робота: «Не менш важливі завдання потребують розв'язання і в інших галузях ідейно-виховної роботи: по ідеологічному і патріотичному; правовому і освітньому вихованню тощо. Головним повинна стати мобілізація мас на виконання завдань перед країною, правильне формування громадської думки і зростання її впливу на наші практичні справи» [40, с. 156]. Звісно ця книга є ідеологічно заангажованою під соціалістичний лад та свого часу проходила партійно-комуністичну цензуру, однак ключові моменти є досить цікавими. Розвиток творчої діяльності мас в усіх сферах обов'язково включає і правову. Розкриваються потреби правового виховання населення та збільшення ролі громадськості в управлінні справами, тобто в практичній діяльності.

Правовому вихованню молоді, їх участі в громадському житті країни, дотриманні політичних, трудових та інших прав приділялася увага в наукових працях Н. Бурої. Зокрема, у її спільній праці з Ю. Нипорко «Молодь: права і свободи в дзеркалі двох світів», вони акцентували увагу на усвідомленні молоддю своїх прав: «Щоб підкреслити ту величезну роль, яку відіграє в житті соціалістичного суспільства молодь, і сприяти кращому усвідомленню молоддю своїх основних прав і обов'язків, в ряді країн соціалізму прийняті комплексні правові акти про молодь» [41, с. 7].

Незважаючи на прихильність А. Луначарського до марксистсько-ленінської теорії світогляду, оскільки останній був учнем В. Леніна, його аналіз культури є важливим з погляду на усвідомлення важливості правової культури як обов'язкового елемента побудови суспільства. Вчення Леніна про культуру в його поглядах (збірка статей «Про літературу») виявляється наступним чином: «Само собою зрозуміло, що в основних своїх рисах вчення Леніна про культуру є таке саме, яке ми знаходимо у Маркса і Енгельса. Поняття культури охоплює в них, по суті, всі форми суспільного життя, окрім безпосередньо виробничих. Зрозуміло, і ці останні можна було б віднести до культури, якщо протиставити останню поняттю природи, тобто природи поза всякою зміною її людиною. Поняття культури включає в себе всі так звані надбудови. До їх числа входять не тільки «чисті» форми ідеології, релігія, філософія, наука, мистецтво, а й так звані форми культури, які безпосередньо зв'язані з побутом: мораль, не тільки теоретична, а й та, що безпосередньо побутує в житті, право, знову ж таки в його ідеологічних і практичних формах, і т. д.» [42, с. 21].

Велику увагу приділено соціально-правовим аспектам особистості злочинців, чим здійснено напрацювання в правовій психології, у працях Ю. Антонян, якого можна віднести до двох періодів дослідження правосвідомості, як радянського, так і сучасного. Дослідженню підлягали різні чинники впливу на людину, що супроводжують настанови на протиправну поведінку. Одним з таких чинників, на його думку, є почуття тривоги, про що ним описано в «Тінях минулого» наступним чином: «У тривожних особистостях загроза буття, біологічному чи соціальному, може перебороти будь-які моральні перешкоди. Через це, знаючи про моральні заборони, людина просто їх не бере до уваги, не реалізує їх у своїй поведінці, бо якщо вона буде слідувати заборонам, небезпека, що загрожує стане реальною. Соціальні норми, які регулюють відношення між людьми, через вказані особливості та відсутність цілеспрямованого виховання, не сприймаються такими індивідами. Звісно, в принципі можлива компенсація вказаних рис за допомогою цільового індивідуалізованого впливу з одночасною, якщо це можливо, зміною умов

життя» [43, с. 272]. Разом з В. Голубєвим та Ю. Кудряковим, розглядалася ним суб'єктивна сторона корисливих злочинів в науковому доробку «Особистість корисливого злочинця». Вони зазначали, що «мотиви корисливих злочинів важливо знати і тому, що вони дають необхідну інформації про те, наскільки усвідомлені і сприйняті особистістю моральні та правові норми, які охороняють державне, суспільне і особисте майно, як оцінюється нею відповідна соціальна практика. Відповідно, мотиви в цьому значенні являють собою одну з форм буття моральних і правових норм, спосіб реалізації їх як регуляторів людської поведінки, а також метод самоврядування особистості через систему стійких переконань, тобто через мотиви» [44, с. 53].

Якщо радянськими науковцями, можливо не завжди за рахунок власних поглядів, а з боку тоталітарного тиску, правосвідомість розглядалася в розумінні соціалістичного права, то українськими правниками, які перебували за кордоном, зверталася увага, що в такому середовищі терору правосвідомість м'яко кажучи не може виконувати своїх функцій, зокрема деформується в свідомості радянських юристів. Професором Юрієм Старосольським у «Правничому віснику» Товариства українських правників в ЗСА, виданому в Нью-Йорку у 1977 році, викладено статтю про введення в дію «Основ Кримінального Законодавства Союзу РСР і Союзних Республік». Його бачення в прийнятті цього акта є таким: «... в істоті терору лежить не справедливість, не карання за злочин, передбачений у законі, а, навпаки, ширення страху, що корениться в непевності, у відчуженні безправ'я; терор – це в істоті карання без закону. Сприйняття цих двох інституцій, як існуючих і незмінних фактів, акцептування як натурального феномену можливості переслідування людини без суду, без оборони, без формального ствердження вини на підставі доказів, і стосування до неї засобів терору, а не справедливої кари, мусить допустити в правосвідомості юриста, теоретика чи практика хоч би пасивний погляд, що карання без закону допускальне. А тоді вже психологічно є місце в цій правосвідомості для законної постанови, що дозволяє карати за аналогією» [45, с. 169-170].

Сучасний стан дослідження колективної правосвідомості, на нашу думку, розпочинається з моменту розпаду Радянського Союзу, зокрема в Україні з дня проголошення її незалежності, і триває по сьогоднішній день. Такий підхід дасть змогу більш детально з'ясувати чинники, які впливали на стан розвитку правосвідомості громадян (населення) у країнах пострадянського простору, оскільки розпад цієї «імперії» зумовив створення ряду нових держав, відмінних своїми традиціями, ставленням до релігії, культури тощо.

При здійсненні аналізу стану дослідження правосвідомості на сучасному етапі є необхідність, на нашу думку, поділу на вітчизняну та зарубіжну науки. Це зумовлено специфікою досліджуваної теми, оскільки в рамках нашої роботи підлягають вивченню суспільні відносини в сфері саме колективної правосвідомості, включаючи правосвідомість народу, етносу тощо. Порівнюється правова свідомість в різних правових системах світу.

Серед сучасних вітчизняних дослідників правової свідомості слід відзначити, таких як Т. Гарасимів, О. Данильян, Ю. Дмитрієнко, О. Деменко, Д. Єрмоленко, Ю. Калиновський, М. Кельман, А. Колодій, В. Коновалова, С. Кравченко, Л. Кушинська, П. Рабинович (як сучасний, так і радянський період), І. Омельчук, О. Скакун, С. Сливка, В. Тимошенко, І. Тімуш, М. Цимбалюк, О. Цуркан, А. Штанько та інші.

Дослідження девіантної правосвідомості відображається в монографії професора Т. Гарасиміва «Природні та соціальні детермінанти формування девіантної поведінки людини: філософсько-правовий вимір». Важливою є думка автора, що «здатність девіантної правосвідомості як різновиду суспільного, перехідного пострадянського розвитку, випереджати хід розвитку дійсності (передбачати ті чи інші результати) є чи не найціннішою якістю правової свідомості, яка дозволяє її суб'єктам порівняно вільно орієнтуватися у навколишній природній та соціальній дійсності» [46, с. 281].

Розглядаючи правову психологію як науку, в однойменному посібнику «Правова психологія», В. Коновалова не обходить стороною і деформацію правосвідомості в правопорушників: «Деформація правових уявлень в

правопорушників виражається перш за все в правовій неграмотності, неправильному відношенні до права і виконанню правових приписів. В цьому плані являє інтерес ще одна сторона формування антисуспільної поведінки. Особа може бути згідною з правовими приписами, однак ступінь їх засвоєння, а значить, і використання в тій чи іншій ситуації може бути дуже низькою» [47, с. 38].

З початком нового тисячоліття проведено низку досліджень суспільних відносин у сфері правосвідомості. Серед них відзначимо: Н. Волковицької («Роль правової свідомості у розвиткові правової демократичної держави»), О. Деменко («Правосвідомість студентської молоді в Україні»), М. Бурдоносової («Теоретичні аспекти правового ідеалізму та правового нігілізму»), О. Міленіна («Правосвідомість учасників дорожнього руху») та інші. Окремо виділимо дисертаційне дослідження Ю. Калиновського «Правосвідомість українського суспільства як соціокультурний феномен: філософсько-правова рефлексія», в якому підлягають з'ясуванню сутності та генези правосвідомості українського суспільства, обґрунтування її комунікативної природи, а також розкриття базових чинників впливу на розвиток правосвідомості сучасного українського соціуму [17, с. 4].

За останні роки побачила світ велика кількість публікацій українських науковців на тему правосвідомості, досліджуючи її структуру, зміст, види, суб'єктний склад, специфіку реалізації тощо. Зокрема, Ю. Дмитрієнко здійснив спробу виявити конкретно-історичну специфіку джерел української правосвідомості на ґрунті виявлення специфіки давньоісторичної правової літератури [6, с. 50,]. У науковій статті Г. Клімової «Правосвідомість: до теорії питання» досліджується еволюція поняття правосвідомості, аналізується інтерпретація правової свідомості у філософсько-правових дослідженнях, розкривається структура цього соціального феномену [26, с. 1]. Проте, незважаючи на зацікавленість сучасними дослідниками цим феноменом, нам не вдалося віднайти вітчизняних досліджень саме колективної правосвідомості в розумінні більш ширшому за суспільну чи національну.

Дослідженню рівнів правосвідомості присвячена монографія російського науковця В. Бредневої під назвою «Рівні правосвідомості та юридична діяльність». У значній частині праці вона розглядає масову правосвідомість в юридичній діяльності за правомірною поведінкою та правовою активністю суб'єктів, і пише: «Фактичне правомірне поведінка може здійснюватися за допомогою буденної правосвідомості, а в деяких випадках і моралі, яка служить своєрідним «замінником» масової правосвідомості» [48, с. 67]. Наступним російським науковцем, дослідження правосвідомості якого нам є важливими, з огляду обраного види правосвідомості за кількісним суб'єктним складом в дисертації, є І. Абдурахманова, а саме її стаття під назвою «Масова правосвідомість як історичний феномен», в якій викладено, що «використання обширної джерельної бази при вивченні масової правосвідомості підтверджує, що першість тих чи інших ідей в змістовному каркасі правосвідомості залежить від історико-культурних факторів» [16, с. 18].

Дослідженням окремих сторін соціально-правового явища, яке вітчизняними вченими назване як правосвідомість, в зарубіжних країнах займалися такі науковці, як Адам Подгурецький (Польща), Реймо Блом, Тео Шолтен (Фінляндія), А. Бідерман (США), Масаї Чіба (Японія), Вагнер Хауге (Норвегія), Ван Гутта (Бельгія), Деніз Цебо (Канада), Дмитрій Калагеропулос (Франція) та інші. Аналіз праць цих авторів дозволяє стверджувати, що зарубіжними дослідниками, за винятком дослідників країн колишнього СРСР, вивчаються лише окремі сторони такого соціально-правового явища як правосвідомість (наприклад, поінформованість про право та правові реалії, ставлення до певних норм права та правових установ тощо), але в цілому в зарубіжній юридичній науці не існує розуміння правосвідомості, а отже відсутні теоретичні концепції цього поняття [24, с. 37].

1.2 Методологія дослідження колективної правосвідомості

Колективна правосвідомість проявляє себе багатогранним соціально-правовим явищем, тому її дослідження передбачає використання ряду як

загальнонаукових, так і спеціально-наукових методів та підходів. При дослідженні цього явища варто брати до уваги, що феномен правосвідомості має історичну, соціальну, культурну, політичну та в будь-якому випадку правову основи. Слід зазначити, що вказаний перелік не є вичерпним.

В ході дослідження необхідно враховувати доволі широкий зміст, який вкладається в поняття правосвідомості, а також в різні колективні її форми. З однієї сторони вона являється юридичною категорією, а з іншої формою суспільної свідомості. Даний підхід змушує відкинути позицію, відповідно до якої дослідження повинно проходити виключно в правовій площині. Інші форми свідомості: культура, релігія, мораль тощо, перебуваючи у взаємозв'язку з правосвідомістю безумовно вносять свій вклад у її формування. Виключивши цю тезу з матеріалів дисертації чи не приділення їй значної уваги, імплементаційним процесам, що проходять у свідомості між її формами, значить позбавити досліджуваній феномен його ціннісної характеристики «учасника» розбудови громадянського суспільства.

Зважаючи на загальноприйнятий елементний поділ правосвідомості на правову психологію та правову ідеологію слід брати до уваги психологічні аспекти її формування, а також базові правові концепції, до розуміння яких дійшло у своєму розвитку чи має здатність дійти в майбутньому людство, або конкретна соціальна група.

Феномен правосвідомості, а тому і його дослідження не може розглядатися в межах окремо визначеного індивіда, обмежуватися притаманними йому рисами та особливостями. Вивченню підлягають загальні чинники, які впливають на формування правосвідомості індивіда як члена певної соціальної групи, суспільства, нації тощо. В свою чергу це дає змогу вивчати закономірності становлення правосвідомості окремих спільнот, не обмежуючись навіть окремими державами.

Перш ніж заглибитися в дослідження принципів, підходів і методів, які на нашу думку повинні застосовуватися в пізнанні колективної правосвідомості, вважаємо за доцільне зупинитися на розкритті самих понять методології і

метода та їх цінності в науковій діяльності. В першочерговому порядку наведемо енциклопедичні тлумачення названих понять.

«Методологія (від «метод» і «логія») – вчення про структуру, логічну організацію, методах і засобах діяльності» [49, с. 39].

«Методологія – система принципів і способів організації та побудови теоретичної і практичної діяльності, а також вчення про цю систему» [50, с. 158].

«Методологія (від метод і грец. $\lambda \acute{o}\gamma\omicron\varsigma$ – вчення) – 1) Вчення про методи пізнання та перетворення дійсності. 2) Сукупність прийомів дослідження, що застосовуються в якійсь науці» [51, с. 373].

Аналізуючи викладені тлумачення поняття «методології», знаходимо єдино спільне для них, що полягає в діяльності та вченні про цю ж діяльність. Звідси цікавою є позиція А. М. Новікова та Д. А. Новікова щодо означення цього поняття в широкому розумінні, обходячи стороною лишні структурні нагромадження, згідно з якою методологія – це вчення про організацію діяльності [52].

Історично методологія виникла у зв'язку з необхідністю філософського осмислення світу під кутом зору критичного дослідження методів пізнання. Необхідність систематизації та пояснення нагромадженого наукою емпіричного матеріалу зробила проблему пошуку універсального, філософськи обґрунтованого методу одержання істинного знання центром філософських досліджень 16-17 ст. [51, с. 373].

Донедавна поширеною була думка, що методологія стосується виключно наукової діяльності, так як визначає підходи, принципи, методи, що застосовуються науковцями під час дослідження якого-небудь явища. На сьогоднішній день методологію пов'язують з будь-яким процесом (технологічним, творчим), оскільки перш ніж розпочати яку-небудь діяльність необхідно відтворити схему її проходження від початкової до кінцевої стадії. При цьому, особа, яка керує таким процесом, змушена обрати свій метод для

його реалізації, будь-то експеримент, математичний аналіз, анкетування, інтегрування мікросхем тощо.

Наукова методологія, на думку Леонардо да Вінчі, органічно пов'язана з потребами практики. «Той хто захоплюється практикою без науки, – стверджував він, – немов керманіч, який прийшов на корабель без руля чи компаса; він ніколи не буде впевнений, куди пливе» [53, с. 8]. Таким чином наукове пізнання виступає направляючим вектором для розуміння та реалізації об'єкта дослідження. Проте, слід також розуміти, що наукові постулати, не реалізовані на практиці, втрачають свою значимість. На нашу думку, одним із завдань, або метою будь-якої науки є поєднання теорії з практичною діяльністю, оскільки самі по собі теоретичні положення, концепції, моделі, якщо вони не знайшли своє практичне застосування чи не стали «гвинтиком» подальшого наукового пізнання обраного об'єкта, не варті затраченого часу на їх озвучення та обговорення.

Зважаючи на викладене, спробуємо сформулювати наше визначення «методології правосвідомості» – це вчення про організацію діяльності, концептуально пов'язаної різного роду аспектами правосвідомості, що характеризуються усвідомленням її цінності в організації суспільних відносин.

Зв'язки теоретичного пізнання з практикою із особливою силою відображаються в філософії Нового часу, і перш за все в працях Ф. Бекона. Бекон стверджував, що ціллю всякої науки являється її практична корисність, а головним призначенням передової філософії його часу – створення нового метода. Якщо високо ціниться будь-яке окреме відкриття, зазначав Бекон, то ще вище необхідно цінити, то завдяки якому може бути відкрито все інше. Ідею створення нового метода Бекону скоріш за все підказало успішне використання нової техніки в мореплаванні і військовій справі. «... Подібно тому, – писав він, – як нам ніколи не вдалося би відкрити Вест-Індію, якщо б цьому не передувало винайдення морського компаса, так неможливий і справжній науковий прогрес без суворого наукового метода» [53, с. 45].

Отож, що ж собою являє поняття «методу» як одного з компонентів методології. На думку І. В. Івлєва термін «метод» має двоякий зміст. У першому випадку він служить для найменування системи ідеальних засобів пізнання. Це безпосередні установки, принципи, методи, прийоми і логічні форми. Коли вони виступають в ролі приписів. В другому розумінні метод можна означити як спосіб пізнавальної і практичної діяльності, що являє собою послідовність пізнавальних операцій чи етапів діяльності, сприяючих найбільш успішному досягненню бажаного результату [54, с. 25-26].

Метод пропонує не тільки ідеали, але й протилежні їм ідоли, заперечення тих альтернатив, яким він протистоїть. Так, своїми апаліптичними засобами метафізика в боротьбі з схоластикою була звернена проти ідолів (в термінології Ф. Бекона) театру, ринку, печери, тобто ілюзій словесного спілкування, натовпу, тілесної і духовної організації людини. Діалектика, в свою чергу, в боротьбі проти метафізики відкинула ідоли сумативності (неякісної комбінації складного з простого), механічної рівноваги, кількісного росту, редукції всіх змін до просторового переміщення та ін [55, с. 38].

Метод пізнання – це штучна, не існуюча в природі система правил и операцій, які, проте, обумовлені об'єктивними властивостями пізнавальної системи «суб'єкт – об'єкт». Метод не є дещо зовнішнє по відношенню до суб'єкта чи дещо, вартісне між суб'єктом і об'єктом, він включений у зміст поняття «суб'єкт пізнання», виступає як його властивість, виникає і розвивається в результаті творчої, активної діяльності суб'єкта по перетворенні та пізнанні світу. Будучи відкритою системою, метод постійно розвивається слідом за розвитком виробничої та інформаційної техніки, в залежності від постановки нових проблем и задач [56, с. 229].

Таким чином, метод дослідження правосвідомості – це обумовлений її ознаками комплекс заходів і засобів, обраних суб'єктом дослідження, направлених на вирішення завдань та цілей пізнання правосвідомості.

Беручи до уваги загально визнаний спосіб сходження від загального до більш конкретного, методологію дослідження правосвідомості умовно розглянемо, за її компонентами, в наступному порядку: принцип, підхід, метод.

Принцип визначає загальну концепцію-ідею, через яку відбувається пізнання явища, насаджуючи притаманні йому особливості та стримуючи процес дослідження у встановлених ним рамках.

Як правило, незважаючи на об'єкт і предмет дослідження, в ньому застосовуються загальні філософські принципи, такі як принцип історизму, всезагальності взаємозв'язку, всебічності розгляду, конкретності, практики, методологічного плюралізму, відображення. В цьому контексті колективна правосвідомість не є виключенням із правила.

Кожна наука ґрунтується на принципі історизму як концепції розгляду явищ, доповнення до емпіричного пізнання, системної фактології [57, с. 95]. Одним із етапів розвитку історизму був так званий натуралістичний історизм, що знайшов віддзеркалення в працях французьких просвітників Шарля Луї Монтеск'є, Дені Дідро, Вольтера, Жан-Жака Руссо. Серед цих мислителів найповніше принцип історизму проявляється в роботах Вольтера, що дає підстави стверджувати, що саме він започаткував розуміння історії як цілісного «всесвітнього процесу». Принцип історизму яскраво виявляється в його праці «Есе про звичаї і дух народів». У центрі уваги Вольтера – пошук глибинних причин руху історичного процесу, його рушійних сил та особливостей. Дж. Віко та Вольтер стали першими мислителями, у творчості яких історизм перестав бути засобом споглядання реальності, перетворившись на спосіб її аналізу [58, с. 217]. Принцип історизму для нашого дослідження полягає в обов'язковому пізнанні явища колективної правосвідомості через призму попередніх епох, не обмежуючись сучасним етапом. Відтак усвідомлюючи, що вивчення колективної правосвідомості потребує історичного аналізу джерел права, при його проведенні необхідно враховувати правовий стан в суспільстві, що склався в певний історичний період. Зокрема, нами в дослідженні виокремлено імперський, радянський та сучасний етап дослідження цього

явища. Приділена значна увага працям радянських І. Фарбера та В. Чефоранова, акцентуючи увагу на тогочасному їхньому розумінні поняття, змісту, структури та функцій правової свідомості.

Слід зазначити, що буде помилковим ототожнювати цей принцип з історичним методом, який буде описаний нижче. Принцип історизму ґрунтується на розумінні науковця про необхідність використання історичного прогресу розвитку досліджуваного явища, а історичний метод визначає саму реалізацію процесу пізнання.

На основі філософського принципу всезагального взаємозв'язку формулюється методологічний принцип-вимога наукового дослідження: аби уникнути однобічності у вивченні об'єкта, необхідно врахувати всі суттєві аспекти й зв'язки предмета. Цей принцип дозволяє уникнути таких крайнощів, як софістика, що ґрунтується на висвітлюванні якоїсь окремої властивості предмета незалежно від її суттєвості, та еkleктика, яка ґрунтується на об'єднанні багатьох різнорідних, внутрішньо не пов'язаних між собою характеристик предмета. Недотримання принципу всезагального взаємозв'язку може стримувати розвиток науки, гальмувати розв'язання окремих її проблем [59, с. 25]. Дотримання цього принципу в дослідженні колективної правосвідомості забезпечує використання всього арсеналу юридичних засобів, які здійснюють безпосередній вплив на її формування. При чому, в нашому дослідженні колективна правосвідомість розглядається як правове та соціальне явище. Враховується як її нормативність, так і виражену духовність.

Як зазначає Т. Тарахонич, важливе значення в процесі аналізу правового регулювання та правового впливу відводиться принципу усебічності. Він забезпечує різноаспектність у їх дослідженні, надає можливість охарактеризувати зазначені категорії не як окремо взяті, а у взаємозв'язку з іншими категоріями, явищами та процесами [60, с. 16]. Правове регулювання і правовий вплив як регулятори суспільних відносин є залежними від сформованої правосвідомості її суб'єктів, тому що усвідомлення цього впливу предикатами, ставить в залежність доцільність цього впливу та його ціннісну

основу. Таким чином, важливість дотримання цього принципу в дослідженні правосвідомості зумовлена її зв'язком із вказаними та іншими соціально-правовими явищами, і характеризується суспільною значимістю правосвідомості та її складною суб'єктно-елементною будовою. Необхідністю пізнання різних чинників впливу на її формування.

З іншого кута зору, сутність правосвідомості, її правова універсальність покликана не обмежуватися «кордонами» визначених правових систем, правових і релігійних традицій та норм. В такому ракурсі результати дослідження правосвідомості повинні відображати універсальні механізми, реалізовані на принципі всебічності розгляду, які підлягають адаптації в будь-якому суспільстві. Беззаперечно, кожна нація, народ, громада мають сформовані етнічні, культурні, моральні норми, а також знаходяться в межах окремої правової системи, проте справжня цінність наукового пізнання перебуває поза цими рамками, повинно мати загальний універсальний характер. Тому нами проаналізовано формування правосвідомості в країнах різного типу правових систем (романо-германського, англо-американського, релігійного).

Знову ж таки, здійснюючи аналіз правосвідомості необхідно зважати на конкретні економічні, культурні, політичні, релігійні умови, що складаються в суспільстві. Принцип конкретності за цим тезисом реалізовується як взаємозв'язок правосвідомості з іншими соціальними і правовими явищами, залежність від стану їх сформованості та розвитку за дійсних обставин.

Принцип відображення полягає в обов'язковості поєднання дослідження правосвідомості з реальним станом речей, який склався в суспільстві, як самої правосвідомості, так і соціально-правових інститутів, процесів тощо. В цьому аспекті правосвідомість проявляє свою соціальну сторону, тобто явища, яке створюється людьми та відображає сформованість інших соціальних явищ, що перебувають у двосторонньому з нею взаємозв'язку. Однак, не потрібно забувати, навіть враховуючи той чинник, що правосвідомість відображається в свідомості людей (індивідів, колективів, народів та ін.), є їхньої інтерпретацією права, що вона має і природну основу, оскільки відображає їхнє усвідомлення

своїх природних прав. Наша думка полягає в тому, що правосвідомість штучно на формується людьми (відображається в їхній свідомості), вона акумулюється на підсвідомому рівні, незалежно від їхньої волі до її сприйняття, відтворюючи реальну картину дотримання принципу верховенства права.

У цьому ракурсі нами розглянуто правосвідомість у зв'язку з інститутами громадянського суспільства, у тому числі їхній можливий вплив на її формування. Аналізуються різні аспекти у середині соціальних груп. Особливе місце з яких посідає явище референтності. Враховано не тільки соціальні чинники впливу на колективну правосвідомість, але й досліджено відображення стану правосвідомості на правовому функціонуванні держави та інститутів громадянського суспільства.

Повноцінне дослідження колективної правосвідомості не може ґрунтуватися на одному підході чи виражати окремо визначену філософсько-правову концепцію світосприйняття. В процесі наукового пізнання не може існувати єдиного правильного вирішення проблеми. Кожна ідеологія, теорія має право на своє існування та повинна враховуватися дослідником, щоб якомога глибше виразити ознаки та функції, які притаманні категорії правосвідомості. Тільки пропускаючи її пізнання через призму існуючих методологічних способів і прийомів, можна орієнтуватися на якість отриманого результату. Такі постулати виражають суть принципу методологічного плюралізму.

Прихильники гносеологічного плюралізму активно підтверджують тезу про те, що перебуваючи у власних різноманітних життєвих світах, люди не володіють єдиною істиною про єдиний світ і не є правильними і справедливими репрезентами цього світу. Та наявність «багатьох різних реальностей» не є підставою для твердження, що ця множина позбавляє сенсу питання про істину та хибність, і тому наука як пошук істини, як спроба зрозуміти світ і людину має зміститися на периферію культури і надати місце іншим типам ставлення до дійсності (довільне витлумачення, гра, містика тощо) [61, с. 115].

Але, на думку М. Кельмана і О. Мурашина, методологічний плюралізм не повинен перетворюватися на методологічний анархізм, методологічну нерозбірливість, сваволю, «всеїдність». Така ситуація (а її симптоми можна спостерігати як у правознавстві, так і в інших суспільних науках сучасної України) не наближає, а віддаляє від положень, адекватних предметів дослідження, гальмує формування практично корисних висновків [62, с. 18].

П. Рабінович пропонує, щоб запобігти таким «небажаним витратам» в ході дослідницького процесу, дотримання принаймні трьох загальнометодологічних постулатів: 1) об'єктивна обумовленість обраних методів дослідження його предметом; 2) необхідність встановлення єдиної істини, вірогідність якої можна довести й перевірити за допомогою певного об'єктивного критерію; 3) неодмінним показником прийнятності, евристичності певного дослідницького підходу, методу є його спроможність наближувати, призводити до розкриття соціальної сутності явищ, що вивчаються [63, с. 152]. Розвиваючи цю тематику, він продовжує, що «ніколи не існувало, не існує і не існуватиме методології соціального пізнання, абсолютно нейтральної у соціально орієнтованому, соціально змістовному відношенні, тобто методології, так би мовити, соціально дистильованої, «очищеної» від залежності, від впливу з боку загального світогляду, переконань і установок дослідника. А такий світогляд є конкретним продуктом певних соціальних і природних умов, обставин життя його носія або тієї частини суспільства, інтересам якої об'єктивно відповідають, служать результати дослідження [63, с. 154].

Слідуючи в нашому дослідженні постулатам професора П. Рабіновича, зазначимо, що нами використано комплекс методів (історичний, плюралізму, аналізу, соціологічний (анкетування) тощо), які вважаються основою пізнання будь-якого соціально-правового явища, у тому числі юридичних засобів формування колективної правосвідомості, що і становить предмет нашого дослідження. Слід зазначити, що процес дослідження не виходить за рамки його об'єкта, оскільки пізнаються суспільні відносини, які регулюються

правом, відображення правосвідомості суб'єктів цих відносин на стан їхнього (суспільних відносин) розвитку.

Вартими нашої уваги погляди професора С. Сливки щодо безкінечності у праві, за якими «вічність» як онтологічний і універсальний принцип права – це постійно існуюче право, яке має свій початок, але не має кінця, тобто не обмежене у часі. У цьому принципі відсутні такі поняття, як “знищення”, “пропажа”, “кінець” тощо, а існують повнота буття, нескінченний час (де відбуваються циклічні процеси). Вічне право – це незмінність і безмежність буття, нескінченна тривалість його дії і впливу. Причому вічність права є завжди істинною, справжньою, що долає час. Право вічне, оскільки вічним є Всесвіт, а Всесвіт без права існувати не може. Тому вічність природних і людських законів забезпечує онтологічні засади Всесвіту, його мікрокопій і складових [57, с. 90]. А оскільки, існування права обов'язково зумовлює певне ставлення до нього членів суспільства, то така позиція наштовхує на часову безмежність суспільної правосвідомості, при чому остання є механізмом подальшої еволюції права, якщо ототожнювати з медициною його ембріоном, який виступає продовженням життя права.

Як зазначалося вище, правосвідомість являється формою суспільної свідомості, у зв'язку із чим для її дослідження варто застосовувати методи і принципи інших суспільних наук, зокрема психології.

Одними із важливих нам принципів науки психології є принцип єдності свідомості та діяльності та принцип розвитку свідомості в діяльності. Принцип єдності свідомості та діяльності означає, що вони складають органічне ціле – не тотожність, але єдність. Свідомість та діяльність взаємозв'язані і взаємообумовлені. Людина здійснює ту чи іншу діяльність на основі відповідних актів свідомості, які забезпечують цілеспрямованість її дій і постійний контроль за їх реалізацією. В той же час діяльність людини здійснює формуючий вплив на свідомість. Звідси слідує, що свідомість людини можна вивчати за допомогою аналізу її діяльності, прикладів поведінки... Принцип розвитку свідомості в діяльності означає, що свідомість кожної окремо взятої

особистості являє собою продукт як історичного розвитку людства, так і індивідуального розвитку даної особистості [64, с. 5-6]. В рамках нашого дослідження ці принципи знаходять своє застосування, наприклад при вивченні правосвідомості індивіда чи групи, в залежності від обраного ними роду діяльності (професії), що зумовлюється в її різновидах (буденна, професійна, наукова).

Як слушно зауважує професор Т. Гарасимів, одним із важливих методологічних аспектів розвитку національної юридичної науки, зокрема правознавства, як важливого засобу наукового забезпечення державної правової політики, є застосування філософських підходів і методів осягнення ідей щодо правової дійсності, в тому числі закономірностей самої юридичної науки, загальної теорії права [65, с. 67]. В дослідженні правосвідомості неможливо обійти стороною, тобто «обірвати» сам процес пізнання, користуючись виключно спеціальними засобами наукового пізнання, що вивчають предмет дослідження, філософсько-світоглядні підходи та загальнонаукові методи.

Скажімо, філософсько-світоглядні підходи визначають саму стратегію дослідження, його загальну спрямованість, орієнтують на знаходження, відбір, нагромадження цілком визначених у соціально змістовому відношенні фактів і, нарешті (що, мабуть, найголовніше), зумовлюють характер і зміст оцінювання (інтерпретації) отриманих результатів дослідження. А без такого оцінювання соціальне пізнання неможливе [62, с. 18].

Використання синергетичного підходу та уособлення міждисциплінарних досліджень забезпечує якісне оновлення методології аналізу правової сфери. Ю. Оборотов справедливо зауважує: «Для правознавства важливо визнати, що дезорганізаційні процеси в суспільстві по-своєму природні, об'єктивні і складають необхідний елемент соціального розвитку, тому людині необхідно дати правові ціннісні орієнтири для життя в стані невизначеності, нестабільності, хаосу» [65, с. 56]. При чому, колективна правосвідомість як соціально-правове явище, має схильність до хаотичних деформаційних суспільних процесів. За таким підходом виражається неалгоритмічність її

формування, у зв'язку з такою природною сутністю самої людини, що віддзеркалюється в свідомості особистості.

Системний підхід – це категорія, що не має єдиного визначення, оскільки трактується надто широко і неоднозначно. У літературі наводяться наступні трактування або визначення системного підходу:

1. Інтеграція, синтез розгляду різних сторін явища або об'єкта (А. Холл).
2. Адекватний засіб дослідження і розробки не будь-яких об'єктів, що довільно називаються системою, а лише таких, котрі є органічним цілим (С. Оптнер).
3. Вираження процедур подання об'єкта як системи та способів їх розробки (В. Садовський).
4. Широкі можливості для одержання різноманітних тверджень та оцінок, які передбачають пошук різних варіантів виконання певної роботи з подальшим вибором оптимального варіанта (Д. Бурчфільд) [66, с. 5-6].

Системний підхід передбачає пізнання праводержавних явищ як складних, різнобічних, багатоякісних систем, що складаються з взаємозв'язаних елементів, компонентів, підсистем (зі своїми функціями і цілями), які утворюють їх незмінну структуру і забезпечують її цілісність [66, с. 15]. Так, правосвідомість входить до структури правової системи і виражається в поділі на правову психологію та правову ідеологію, які в свою чергу є системами поглядів, переконань, правових теорій, концепцій та ін. В нашому дослідженні ми виокремлюємо ці два елементи правосвідомості та характеризуємо останню виходячи з ключових складових правової психології (правові почуття, емоції, переконання тощо) та правової ідеології (праві ідеї, теорії, концепції тощо).

Ключовою сферою застосування феноменологічного підходу – це проблеми правосвідомості і те, що розцінюється як результат усвідомлення, як підсумок здатності до збагнення і переживання культурної вірогідності права [66, с. 17]. Акцентується значимість психологічного аспекту правосвідомості, що знаходить своє місце в самій свідомості людини, без урахування правових знань та досвіду. Особливо це помітно при розгляді буденної правосвідомості.

Нами розглянуто правосвідомість як явище духовного світу, яке не базується виключно на нормативному розумінні права, а насичується іншими формами свідомості (релігією, мораллю, етикою, культурою) та виражається через справедливість, гуманність, порядність тощо.

Становлення антропологічного підходу пов'язано з багатовіковим розвитком філософської думки, різними варіантами управлінської антропології (Р. Декарт, К. А. Гельвецій, Л. Гердер, І. Кант, Л. Фейербах). Основи антропологічного підходу були закладені Л. Фейербахом, Ф. Ніцше, В. Дільтеєм, Е. Гуссерлем, Х. Дрішем, й остаточно визначилися у концепціях М. Шелера, Х. Г. Плеснера, А. Гелена, М. Бубера, Г. Сковороди, П. Юркевича. Антропологічний підхід сформувався у 60-ті роки XIX ст., коли такі представники, як О. Тейлор, А. Ланг, Дж. Фрейзер, розробили антропологічний принцип, згідно з яким поняття «людина» є основною світоглядною категорією суспільства споживання, на якій базується система уявлень про природу, суспільство, мислення, управління, що й склало сутність концепту соціоантропологічної парадигми суспільства споживання [67, с. 260]. Усвідомлення сутності права, згідно з філософською антропологією, неможливе без розуміння природи людини, її здібності, прагнення, ідеї, ідеали, цінності, тому визначення права має розпочинатися з антропологічного моменту. Крім того, філософська антропологія відповідає на питання про природу добра і зла в світі, сенс людського існування, природу девіантної поведінки, тобто злочинності, та інших видів відхилення від суспільних норм [68, с. 59]. В контексті правосвідомості застосування цього підходу є досить актуальним, оскільки вона займає ключове місце в свідомості людини, виражає її (людини) внутрішню позицію до правового стану в суспільстві. Формує правове мислення особи та виступає одним із джерел її розумової діяльності, направленої на правову активність. Загалом, дослідження колективної правосвідомості ґрунтується на цінності людини, з її особливими здібностями до саморозвитку та можливостями самореалізації в правовій сфері.

Аналізуючи взаємозв'язок правосвідомості та права, в нашому дослідженні ми врахували, що саме в людини можуть формуватися ідеї про необхідність права, в її свідомості зароджується переконання «добра» і «зла», які в подальшому набувають форм права.

Екзистенціальний підхід характеризується тим, що соціальна природа і функції права розглядаються з позицій індивідуальної сутності людини, як вираження специфічних умов її конкретного буття. Існування ж елементів саморегуляції у структурі поведінки особи екзистенціалізм пояснює існуванням у кожному індивіді особливого духовного світу, що визначає його мотиваційну структуру і лінію поведінки в кожній зі сфер правовідносин [68, с. 66]. Така мотивація поведінки особливо закладається на рівні правової психології, хоча почуттєво-емоційний апарат людини формується на основі досягнутого рівня духовного, у нашому випадку духовно-правового світу, який забезпечується нагромадженням релігійних, філософських, правових та інших знань, будучи ціннісною основою для юридично значущих настанов цієї поведінки.

В науковій літературі прийнято поділяти методи дослідження на загальнонаукові та частково чи спеціально-наукові. У структурі загальнонаукових методів можна виділити такі три рівні:

- 1) методи емпіричного дослідження (спостереження, експеримент, порівняння, опис, вимірювання);
- 2) методи теоретичного пізнання (формалізація, аксіоматичний, гіпотетико-дедуктивний, сходження від абстрактного до конкретного);
- 3) загальнологічні методи і прийоми досліджень (аналіз, синтез, абстрагування, ідеалізація, узагальнення, індукція, дедукція, аналогія, вірогіднісно-статистичні) [59, с. 28-33].

Зрозуміло, що усі з перелічених методів не будуть безкомпромісно та безпосередньо застосовуватися при дослідженні правосвідомості, а зазначений перелік надався з метою охарактеризувати всю багатоманітність наукового потенціалу, та не є вичерпним.

Рисами загального підходу володіє аналітичний метод, який розглядає кожне явище як композицію простих елементів. Історично він протистояв схоластиці і сприяв розвитку традиційної формальної логіки. Зазнавши філософського витлумачення, аналітичний метод і набув вигляду метафізики, яка багато в чому затьмарювала його творчі можливості. У сучасному розумінні він пов'язаний з методологією редукціонізму, який наполягає на існування наскрізних структур, що властиві усій ієрархії рівнів природи. Аналітичний метод спирається, зокрема, на те, що людська здібність уявлення здійснюється найбільш ефективно на механічних моделях та поясненні складного на підставі більш елементарного [69, с. 25]. Ще Декарт здійснюючи пошук істинного методу для пізнання всього того, до чого здатний розум виділив правило, згідно з яким необхідно розташовувати свої думки у певні послідовності, починаючи з предметів найпростіших і найлегше пізнаваних, і сходити поволі, мов по сходинках, до пізнання найскладніших, припускаючи існування порядку навіть серед тих, які природно не передують одне одному [69, с. 72]. А тому правосвідомість може пізнаватися в цьому ракурсі через прогресивний ряд компонентів правової системи, від акумулювання в свідомості норми права до закону, правових звичаїв, традицій, правотлумачення, правореалізації та правових концепцій, теорій, доктрин.

Маючи в собі психологічну та соціальну основи правосвідомість не може вивчатися без використання деяких методів, які так би мовити «належать» соціальній психології та іншим соціальним наукам, зрозуміло після їх часткового коригування під характер та зміст цього явища. До них відносимо метод спостереження та метод вивчення документів.

Науково цілеспрямоване, організоване і певним чином фіксоване сприйняття досліджуваного об'єкта називають спостереженням. Спостереження за соціальною поведінкою людини, груп або спільнот завжди конкретно-історично обумовлено суспільством, безпосереднім середовищем, певними мотивами і цілями. В свою чергу, спостереження підкорюється відповідній задачі, гіпотезі дослідника, залежить від його спрямованості,

теоретичних позицій, знань і досвіду [64, с. 17-18]. Та оскільки, в процесі разового дослідження правосвідомості особи, групи неможливо використати цей метод таким чином, як це робиться в соціальній психології (вивчення міміки, жестів, поведінки в конкретному відрізку часу) через значну його тривалість у часі в цьому випадку, тому його використання полягає у спогляданні за ставленням соціальними групами чи суспільством в цілому до чинних і новоприйнятих правових актів та до реалізації основоположних прав і свобод людини в цьому ж суспільстві.

Щодо вивчення документів, то одним із міждисциплінарних методів в соціальних науках являється контент-аналіз чи спеціальний метод якісно-кількісного аналізу змісту документів, в широкому сенсі розуміння (офіційні і особисті документи, матеріали масової і особистої комунікації, літератури, мистецтва та інші). Суть методу полягає в систематичній і надійній фіксації окремих одиниць досліджуваного змісту [64, с. 43]. В нашому розумінні фіксації підлягають типові помилки при підготовці нормативно-правових актів суб'єктами нормотворення, прийнятті судових рішень, офіційному роз'ясненні змісту правових норм міністерствами та іншими центральними органами виконавчої влади, до повноважень яких входить давати ці роз'яснення тощо. В засобах масової інформації аналізується інформованість населення про зміни в законодавстві, якість та насиченість правовою інформацією. Зокрема, виявляється бачення автора публікації до стану забезпечення прав і свобод людини, що є фактичною правовою пропагандою, яка може спричиняти як позитивні, так і негативні наслідки, безумовно впливаючи на правові настрої в суспільстві «керуючи» правовою свідомістю населення. Дещо подібну ситуацію бачимо при вивченні творів літератури (юридичної, філософської), де оцінюється суб'єктивна позиція автора до висвітлення окремих соціальних явищ, в першу чергу юридичних і політичних. За розкриттям авторського бачення їх змісту можна не тільки проаналізувати рівень правосвідомості останнього, а й зрозуміти вплив його твору на відображення соціальних явищ в свідомості розрахованого кола читачів.

Зокрема, використання соціологічного методу, а саме анкетування, опитування, виявляється в необхідності з'ясувати рівень правових знань обраних для дослідження соціальних груп, їх ставлення до чинних законодавчих актів, реалізації цих актів, правову активність останніх і ставлення цих груп до забезпечення в державі основоположних прав людини та й загалом їх оцінку правового середовища в суспільстві. Такі групи можуть формуватися як з осіб, які є представниками окремих спеціальностей, щоб дослідити стан правосвідомості представників різних професій, так і більш ширше, тобто соціологічне опитування проводити в межах обраного регіону (адміністративно-територіальної одиниці) для врахування етнічних, географічних характеристик розміщення населення.

Для з'ясування впливу правового виховання, зокрема юридичної освіти, на формування правової свідомості окремих соціальних груп нами проведено анкетування студентів гуманітарних спеціальностей, про що описано в третьому розділі дисертації.

Має місце точка зору, відповідно до якої історичний метод представляється у вигляді певної послідовності етапів історичного пізнання з обчисленням логічних способів, притаманних кожному з них. З іншого бачення, у відповідності з контекстом термін «історичний метод» може придбавати інший, специфічний зміст, перетворюючись в історичний спосіб пізнання на відміну від логічного [53, с. 67-68]. Застосування історичного методу в процесі дослідження правосвідомості викликано потребою в з'ясуванні розвитку права в конкретних історичних періодах. Оцінці правових норм, закріплених державою, встановлення їх ролі в регулюванні суспільних відносин та ставлення до них членів суспільства у цих періодах. Важливими для нас є філософсько-правові погляди, які формувалися в різні епохи розвитку цивілізації, в яких відображаються правові гіпотези та бажані ідейні концепції правової реальності. Це дасть змогу прослідити шлях, який пройшло людство, щоб створити сучасну модель правової держави. Побачити та відобразити суспільну критику до тогочасного правового середовища, оцінити чинники, що

виступали індикатором до переосмислення сформованих правових ідеалів. Водночас, історичні правові та філософські концепції є базовою основою для теперішнього розуміння правових явищ, усвідомлення останніх, шляхом сформованого понятійно-категоріального апарату, без якого неможливо вивчати та вдосконалювати догму права.

Варто сказати, що в ході використання чи застосування історичного методу, науковець безпосередньо вивчає історичні тексти, яким він дає своє тлумачення, тобто займається їх інтерпретацією. Особливо це дається в знаки в контексті правосвідомості, коли розгляду підлягають положення правових теорій, що викладені тогочасними правниками із застосуванням понятійно-категоріального апарату, притаманних цьому періоду мовних зворотів та їх перенесення в сформовану теперішню правову площину. Зокрема, нами проаналізовано працю «Родинне право Закарпатської України» академіка С. Дністрянського та застосовано положення основних правових теорій для моделювання правової свідомості колективу, представниками яких були Т. Гоббс, Г. Гроцій, Г. Гуго, Ш.-Л. Монтеск'є, Л. Петражицький, Б. Спіноза, Г. Шершеневич та інші..

Інтерпретація – одна з фундаментальних операцій пізнавальної діяльності суб'єкта, загальнонауковий метод з правилами перекладу формальних символів і понять на мову змістовного знання. В гуманітарному знанні це широко застосовувана процедура тлумачення текстів, яка вивчається в семантиці і епістемології розуміння. Найбільш докладно інтерпретація розроблялася як базове поняття герменевтики, яка займається правилами тлумачення текстів, уявленнями про розуміння та інтерпретацію як фундаментальних способів людського буття [56, с. 98-99].

В. Лисий стверджує, що діалектика як метод є не формальною сукупністю певних принципів, а їхньою системою, поданою у формі моментів живого руху мислення, серед яких основними є початок, оступальність, кінечний результат [70, с. 21]. Суть діалектичного методу, за С. Петренком, полягає у тому, що всі явища в суспільстві мають свій початок і кінець

(виникають, розвиваються і зникають), усі вони взаємообумовлені і перебувають в безперервному русі. Через діалектичну взаємодію нових наукових результатів і раніше накопичені знань, краще і прогресивне із старого переходить у нове, а іноді забуте старе знову відроджується на новому науковому підґрунті в іншому, більш досконалому виді [71].

Цікавим є питання, чи не виникає суперечності між концепцією С. Сливки щодо принципу вічності у праві, за якою ми виклали тезу про часову безмежність правосвідомості, та щойно викладеним положенням С. Петренка про відмирання усіх явищ у суспільстві, яке полягає в суті діалектичного методу? На нашу думку, наукові позиції двох авторів не є помилковими та мають право на життя в науковому світі, оскільки сам кінцевий етап існування явища (в цьому контексті зникнення як такого) не є його відмиранням, а переродженням в нову якісну форму відображення потреб суспільства на певному етапі розвитку цивілізації, а що стосується правосвідомості, то будь-яка організація відносин людей, будь-то держава, колонія, община, рід, сім'я керується правилами поведінки, незалежно від їх форм (закони, звичаї, традиції, постулати, усні заборони чи дозволи тощо), що в свою чергу зароджує в свідомості людини реакцію на них (бажаю чи не бажаю виконувати). Таким чином, правосвідомість не зникає як явище, а може тільки переродитися в іншу, більш прийнятну форму, в якій потребується розвиток суспільних відносин. Тому суть діалектичного методу в пізнанні правосвідомості полягає в мінливості правотворчих процесів, динаміці їх розвитку та можливості змін в усвідомленні їх цінності, що потребує вивчення стану правової реальності, в залежності від причин, які привели до цього стану, а також можливої подальшої еволюції правового потенціалу.

Важливе значення в усіх галузях сучасного пізнання набуває структурний метод, який виходить не з аналізу субстрату явищ, їх речових основ, а з аналізу відношень, зв'язків елементів. Це дозволяє виявляти структури, що узагальнюють закономірності багатьох предметних галузей [69, с. 25]. Зокрема, в розумінні правосвідомості цей метод виражається не тільки в її поділі на

правову психологію та ідеологію, їх взаємозв'язок, комплексність дії на формування цього явища, розглядаючи правосвідомість як системне утворення, але й необхідності використання юридичних засобів, які виконують роль елементно-утворюючих стрижнів її побудови та мають свою визначену структуру.

Як правило, пізнання юридичних категорій не обходиться без їх порівняння з іншими елементами правової системи та встановлення подібних чи відмінних ознак в різних типах цих систем. У цьому випадку підлягає застосування метод порівняння, суть якого полягає в дослідженні характеристик об'єкта за факторами впливу, які притаманні цьому об'єкту за певних обставин (час, місце, спосіб реалізації об'єкта). В подальшому здійснюється співставлення умов середовища, в якому перебуває досліджуване явище, для виявлення потенційно важливих чинників на його формування та врахування можливості їх використання в організованих системах де таке явище менш розвинуте. Цінним з позиції наукового розгляду колективної правосвідомості є використання компаративістського підходу, шляхом її порівняння в романо-германській та англо-саксонській правовій сім'ї, країнах півдня та сходу, що безпосередньо використано в нашій роботі з врахуванням релігійної спрямованості певних країн.

Останнім часом в правознавстві широкого поширення набуває створення юридичних моделей правових явищ. Таким способом чи засобом їх пізнання прийнято називати метод теоретико-правового моделювання.

Л. Мікєшина зазначає, що будь-які моделі, наприклад аналогії та конструкції, математичні моделі, обчислювальні машини та механізми виводу, загалом репрезентації різної степені істинності, являють не тільки зовнішній світ, але і самого суб'єкта пізнання [56, с. 93].

Створення теоретичних реальних та ідеальних моделей колективної правосвідомості дає змогу оцінити реальний її стан в суспільстві, побачити чинники, які негативно впливають на цей стан чи призводять до деформації, а також врахувати позитивні тенденції до якісно нових змін, що можуть

вплинути на покращення цієї ситуації. Використання юридичних засобів у процесі моделювання ідеального стану правосвідомості в суспільстві має практичну значимість, оскільки визначає компоненти правової системи, які потребують догматичного вдосконалення та приділення більшої уваги з боку нормотворчих та правореалізуючих суб'єктів.

Нами здійснено спробу в рамках дослідження охарактеризувати моделі колективної правосвідомості через призму природно-правової, позитивістської, соціологічної, історичної шкіл права та сформувати модель колективної правосвідомості нас сучасному етапі.

Вищевикладені нами методологічні питання, які пов'язані з науковою розробкою правосвідомості (колективних її форм), засвідчують про широкий спектр способів та засобів її пізнання. Розуміючи суспільно-важливу значимість досліджуваного явища, необхідно враховувати усі аспекти державотворчих і правотворчих процесів, які відбуваються в суспільстві, їх реальний стан та подальший розвиток. Отримані результати дослідження не повинні залишатися виключно в рамках теорії науки, а зрештою реалізовані в практичній діяльності. Сутність правосвідомості виражає не тільки юридичну обумовленість її ознак, але соціальну, духовну характеристики свідомості людини. В ході дослідження варто споглядати культурну, етичну сторони відображення правової реальності на підсвідомому рівні, враховувати ментальні аспекти формування особистості. Тому пізнання колективної правосвідомості не може ґрунтуватися на принципово юридичних способах та методах дослідження, підлягають, також, застосуванню філософсько-світоглядні, загальнонаукові принципи та підходи, які наведені нами вище.

Еволюційний процес становлення методології як науки надав можливість у вивченні правосвідомості використовувати, так би мовити, нові засоби та прийоми досліджень об'єкта, такі як моделювання, компаративізм тощо. Поєднав теоретичне пізнання об'єкта з його подальшим втіленням у практичній діяльності, тим самим «побудувавши міст», який дозволяє реалізовувати

теоретичні наукові доробки правосвідомості в удосконаленні регулювання правових відносин.

Беручи до уваги неоднозначне розуміння чи значну кількість наукових думок щодо висвітлення поняття методології, або не існування єдиного підходу до його сприйняття в науковому процесі, ми спробували дати означення цього, насправді, складного поняття в аспекті правосвідомості, позбавивши його структурних нагромаджень. В такий спосіб нами сформульовано поняття і методу. У подальшому, відштовхуючись від наданих нами озвучень цих компонентів наукового пізнання, побудовано схему можливих засобів, способів, концепцій, принципів вивчення правосвідомості.

Нами також встановлено, що в процесі дослідження колективних форм правосвідомості повинні використовуватися не тільки загальні філософські принципи та підходи, а підлягають запозиченню методи інших суспільних наук, зокрема соціології, психології тощо.

В ході наведення методології дослідження колективної правосвідомості нами враховано той факт, що наукова розробка останньої не повинна «обмежуватися» кордонами нашої держави чи враховувати тільки окремі характеристики обраних спільнот. Повинні відображатися узагальнені особливості існуючих типів правових систем та індивідуальні ознаки народів, в яких ці системи сформовані, оскільки населення країн півдня, сходу, півночі та заходу відрізняється своїми культурними цінностями і традиціями.

Висновки до розділу 1

Звісно на кожному етапі розвитку цивілізації існують свої етичні цінності, норми, правила поведінки, які сформовані відповідно до розвитку суспільних відносин, тогочасних розумінь понять добра і зла. Однак, говорити про відсутність правосвідомості як такої, через недолугість законодавства в теперішньому розумінні, його невідповідність сучасним стандартам поваги до

як мінімум природних прав людини, було б неприпустимим. Якщо в суспільстві ідеалізовані певні норми поведінки, навіть коли вони не відповідають теперішньому баченні цінності та захищеності правовими нормами життєдіяльності людини, невже та ж людина, яка виросла в цьому середовищі та намагається виконувати існуючі в ньому приписи, не володіє правосвідомістю... Коли за крадіжку відрубували руку, то це вважалося покаранням, яке відповідало вчиненому проступку, і можливо на той час, за яким життя людини не вважалося (на нашу думку помилково) такою цінністю як ми усвідомлюємо зараз, застосування більш м'якого покарання на давало позитивного результату. Можливо в законодавця не було іншого виходу як декларувати такі суворі міри покарання.

Тому рівень правосвідомості конкретного індивіда, групи, суспільства необхідно визначати, виходячи з принципів прав і свобод, що закладені в цьому ж суспільстві. Проте, з викладеного історичного досвіду, проглядається важлива роль правосвідомості у правореалізації, а також в закріпленні принципів людяності, тобто приведення законодавства до більш гуманніших форм, що зумовлено розвитком філософсько-правової думки. В цьому бачимо здатність правосвідомості передувати праву, бути його ідейно-зароджуваною ознакою.

Дослідження колективної правосвідомості, зокрема засобів її формування потребує глибокого комплексного аналізу структури, видів правосвідомості загалом, а також навколишнього середовища, в якому вона формується. Саме тому, здійснюючи дане дослідження неможливо використати один підхід чи метод, а виникає необхідність застосування комплексу принципів, підходів та методів, за допомогою яких можна найбільш об'єктивно вирішити таке завдання.

Незважаючи на доволі значний використаний нами методологічний потенціал, варто зупинитися на застосуванні в дослідженні соціологічного методу, а саме методу анкетування. Завдяки якому вдалося розкрити певні

недоліки в якості сучасної юридичної освіти, провівши анкетування студентів старших курсів спеціальності «правознавство».

РОЗДІЛ 2

КОЛЕКТИВНА ПРАВОСВІДОМІСТЬ В ТЕОРІЇ ПРАВА

2.1 Правосвідомість: поняття, структура, види

На сучасному етапі розвитку суспільних відносин беззаперечним є той факт, що право виступає одним з домінуючих їхніх регуляторів, забезпечуючи при цьому повноцінне існування усіх інститутів держави (президентства, верховної ради, виконавчих органів) в межах встановленої системи дозволів і заборон, при цьому обмежуючи певними рамками, які нормативно санкціоновані та закріплені, вплив таких інститутів на саме суспільство. Пошуки розвитку громадянського суспільства чи намагання реалізації принципів (розмежування повноважень державних і громадських інститутів, верховенства права, народного суверенітету, політичної свободи та ін.) його теоретико-правової сформованої моделі у конкретній державі вимагає усвідомлення її громадянами цінності права, бачення ними його практичної значимості, а також необхідності розвитку та вдосконалення системи права в цілому. У цьому аспекті правосвідомість виявляє себе основою права, віддзеркаленням його реалізації в суспільстві та індикатором знання і значимості норм права для громадян.

Поглинання правосвідомості правом чи її ототожнення з іншими юридичними категоріями, такими як праворозуміння, правовий вплив, правове виховання, правова культура тощо, не знаходять нашої підтримки, оскільки правосвідомість є відмінним від права компонентом правової системи, його ідейною основою, вносить притаманний виключно їй доробок у розвиток правових відносин, виражає суспільне бачення правової реальності, з одного боку в якості спостерігача, тобто без вчинення конкретних юридично значимих дій, а з іншого будучи безпосереднім учасником, здійснюючи публічний прояв

негативних чи позитивних ставлень до забезпечення прав і свобод людини і громадянина (демонстрації, страйки, написання публікацій, виступаючи суб'єктом законодавчої ініціативи та ін.).

Поняття правосвідомості охоплює три основні рівні: юридичний, соціокультурний, філософський. На першому рівні – знання права і свідоме його засвоєння. Це мінімум правосвідомості, без якого немає правового та громадянського суспільства. Другий рівень сягає за юридичні межі розуміння правосвідомості і розглядає його в широкому соціокультурному та історичному контекстах. Тут право сприймається як феномен культури, а культура визначається як здатність свідомого засвоєння і виконання правових норм. Третій рівень свідчить про метафізичний вимір права. Тут йдеться про «чисте в праві» (відкриття Канта) як буття розуму, що відкриває перспективу його наукового та філософського осмислення (виявлення смислу та призначення права) [72, с. 500].

Зважаючи на доволі значний вплив правосвідомості на якість правового регулювання, побудову громадянського суспільства, дослідженню її поняття, структурі, видам приділяється велика увага з боку науковців, особливо це було помітно в радянський та пострадянський періоди. Враховуючи широкий спектр філософсько-правових питань, які пов'язані з правосвідомістю, зокрема те, що вона включає в себе дві життєво важливі суспільні категорії, такі як право та свідомість, немає визначеного однозначного поняття правосвідомості.

Вважаємо за доцільне встановлення поняття правосвідомості розпочати з огляду термінології, наведеної в енциклопедичній літературі, та яка подана нами нижче.

Правосвідомість – сукупність поглядів, ідей, теорій, уявлень, почуттів людей (класів, суспільства, колективів) щодо права, діючого і бажаного [73, с. 593].

Правосвідомість – форма суспільної свідомості, яка відображає ставлення суб'єктів правовідносин до чинного права та похідних від нього правових явищ [74, с. 49].

Правосвідомість – сукупність поглядів, ідей, які відображають ставлення окремих людей, соціальних груп до права, законності, правосуддя, їхнє уявлення про те, що є правомірним чи неправомірним [75, с. 220].

Як бачимо, навіть енциклопедична література не висвітлює загальноприйнятого поняття цього явища, тому і серед науковців існують різні концепції з цього приводу. Однак, ми вважаємо, що такий стан речей не є чимось негативним, а вказує на широкомасштабність правосвідомості та існуючий науковий потенціал щодо її пізнання.

Свого часу І. Фарбер (радянський період), виходячи з суттєвих, на його думку, ознак правосвідомості сформував її визначення наступним чином: «Правосвідомість є формою вираження суспільної свідомості, яка собою представляє сукупність правових поглядів і відчуттів, що володіють нормативним характером і включають в собі як знання правових явищ, так і їх оцінку з точки зору класової (чи загальнонародної) справедливості, а також й нові правові вимоги, які відображають економічні, політичні потреби та інтереси суспільного розвитку» [76, с. 204-205].

Загалом вищенаведене радянським науковцем поняття не суперечить нашому розумінню правосвідомості, однак не варто ідеалізувати клас як носій суспільної оцінки права та нормативну ознаку досліджуваного явища.

Професор П. Рабінович (сучасний період) визначає, що правосвідомість – це система понять, поглядів, уявлень і почуттів з приводу чинного або бажаного юридичного права, а також діяльності, пов'язаної з правом. За ним, вона є свідомістю осіб, які входять до складу відповідних органів держави, тобто погляди, уявлення цих людей щодо цілей, змісту і форми правил поведінки, встановлених державою. Продовжуючи цю тематику, він зазначає, що правосвідомість властива не тільки «авторам» юридичних норм, а й усім людям, які так чи інакше стикаються або можуть «контактувати» з об'єктивним юридичним правом [63, с. 79-80].

За професорами М. Кельманом та О. Мурашиним, правосвідомість – вид (форма) суспільної свідомості, що містить у собі сукупність поглядів, почуттів,

емоцій, ідей, теорій та уявлень, які характеризують ставлення людини, соціальних груп і суспільства в цілому до чинного чи бажаного права та діяльності, пов'язаної з ним. Зупиняючись на її доволі значному впливі на організацію суспільного життя, вони пояснюють це тим, що правосвідомість внесено в механізм правового регулювання як одного із засобів впливу на суспільні відносини. Специфічна риса правосвідомості як складової частини механізму правового регулювання полягає в тому, що роль останньої не обмежена будь-якою однією стадією правового впливу. В тій чи іншій мірі вона присутня на всіх етапах механізму правового регулювання права [62, с. 354-355].

Цінність наведених вищезазначеними науковцями понять правосвідомості, з точки зору наукового пізнання, полягає в тому, що окрім ставлення людей до права, вони доповнюють зміст правосвідомості діяльністю, що з ним пов'язана. Таким чином, її сутність «покидає зону мертвої правової ілюзії», що міститься виключно у поглядах, ідеях, внутрішніх переконаннях людини, без мети подальшої їх реалізації через механізм правового регулювання.

О. А. Жидовцева стверджує, що правосвідомість можна визначити як особливу сферу свідомості, що відбиває правову дійсність у формі юридичних знань та оціночного ставлення до права і практики його реалізації, соціально-правових установок і ціннісних орієнтацій, що регулюють поведінку в юридично значущих ситуаціях [77, с. 308]. Загалом, таке визначення є правильним, якщо споглядати суспільну значимість правосвідомості за дійсних обставин, тобто беручи до уваги виключно так зване «сьогодні», без врахування подальшої еволюції правових відносин. Однак, такий підхід до означення правосвідомості виключає можливість вдосконалення у майбутньому цієї ж правової дійсності за рахунок внутрішнього бажання носіїв правосвідомості (індивідів, соціальних груп, народів тощо) змінити правовий стан речей до його покращення.

В. Тимошенко розглядає правосвідомість як сукупність правових уявлень, поглядів, оцінок, концепцій, теорій, доктрин, що виражають суб'єктивне ставлення окремо взятих осіб, груп або суспільства в цілому до правової системи залежно від визнання або заперечення цінності права, тобто його справедливості, сили та ефективності [78, с. 41]. За такого підходу до означення цього явища, ставлячи в залежність визнання або заперечення цінності права, виникає запитання, чи розглядати правосвідомість як позитивне явище? Можливо за поняттям правосвідомості ховається як позитивне, так і негативне ставлення до права, тобто будь-яка оцінка правової реальності, відношення до права загалом, заперечення його цінності чи навпаки визнання його необхідності в якості регулятора суспільних відносин, які б вони не давали юридично значимі настанови (правомірні чи неправомірні), можна віднести до правосвідомості. У цьому випадку достатньо тільки провести цифрову градацію, де умовно позначимо нулем – розуміння непотрібності права, аж до зневажливого до нього ставлення, а десятьма – усвідомлення його цінності. Тоді, втрачає свою значимість поняття деформації правосвідомості з усіма її видами (правовий нігілізм, правовий ідеалізм, правовий інфантилізм, фетишизм та ін.). Але, де ж тоді (на котрій цифрі з нашого графіка) визначати позитивне сприйняття і ставлення до права, а звідки розпочинати відлік спаду до негативного, і якими термінами називати такі феномени? На нашу думку, така ситуація призведе, по-перше до втрати самої суті явища правосвідомості, а по-друге до неоднозначного розуміння і тлумачення юридичних понять, так як ми би вважали, що злочинність входить до складу законності тільки в меншій мірі, або «зло» є тим самим «добром», але в меншій якості. В такому разі, підлягає сумніву вся система побудови нашого духовного світу. Тому, приходимо до висновку, що правосвідомість є позитивним явищем, яке виражає діяльність, спрямовану на правомірну поведінку, що відображена осмисленням соціальної цінності права. Звідси, доцільним є використання поняття «рівень правосвідомості», яке буде проводити градацію стану правосвідомості в суспільстві чи правову сформованість в цьому аспекті окремого індивіда. При

чому, слід враховувати, що не варто оцінювати такий рівень між представниками різних соціальних чи корпоративних груп, оскільки юридично-компетентна правосвідомість працівника юридичної сфери чи професійна правосвідомість працівника будь-якої іншої сфери, будуть суттєво відрізнятися з суб'єктивних причин (освіта, вид діяльності тощо). Буде помилковим вважати, що іншим особам, окрім категорії юристів притаманний низький рівень правосвідомості, якщо вони не порушують норм закону, можливо і не вивчають догму права чи усі прийняті нормативно-правові акти, але все ж таки усвідомлюють їх цінність для побудови та розвитку суспільства.

З позицією В. Тимошенко можна погодитися в тому випадку, якщо в його визначенні розглядати не право в цілому, а тільки об'єктивне юридичне право. Тоді правосвідомість виражає суб'єктивне ставлення її носіїв до сформованих та/або санкціонованих державою правових норм, які в залежності від типу правової системи, навіть більше, від притаманного такій державі режиму декларують чи нехтують загально-правовими принципами, що захищають природну та соціальну сутність людини.

Проте, має місце наше бачення такої ситуації під іншим кутом зору. Якщо розглянути випадок (можливо такий випадок не є далеким від реальності), що право (дійсне право) не є досконалим, існуючі правові концепції, доктрини, принципи, положення, у тому числі правові норми об'єктивного юридичного права, не задовольняють суспільні інтереси або навпаки, створюють перешкоди для реалізації сформованих людиною ідей про можливі та не реалізовані її блага. Тоді, в такій особі, формуються переконання про недосконалість права в цілому, про втрату його актуальності. Однак, в такій ситуації і відводиться ключова роль правосвідомості, яка спроможна перебудувати право, з метою подальшої його реалізації в якості регулятора суспільних відносин. Про заперечення цінності права не може йти мови, так як шляхом вирішення цієї проблеми вбачається у «перезавантаженні» самого права, а не розуміння особою втрати його суспільної значимості. Таким чином, ми приходимо до висновку, що право виступає ціннісною основою організації суспільства, і тому

правосвідомість не може ґрунтуватися на втраті цінності самого права, а може виражатися у розумінні людиною подальшого його вдосконалення, переосмислення тощо.

Вартими нашої уваги наукові доробки А. Штанько, відповідно до яких правосвідомість – це складна психолого-правова конструкція, яка відображає ставлення особи до права, до правових настанов. Правосвідомість «відповідальна» за поведінку людини у сфері права, за слідування суб'єктів його вимогам або протиставлення своєї поведінки цим вимогам [79, с. 149]. З чого слідує, та з чим важко не погодитися, що правосвідомість є чинником правомірної поведінки. Не дарма в тезі щодо «відповідальності» правосвідомості за поведінку людини у сфері права, слово «відповідальність» виділено в лапки, оскільки формування правосвідомості відбувається у свідомості самої людини, а вже потім назрівають настанови на таку поведінку, тобто людина сама відповідальна за свою поведінку, а правосвідомість є невід'ємним елементом її розумової та в подальшому активної діяльності.

Досліджуючи взаємозв'язок правової реальності та правосвідомості І. С. Тімуш «побудувала» таку інтегральну дефініцію: правосвідомість (у найзагальнішому розумінні) – це осмислене відношення до форм та способів здійснення людської свободи через посередництво встановленої чи санкціонованої державою нормативності суспільного життя [80, с. 100]. Якщо розглядати свободу як форму реалізації особою її суб'єктивних прав та правосвідомість у взаємозв'язку з правовою реальністю, то з позицією І. С. Тімуш варто погодитися. Однак, така категорія як правосвідомість не обмежується рамками забезпечуваних державою правових норм, а має також теоретико-правову основу, що базується на «втіленні у життя», тобто реалізації бажаної, концептуально-усвідомленої правовими гіпотезами юридичної реальності.

Розглядаючи правосвідомість як юридичну категорію І. Омельчук прийшов, з його міркувань, до найбільш вдалого визначення правосвідомості – «це духовна система уявлень, ідей, поглядів, переконань, концепцій, теорій,

почуттів, емоцій, настроїв, психологічних переживань тощо, які складаються з приводу правової дійсності, в ході її відображення, осмислення, пізнання, відчуття і перетворення.» [24, с. 38]. Як бачимо, у наведеному визначенні міститься доволі масштабний перелік суб'єктивних психологічних аспектів внутрішнього світу людини, її психічних станів (почуття, емоції, ідеї та ін.), при чому сам автор розуміє, що цей перелік не є вичерпним. На нашу думку, будь-яке поняття повинно формулюватися узагальнено, щоб позбутися лишнього словесного навантаження, і зробити неможливим зауваження щодо неповноти його змісту.

Враховуючи те, що ми підтримуємо теоретико-правову позицію щодо правосвідомості як однієї з форм свідомості, а свідомість полягає у ставленні (відношенні) людини до навколишнього світу (у нашому випадку до права), при чому з різних ракурсів, то вважаємо, що формулювання поняття «правосвідомість» необхідно розпочинати з уточнення, яке відображає правосвідомість формою суспільної свідомості. Це дасть змогу уникнути вищезгаданих словесних нагромаджень психологічно-емоційного характеру особистості.

Зокрема, О. Скакун озвучуючи поняття правосвідомості утримується від намагання навести усі характеристики емоційного чи розумового спрямування та зазначає, що правосвідомість – це система почуттєвих і мислених образів комунікативно-вольової спрямованості, через які відбувається безпосереднє і опосередковане сприйняття правової реальності – ставлення до чинного, минулого і бажаного права, до діяльності, пов'язаної з правом, до правових явищ та поведінки людей у сфері права [66, с. 96].

Якщо частково заглибитися у психологію, обійти стороною дану науку не виявляється можливим, так як психічні аспекти особистості присутні у досліджуваному понятті, то почуття, емоції розглядаються цією наукою як когнітивні, вольові, афективні процеси. Так, Уільям Джемс розглядає емоції як стани свідомості [81, с. 123]. Тим самим, підтверджуючи нашу позицію щодо включення до поняття «правосвідомості» тези про її різновидність свідомості

загалом. Однак, не слід недооцінювати роль самих емоцій на формування правосвідомості, обмежуючи їх вплив площиною правової психології. Поведінкова частина правосвідомості також зазнає впливу емоційного характеру. С. Л. Рубінштейн наголошував про двояку сутність емоцій: « У відповідності до цієї двоякості емоцій, яка відображає закриті в потреби двояке активно-пасивне відношення людини до світу, двоякою, або точніше, двосторонньою, як бачимо, являється роль емоцій в діяльності людини: емоції формуються в ході людської діяльності, направленої на задоволення її потреб; виникаючи, таким чином, в діяльності індивіда, емоції чи потреби, пережиті у вигляді емоцій, являються разом з тим настановами до діяльності» [81, с. 154]. Тому, усвідомлюючи важливість психічних процесів, які відображаються на стані правосвідомості, доцільно їх виокремити для формування поняття досліджуваного явища та узагальнити вищеназваними психологічними процесами (когнітивний, вольовий, афективний). При чому, афективність розуміти як позитивний процес, акцентуючи увагу саме на можливості впливу на індивіда, замість того, щоб оцінювати наслідки (негативні, позитивні) такого впливу.

Як бачимо, науковці не приходять до єдиного спільного означення правосвідомості, в одних містяться положення щодо ставлення її носіїв до чинного і бажаного права, інші доповнюють ці положення минулим правом. З точки зору пересічної людини, для якої важливість права полягає в забезпеченні, задоволенні певних благ та інтересів в даний момент часу чи в кращому випадку можливості реалізації таких благ у майбутньому, позиція щодо минулого права втрачає свій зміст, хоча, навіть у цьому випадку, не варто залишати поза увагою оціночні судження існуючих правових норм чи правової дійсності, що прийшла на зміну попередньої. Вже для категорії професій, які пов'язані з юридичною науковою чи практичною діяльністю, аналіз минулого права є вкрай необхідним, без якого неможливо здійснювати порівняння стану розвитку правового забезпечення суспільства.

У цьому ракурсі доцільно звернутися до філософсько-правового підходу до історії права, який орієнтує і вимагає враховувати діалектику явища та сутності, їхню внутрішню логіку, що дозволяє вирізнити початок процесу становлення ідеальних першооснов права, умови його виникнення і можливий напрямок розвитку права. А тому необхідно правильно оцінювати минуле та його вплив на сьогодення, не догматизуючи їх, оскільки минуле – це зовсім не «застигле сьогодення», а живий елемент соціально-системного саморуху, який хоч і обмежений часовими рамками, але водночас невід’ємний від сучасності. Побачити це минуле як сучасне в живому розвитку – значить діалектично зв’язати його з сьогоденням і майбутнім, зробити діючим елементом системи, що зветься історичним розвитком [68, с. 88-89]. Ще І. Кантом було зазначено: «Якщо необхідним законом нашої чуттєвості і, отже, формальною умовою всіх сприйнятів є те, що попередній час необхідно визначає наступний (оскільки я не можу дійти до наступного інакше, як через попереднє), то і неодмінним законом емпіричного уявлення про часовий ряд є те, що явища минулого часу визначають кожне існування в наступному, і що наступні явища як події можуть відбуватися лише остільки, оскільки минулі явища визначають, себто встановлюють відповідно до певного правила, їх перебування в часі. Адже тільки в явищах ми можемо емпірично пізнати цю тяглість у зв’язкові часів» [18, с. 161]. Таким чином, спираючись на умовиводи видатного представника німецької класичної філософії, ми підтверджуємо наше бачення важливості оцінки минулого права в контексті правосвідомості.

Правосвідомість безпосередньо формується в самій людині, та фактично із самою людиною. Вона проходить разом із нею шлях розвитку, для більш зрозумілішого контексту можна провести аналогію із становленням особистості. Було б помилковим, мабуть, стверджувати, що особа набуває правосвідомість в окремому вигляді (поза межами інших форм свідомості) з моменту її народження, а більш слушно констатувати, що правосвідомість «зароджується» з часу, коли людина (дитина) починає сприймати навколишній світ, реалізовувати свої фізичні можливості, навчатися відповідним настановам

(що дозволено робити чи заборонено) і це виявляється в розумінні її (правосвідомості) як форми, різновиду свідомості.

Отже, на підставі викладеного ми приходимо до певних висновків, а саме, що правосвідомість являється формою суспільної свідомості, виражається її психічними станами, має своїх суб'єктів, яких будемо називати її носіями та зупинимось на них нижче, виражає ставлення до права (чинного, минулого, бажаного), характеризується усвідомленням його цінності та є ідейним джерелом формування останнього. Це дає змогу сформулювати поняття правосвідомості, яке полягає в наступному: правосвідомість – це форма суспільної свідомості, що охоплюється системою когнітивних, вольових, афективних процесів з приводу чинного, минулого чи бажаного права та діяльності пов'язаної з ним, виступає ідейним джерелом формування права через усвідомлення його цінності її носіями в якості регулятора суспільних відносин. Відповідно, щоб дати визначення колективної правосвідомості необхідно в якості носіїв правосвідомості застосувати сформовані колективи, а суспільну свідомість замінити колективною.

Беручи до уваги системність, різноплановість правосвідомості, що полягає в розумовій активності особи через внутрішні реакції сприйняття правової реальності, потрібно зупинитися на її структурі, щоб здійснити аналіз кожного елемента цього явища безпосередньо та у взаємозв'язку з іншими. Характеристика компонентів правосвідомості одноосібно, дасть змогу оцінити важливість кожного з них, їх персональний вклад у зміст категорії правосвідомості.

Досліджуючи правову свідомість як різновид соціального відображення, В. О. Чефранов в однойменному виданні, наступним чином пише про структуру правосвідомості: «Якщо розглядати структуру правової свідомості з точки зору рівня (повноти, об'єму) і форми відображення суспільного буття, то слід перш за все вказати на такі її елементи, як правова ідеологія і правова психологія, а також наукове і буденне правове відображення... Якщо мати на увазі аналіз правової свідомості по суб'єкту відображення суспільного буття, то мова

повинна йти перш за все про колективну (групову) та індивідуальну правову свідомість. В основі диференціації правової свідомості на галузі (права) лежить різноманіття сторін правового об'єкта, кожна з яких – може виступати як відносно відособлений (специфічний) предмет вибіркового правового відображення. Коли ми звертаємося до розгляду соціально-регулятивної сторони правової свідомості (тобто її ролі в житті і розвитку людського суспільства), то акцентуємо увагу перш за все на такому її елементі, як правові норми, хоча регулятивна сторона представлена також і в інших елементах правової свідомості» [82, с. 31-32]. Хоча дана позиція була викладена в 70-х роках минулого століття, наукова концепція структури правосвідомості не зазнала кардинальних змін до сьогодні. Єдине, на що ми б хотіли звернути увагу, це віднесення автором правової норми до елементів правосвідомості. Було б правильніше стверджувати, що правові норми є відображенням правосвідомості, перш за все самого законодавця, а якщо говорити про демократичну, правову державу, то і суспільства в цілому. Таке авторське бачення викликано, скоріш за все, тогочасним розумінням соціалістичного права, визнанням тільки позитивного права (закріпленого державою), а саме ототожненням права і радянського закону.

Доволі значна частина науковців (С. Лисенков, А. Колодій, О. Тихомиров, В. Ковальський) притримується позиції, з якою важко не погодитися, що правосвідомість складається з трьох основних блоків: когнітивного (раціонального, ідеологічного), психологічного (емотивного) і поведінкового. Когнітивна складова правосвідомості представляє, в першу чергу, сукупність правових знань, принципів, ідей, теорій, концепцій, які відбивають теоретичне (наукове) осмислення суб'єктами (суспільством, соціальними групами, особою) права, правового розвитку, правових режимів, механізму та процесу правового регулювання суспільних відносин. На відміну від раціонального формування когнітивних складових правосвідомості, правова психологія утворюється стихійно на основі емпіричного, безпосереднього відображення суб'єктами права правових явищ у вигляді суспільної правової

думки, правових переживань, почуттів, емоцій, оцінок і та. ін. Виникнення та існування правової психології пов'язане з властивістю людей безпосередньо чуттєво відображати правове середовище, емоційно реагувати на правові явища. Поведінкову частину правосвідомості складають мотиви правової поведінки, правові установки. Це ті елементи, які безпосередньо зумовлюють і визначають поведінку суб'єктів права, її напрямок, природу. Поведінкові елементи утворюють волюву сторону правосвідомості, синтезують раціональні та емоційні компоненти, є однією із складових частин правової поведінки [83, с. 214-215].

Доволі цікавим є аналіз структури суспільної правосвідомості за Ю. Калиновським, відповідно до якого правосвідомість складається з раціональних компонентів (правові знання, правова воля, правова самоідентифікація, правова совість, правовий обов'язок), але її підґрунтя містить ірраціональні елементи (правова інтуїція, правова фантазія, ментальна матриця), оскільки сама суспільна правосвідомість вбирає в себе багато архаїчного, непідвладного розуму [17, с. 15]. Що значно розширює психологічний аспект правосвідомості, в свою чергу це дозволяє останню розглядати нарівні з іншими сферами свідомості (мораллю, етикою, релігією та ін.), включаючи до її основи такі вартісні духовні показники людини як совість, інтуїцію та фантазію.

На нашу думку, варто приділити увагу поведінковій частині правосвідомості, яку ще часто називають юридично значущою настановою, що в принципі не змінює суті проблеми, оскільки вона являється індикатором формування правосвідомості, дає також змогу проаналізувати ставлення суспільства чи окремих індивідів до об'єктивного юридичного права. Про сформовані у свідомості особи правові переконання чи отримані юридичні знання, можна робити висновки тільки після вчинення нею певних дій, що породжують юридичні наслідки, чи реалізації набутих правових знань на практиці, у своїй повсякденній та професійній діяльності. Тому важливість поведінкового елемента правосвідомості полягає також у тому, що завдяки

йому, правосвідомість може виступати засобом правового регулювання, брати участь в реформації законодавства.

Як зазначалося вище, поведінкову частину правосвідомості складають мотиви правової поведінки. Спробуємо висунути гіпотезу про існування мотиву в інших блоках правосвідомості (когнітивному, психологічному). Правові ідеї, теорії, концепції створюються людьми, але що ж може спонукати їх до накопичення правових знань та побудови догми права? Накопичення юридичних знань зумовлюється необхідністю перебування в суспільстві, бути повноцінним учасником відносин у ньому, розумінням ролі правових норм для забезпечення своїх інтересів. Таке розуміння не приходить спонтанно, а слідує паралельно зі становленням особистості та засвідчує поступовість формування правосвідомості. Наступне, що спадає на думку, це є суспільне благо, бажання покращити соціальне середовище існування за допомогою права та його регулювання. В цьому аспекті проявляється зміст правосвідомості, що характеризується усвідомленням цінності права, тобто особа сприймає право як дійсно важливий регулятор відносин, навіть в окремих випадках як єдино можливий. Однак, що змушує її займатися саме такою діяльністю, так як змушує художника писати картини, архітектора моделювати, вчителя навчати тощо. Саме тут, на нашу думку, проявляються мотиви у психологічному блоці правосвідомості, який не тільки формується стихійно через переконання, ідеї, почуття, а й залежить від внутрішнього світу людини, її природних здібностей, покликань, потягів, нахилів та ін. Зокрема, нахилами Штерн називає часткові прояви ентелехії особистості, тобто її «тенденції до здібності реалізувати саму себе чи систему власних цілей» [84, с. 138]. Таким чином, на передній план виступають суб'єктивні бажання особистості реалізовуватися у правовій сфері, які не варто ототожнювати з потягами, оскільки завдяки природній волі людини, за словами Гегеля – «...людина як щось цілком невизначене стоїть над потягами й може визначати й установлювати їх як свої» [85, с. 33], здатна перебороти такі потяги у випадку розуміння їх абсурдності чи в гіршому випадку неправомірності. Тобто, якими б індивідуальними особливостями

(схильностями, потягами, нахилами) не була наділена людина до права, вона б все ж утрималася, завдяки своїй внутрішній волі, від діяльності з ним пов'язаної, якби не усвідомлювала його важливості.

Професор П. Рабінович об'єднав характеристику правосвідомості за видами та елементним поділом у її складі. Ним зазначено, що у складі правосвідомості виділяють такі елементи: 1) за змістом правових поглядів – інформаційний, або когнітивний; оцінний або аксіологічний; регулятивний; 2) за формою (способом) відображення правової дійсності: поняття про правові явища; правові уявлення; правові почуття; 3) за рівнем відображення правової дійсності – правова психологія і правова ідеологія; 4) за територіальною поширеністю – загальна правосвідомість; локальна (місцева, регіональна) правосвідомість; 5) за суб'єктами (носіями) правосвідомості – індивідуальна і колективна: а) загальносоціальна (загальнонародна), б) національна, в) класова, г) групова; 6) за характером діяльності носіїв правосвідомості – професійно-юридична; професійно-неюридична; непрофесійна [63, с. 80-81]. Такий поділ правосвідомості, який виражається у її складі, знаходить нашу підтримку, однак для більш якісного розуміння її структури доцільно, починаючи з наведеного пункту четвертого, виділити окрему характеристику правосвідомості за її видами, на яких зупинимося нижче.

У навчальній юридичній літературі класифікацію правосвідомості за її видами, як правило, можна спостерігати в такому вигляді: 1) за суб'єктами – індивідуальна, групова, суспільна; 2) за характером діяльності суб'єктів – буденна, професійна, теоретична (наукова).

В свою чергу С. Кравченко, у поділі правосвідомості за суб'єктами діяльності права, замінює суспільну на громадську правосвідомість, тим самим стверджуючи, що саме вона відображає правові погляди та стосунки більшості суспільства [86, с. 141]. Вже у цій тезі, щодо відображення такою правосвідомістю поглядів більшості суспільства, ним підтверджується неповнота охоплення громадською правосвідомістю усіх організаційних та об'єднуючих факторів існування людини. З якого ракурсу ми б не підходили до

розуміння «громадського», будь то узагальнення громадян певної держави чи окремо взятої громади за територіальною належністю, цим поняттям обмежується інтеграційна складова світових цивілізацій, так як людина може бути членом трудового колективу, територіальної громади, громадянином держави, які об'єднуються у світові співтовариства (ООН, ЄС, ОАД, ОАЄ), що декларують свої правові цінності та принципи, представником етнічних груп (азіат, європеєць, афроамериканець тощо), релігійних конфесій (християнин, ісламіст, буддист) тощо. Враховуючи навіть той підхід, що поняття «цивілізація» походить від латинського «civilis» – громадянський, тобто беремося, хоча це буде на нашу думку помилковим, ототожнювати «громадське» з «цивілізаційним» (цивілізаційне більш ширше поняття), необхідно брати до уваги, що не існує єдино визначеної світової цивілізації. Концепція про напрямок розвитку локальних цивілізацій до всесвітньої на практиці ще остаточно не підтвердилася. Тому, ми погоджуємося з думкою науковців (П. Рабінович, М. Кельман та ін.), що класифікацію правосвідомості у її видах за кількісною характеристикою суб'єктів діяльності варто здійснювати за індивідуальною та колективною, а вже колективна включає у себе групову, громадську, суспільну та ін. Тобто, поняттям колективної охоплюється правосвідомість учасників будь-якої організації суспільних відносин, а також людей (народів) об'єднаних характерними рисами та/або інтересами, відмінної від одноосібної (індивідуальної).

Доволі сталим є твердження, що колективна правосвідомість не є сумою індивідуальних правосвідомостей членів такого колективу, тому ми не беремося його спростовувати або доводити. На нашу думку, доцільно зупинитися на запитанні, чи існує в чистому вигляді індивідуальна правосвідомість? На кореляції індивідуальної та колективної правосвідомості.

Перебування особи в будь-якому колективі зумовлюється жертвуванням нею частини своїх поглядів і внутрішніх переконань на благо групових, з метою задоволення, захисту інших, в якійсь мірі важливіших для неї інтересів. В цій тезі можна провести аналогію з теоріями походження держави і місце

свободи особистості, де особа віддає частину своїх прав (свобод) задля охорони на її думку цінніших, об'єднуючись у відповідну організацію суспільних відносин (Руссо, Гоббс, Локк та ін.). Таким чином, входячи до окремого громадського об'єднання, організації, особа переймає частину сформованих його ідеалів (культурних, етичних, моральних, правових), в подальшому усвідомлюючи їх як власні, життєво необхідні. Також, не виключено, що така особа насаджує колективу частину елементів своєї свідомості, у випадку схвалення яких, вони інтегруються у свідомості інших членів. Напрошується теза, що колективна правосвідомість є системно-уніфікована сума індивідуальних правосвідомостей усіх членів колективу, що виражає їхні узагальнені принципи з приводу права та діяльності з ним пов'язаної.

Повертаючись до вищезазначеного питання, зазначимо, що становлення особистості не відбувається в умовах цілковитої ізоляваності. Спершу людина набуває знань і настанов у сім'ї, або середовищі, яке її замінює, згодом школі, навчальному закладі, трудовій організації і т. д. Як бачимо, суспільство виключає формування особистості в ізольованому стані, а намагається нав'язати закріплені ним ідеали на всіх стадіях людського розвитку. Якщо розглянути далекий від реальності випадок, людину без сформованих правових орієнтирів помістити одноосібно в ізольоване від зовнішнього світу середовище (як приклад, візьмемо за основу роман Данієля Дефо «Робінзон Крузо», але умовно заберемо від головного героя фактор уже розвинутої свідомості), тоді матимемо лише боротьбу за природне право на життя, але для правосвідомості не буде в цій умовній ситуації місця, оскільки відсутнє усвідомлення та розуміння цього права, а спрацьовуватиме інстинкт самозбереження. Наведене свідчить про те, що в чистому розумінні неможливо зустріти індивідуальну правосвідомість, а вона виражається у відмінностях ціннісних орієнтирів права однієї особи від іншої.

Водночас, підлягає сумніву думка щодо можливості існування в конкретній групі чи колективі притаманної виключно їм правової свідомості, так як члени такого колективу (групи) не ізольовані тільки в ньому, а входять

до складу інших громадських, суспільних чи державних інституцій. Наприклад, особа може бути прихожанином відповідної церковної громади та одночасно членом трудового колективу, входити до складу політичної партії, громадської організації та ін. Таким чином, сформована правосвідомість відповідної групи відображає набуті ментальні характеристики своїх членів в інших соціальних структурах.

Беручи до уваги широкий спектр колективного життя особистості, постійного її перебування в умовах соціуму, науковцями щоразу виокремлюються і досліджуються нові форми (види) колективної правосвідомості, а саме: планетарна (Ю. Калиновський), українська (Ю. Дмитрієнко), національна (Є. Копельців-Левицька), правосвідомість молоді (Д. Єрмоленко), селянська (О. Атоян) та ін. Також, в ході досліджень враховується і рід діяльності суб'єктів правосвідомості: правосвідомість правників (юристів) (Л. Куренда), працівників правоохоронних органів (В. Трофименко, О. Цуркан, А. Головін), суддів (Ю. Грошевий) та ін.

Приклад наведених останніх досліджень відображає поділ правосвідомості в залежності від професійної діяльності її носіїв, при чому, особлива увага приділяється професіям, які пов'язані з юридичною діяльністю. Це зумовлено тим, що саме категорії юристів (науковців чи практиків) повинні формувати законодавчу основу держави та прогнозувати правовий розвиток відносин у суспільстві. Вони є прикладом правової поведінки для інших, основою для національної правосвідомості. Від сформованості їх правосвідомості залежить напрям розвитку держави, забезпечення прав і свобод кожного громадянина. Тому, таку правосвідомість прийнято називати юридичною чи юридично-компетентною (професійною), оскільки вона притаманна носіям, які мають освіту юридичного профілю, та у свою чергу поділяється на теоретичну і практичну, в залежності від специфіки обраного суб'єктами напрямку реалізації своїх знань.

Не менш важливим видом правосвідомості є професійно (компетентно) – неюридична, яка притаманна суб'єктам, рід діяльності яких пов'язаний з

іншими сферами суспільних відносин, відмінних від безпосередньо правових (економічних, транспортних, банківських, екологічних, медичних та ін.). Цілком слушним буде зауваження, що вказаний перелік містить елементи галузей права, однак характерною рисою даної правосвідомості є те, що її носії не мають юридичної освіти, і виконують роботу, де така освіта не вимагається. Це можуть бути працівники різних галузей господарства, в тому числі органів державної влади, державних установ та підприємств. Не дарма нами акцентується увага на останніх, оскільки від їх правосвідомості залежить якісна організація роботи цих структурних механізмів апарату держави, що зумовлюється виконанням повноважень у межах правових норм.

Особливої уваги заслуговує правосвідомість широкого кола осіб, яка не пов'язана з професійною діяльністю суб'єктів. Таку правосвідомість прийнято називати буденною, тобто притаманною індивідам у їх повсякденному житті. Вона ґрунтується здебільшого на психологічному елементі правосвідомості (правовій психології) та виражається у почуттєвому, інтуїтивному ставленні до права. Перевага у ній надається емпіричному складнику пізнання права (правових норм), тобто досвіду. Носії цієї правосвідомості не характеризуються усвідомленим накопиченням правових знань, а здебільшого отримують їх із власних правових ситуацій, з якими вони стикаються протягом життя, засобів масової інформації, безпосереднього спілкування з іншими особами, що полягає у відсутності належної власної інтерпретації правових актів, а здебільшого прийняття позиції автора джерела поширення інформації. Тому, непоодинокую є ситуація, яка описана гегелівським аналізом істини у праві та законі, що філософ виклав у наступному: «...при розгляді правових законів дух спостереження стоїть вище них, і вже сама різноманітність цих законів вказує на те, що вони не є абсолютні. Правові закони насаджені людьми й традиційні. У зв'язку з цим внутрішній голос може вступати з ними в колізію або погоджуватись. Людина не вдовольняється існуючим, а твердить, що має в собі самій масштаб того, що становить право, який може бути підкорений необхідності й владі зовнішнього авторитету, але ніколи – необхідності

природи, бо внутрішній голос завжди каже людині, як мусить бути, і собі вона знаходить у самій собі підтвердження чи заперечення чинних правил» [85, с. 8].

Однак, не слід розуміти нашу позицію як недооцінювання ролі буденної правосвідомості в регулюванні суспільних відносин, оскільки правосвідомість більшості населення будь-якої держави формується саме на буденному (побутовому) рівні, що ставить у пряму залежність рівень сформованості правосвідомості громадян від досконалості заходів державних органів у правовій виховній та культурній роботі, а це в свою чергу впливає на стан додержання законності.

З іншого боку, ми схилиємося до думки, що носії буденної правосвідомості є рушійною силою революційних рухів. Це, як часто буває, має «дві сторони монети». Перша з них, полягає у стихійному бажанні покращити правовий і соціальний стан в суспільстві шляхом швидкої зміни влади (без застосування юридичних процедур), що в багатьох випадках приносить позитивний результат. Інша, вбачається у використанні народу виключно як засобу для реалізації влади, без мети покращення соціального становища, оскільки в стані буденної правосвідомості, не підкріпленої знанням права, його реалізації, застосування тощо, суб'єкти більш схильні до сприйняття правової демагогії. Як приклад, маємо більшовицьку революцію 1917 року, з її гаслами: «землю – селянам», «фабрики – робітникам», «вся влада – радам». Тому, доволі важливим чинником нормального функціонування суспільства (з дотриманням законності та принципів права) є приділення уваги формуванню буденної правосвідомості за рахунок просвітницької та виховної роботи державних органів, органів місцевого врядування, громадських організацій тощо.

Дане питання нами висвітлювалося на звітній науковій конференції ад'юнктів, аспірантів та здобувачів на тему: «Проблеми правової реформи та розбудови громадянського суспільства в Україні», яка проводилася 17 жовтня 2014 року Львівським державним університетом внутрішніх справ, у доповіді на тему: «Правове виховання як спосіб профілактики правопорушень». Де зазначали, що правомірна поведінка особи напряму залежить від ступеня

розвиненості її правосвідомості та правової культури як результату правового виховання. Метою та заходами останнього є спонукання особи до суспільно корисної поведінки, яка відповідає приписам юридичних норм.

На підтвердження нашої позиції, скористаємося науковим баченням Імре Маркоя (попередньо позбавивши його соціалістичного спрямування), – він писав: «Зрозуміло, в інтересах добровільного виконання законів широкими масами ми проводимо упорну просвітницьку, правову, і виховну роботу, оскільки лише таким шляхом можна домогтися того, щоб кожний громадянин точно знав свої права і обов'язки» [87, с. 48-48].

Не залишається поза межами наукової діяльності і характер поведінкової діяльності суб'єктів правосвідомості, зокрема Т. З. Гарасимів розглядає звичайну позитивну правосвідомість, яку ідентифікує як різновид девіантної правосвідомості [61, с. 195].

О. Данильян аналізуючи трансформацію пострадянських країн від тоталітаризму до демократії акцентує увагу на ліквідації проявів тоталітарної правосвідомості і правової культури та заміни їх демократичними. За його позицією, характерними рисами тоталітарної правосвідомості є їх політизація та ідеологізація [88, с. 33-34]. Тобто, виокремлює два види правосвідомості: тоталітарну, демократичну. З авторського бачення випливає, що тоталітарна правосвідомість є деформованою правосвідомістю, негативним чинником побудови держави. Демократична проявляється у світлі позитивного фактора, згідно нашого розуміння явища правосвідомості – чинника побудови демократичної, соціальної, правової держави. Як бачимо, О. Данильян ставить у залежність стан правосвідомості громадян від встановленого державного режиму, що є цілком вірогідним, адже в тоталітарній державі право розглядається як система норм закріплених державою і виконує зобов'язальну та/або каральну функцію, позбавлену узгодження суспільних інтересів, більше того, направлену на утримання при владі правлячої верхівки чи окремого лідера (диктатора). Звісно, в такому середовищі усвідомлення громадянами цінності права втрачає свою актуальність.

2.2 Колективна правосвідомість

В попередньому розділі нами зазначалося, що на сучасному етапі розвитку цивілізації, життя кожної людини пов'язане входженням до складу різних соціальних груп, що зумовлюється рядом чинників, таких як перебування в соціумі, приналежність до конкретної держави (громадянство), необхідність культурного, наукового розвитку (здобування освіти з метою подальшого забезпечення економічного добробуту), трудова діяльність та ін. Проте, незважаючи на таку обумовленість середовища життєдіяльності, яку назвемо «колективним навантаженням», все ж акцент робиться на індивідуальну особливість та стан розвитку особи.

Особистість, яка є «суб'єктом суспільних відносин», передбачає спільну кооперативну діяльність. Саме в ній можливе утворення особистісного смислу, відношення суб'єкта до предмета дії, мотиву діяльності [89, с. 13]. При чому, такі індивідуальні особливості формуються здебільшого в тих же соціальних групах, тому нами описувалося в попередньому розділі, що неможливо зустріти індивідуальну правосвідомість в чистому вигляді. Правосвідомість індивіда формується за рахунок «перенесених часток свідомості» правового характеру, що отримані (сформовані) ним внаслідок перебування в соціумі.

Наведене змушує відкинути однобоке розуміння важливості індивіда для формування суспільства, але й показує необхідність усвідомлення ролі суспільства, його соціальних груп на формування людини. Недарма третя екзистенційна дихотомія Е. Фромма – самотність та єдність, що полягає у відокремленому ізольованому існуванні та неможливості обійтися без спілкування з іншими людьми, завдає людині багато страждань, оскільки подолати її неможливо: ми не можемо втратити свою особистість, своє окреме існування, хоча водночас розуміємо, що наше щастя залежить від об'єднання з іншими людьми [90, с. 141]. Такий підхід (розуміння) змушує приділяти увагу сферам колективного життя особи та в свою чергу визначає потребу в пізнанні колективної правосвідомості.

Водночас, не слід поняття «колективне» ототожнювати з комуністичною ідеологією, що впливала на правові, демократичні процеси в країнах бувшого СРСР, та формувала колективну правосвідомість виключно на класовій основі. Наше бачення полягає в неоднорідності громадянського суспільства з його соціальними утвореннями, якими пронизане теперішнє життя особи.

Розуміння колективної правосвідомості не повинно обмежуватися правосвідомістю соціальних груп чи самого суспільства, а виходити за рамки певних держав, які обтяжені характерною рисою організовувати відносини у суспільстві. Тому часто використовуваний поділ правосвідомості, за кількісною характеристикою суб'єктів, на індивідуальну, групову та суспільну частково не знаходить нашої підтримки, про що попередньо доводилося нами (пункт 2.1 розділу II), оскільки зупиняючись на суспільній ми фактично звизимо верхньою межею розуміння колективної до національної і громадянської, забуваючи про інтеграційні складові людини у світі, відмінні від громадянства, етнічних ознак, тобто притаманних рис державності. Таким чином, під колективною ми розуміємо правосвідомість кількох суб'єктів (носіїв правосвідомості), які пов'язані спільними інтересами. В останньому не йдеться про виключно безпосередній контакт цих суб'єктів у повсякденному житті, тобто їм не обов'язково працювати на спільному підприємстві, входити до складу однієї громадської організації. Акцент робиться, власне, на спільності характеру таких інтересів (молодь, правники, державні службовці, населення відповідної території держави, християни тощо).

Для більш якісного аналізу колективної правосвідомості доцільно об'єкти дослідження розділити за критерієм поділу на малі (групи з невеликою кількістю осіб – члени громадських організацій, трудового колективу), середні (населення територіальної громади, особи з спільною професією) та великі (суспільство, населення держав з однаковими правовими системами, спільними етнічними характеристиками тощо). Малим об'єктам, з одного боку, більш притаманні індивідуальні особливості правосвідомості, оскільки вони охоплюють меншу площину спільних правових інтересів і таким чином,

завдають невеликого впливу на свідомість особи. З іншого, виходячи з того, що групова правосвідомість – це сукупність специфічних рис суспільної правосвідомості, притаманних даній соціальній групі, групова правосвідомість є там, де існує соціальна диференціація населення, відображення суспільного буття в правосвідомості різних категорій населення пов'язано з їх соціальним і правовим становищем, з характером їх соціального і правового досвіду [39, с. 84,], малі об'єкти поглинаються великими, «змушені» відображати загальні ознаки таких об'єктів, якими вони ідентифікуються в суспільстві чи загалом у світі.

Конкретній категорії населення притаманні специфічні риси її групової правосвідомості і типові риси правосвідомості більш крупної категорії населення. Правосвідомості конкретної особи притаманні індивідуальні (особистісні) риси і риси правосвідомості тої категорії громадян, до якої ця особа належить [39, с. 84].

Коли ми говоримо про населення і громадян, то досить часто необгрунтовано ототожнюємо ці два поняття, оскільки під населенням розуміється певна кількість людей, проживаючих на відповідній території, а громадянами – людей, які пов'язані правами та обов'язками з конкретною державою. До певного моменту, громадяни входять до складу населення (коли мова йде про окрему державу), але населення має ширшу географічну ознаку (населення Африки, Європи, Азії і т.д.), тому їх зрівнянню не повинно бути місця.

В цьому аспекті (розглядаючи населення відповідної держави) доцільно розрізняти два види колективної правосвідомості: державну та суспільну. Державна правосвідомість не ідентична суспільній, оскільки суспільство може мати, так би мовити, свої окремі правові погляди та уявлення про юридично значущі справи у державі, які не завжди збігаються з тим, що реалізується державно-управлінським апаратом (частиною населення, яка домінує). Зокрема, суспільну правосвідомість означають як найбільш абстрактне вираження правосвідомості, що історично склалася на основі спільності культурно-

національних особливостей розвитку правових ідей, поглядів, теорій, почуттів, емоцій, настроїв і переживань, характерних для суспільства в цілому. При цьому наголошено, що основним фактором, який впливає на формування такої суспільної правосвідомості, є етнічний, національний. Можна було б припустити, що суспільна правосвідомість є сукупністю правосвідомостей індивідів, з яких складається суспільство, і, відповідно, структурні елементи суспільної правосвідомості ідентичні правосвідомості індивіда. Проте явище суспільної правосвідомості не є механічною сумою індивідуальних правосвідомостей хоча б тому, що кожній індивідуальній правосвідомості притаманні характерні тільки для неї особистісні риси [91, с. 4].

Повертаючись до порівняння категорій «населення» і «громадяни», хочемо зазначити, що правосвідомість громадян буде відрізнятися від правосвідомості іншої частини населення держави, зокрема засобами впливу на її формування. Правосвідомість громадян «тяжіє» до національної, що виражається етнічними, культурними, релігійними ознаками.

Однак, варто звернути увагу на аспект набуття громадянства. Як правило, у більшості країн, підставами набуття громадянства є походження, народження, так звана філіяція, а також ряд інших, що характеризуються відсутністю «природного» зв'язку з державою (набуття права власності на нерухоме майно, легальне працевлаштування, довготривалий термін проживання та ін.) – натуралізація. Умовно розділяючи такі підстави на «природні» та «неприродні», бачимо залежність на формування правової свідомості. В осіб, які набули громадянство «природним шляхом» (за народженням та в багатьох випадках за походженням) правосвідомість має риси етнічної, національної, тобто характерної цьому суспільству, оскільки вона (правосвідомість) формується та розвивається в ньому. Назвемо таку правосвідомість «ідентифікуючою», тобто правосвідомість, що виражає людину як представника певної національності (українець, поляк, литовець, німець і т.д.). Індивіду змалку «прищеплюються» соціальні (релігійні, моральні, етичні,

правові) норми, які складають ознаки правової системи, що домінує в конкретній державі.

У випадку набуття громадянства з інших підстав, що як правило, відбувається у зрілому віці суб'єкта набуття, останній змушений «корегувати» набуті ним правові знання, оціночні правові судження під систему права «держави-реципієнта». Правосвідомість такого індивіда нашоується на тиск з боку правосвідомості нового для нього суспільства. Процес «переформатування» його правосвідомості має, як правило, «насильницький» характер, пов'язаний з втратою застосування попередніх юридичних знань та навиків. При чому, втрата здебільшого стосується об'єктивного юридичного права, без позбавлення сталого для нього усвідомлення цінності права загалом. Слід зазначити, що цей процес не повинен зустріти спротив на рівні свідомості, оскільки розуміючи добровільність набуття громадянства, особа усвідомлює та погоджується брати участь в нових суспільних відносинах, у тому числі й правових.

Беручи до уваги окреме суспільство, можемо погодитися з умовною класифікацією правосвідомості в ньому, за суб'єктами, на індивідуальну, групову та суспільну. Однак, така класифікація має більш загальний характер і не враховує проміжні ланки (складові) організації побудови держави чи суспільства. На нашу думку, такою ланкою між груповою та суспільною виступає регіональна правосвідомість.

Категорія «регіональна правосвідомість» виділяється професором О. Скакун, що на нашу думку є цілком вірним, за допомогою просторового виміру як специфічна форма правової свідомості. Класифікуючи правосвідомість за суб'єктами на індивідуальну, групову (в тому числі елітарну) і суспільну, слід відмітити, що індивідуальна правосвідомість являється фундаментальною юридичною категорією, яка виступає своєрідною репрезентацією людини в праві. Регіональна правосвідомість має колективний характер, в узагальненому вигляді (по оціночній функції) вона представляє правову психологію і правову ідеологію населення регіону, його

інтелектуальний та емоційно-психологічний стан. Територіальна складова при визначенні регіонів, якщо про неї не говориться прямо, являється основною. Тут географія (природні особливості) тісно пов'язана з економікою, яка встановлює її основні можливості, а економіка впливає на право, правосвідомість, політику. Тим не менше фізичний простір може обумовлювати соціальну взаємодію, але не визначати її. Самостійну значимість території зумовлюється діяльністю, яку вона охоплює, і почуттям ідентичності, яке вона породжує. В такому широкому змісті територія являє собою соціальну, економічну та політичну конструкцію, яку не можна звести до будь-якого одного фактора. Таким чином, територію регіонів правильно розуміти не як самодостатній, а опосередкований фактор, завдяки якому інші фактори (релігійний, соціальний, політичний та ін.) досягаються та наділяються змістом. Предметом відображення регіональної правосвідомості являються реальні суспільні відносини, які потребують правового регулювання, а також саме право, його функціонування, поведінка людей в сфері права, інші правові явища, які виникають у зв'язку з дією правових норм в границях регіону. Регіональна правосвідомість розвивається на фоні сформованих правових реалій як в державі в цілому, так і регіоні зокрема, на основі нових (відповідних міжнародним стандартам прав людини) юридичних понять про права і обов'язки членів суспільства та проявляється в їх регіональному сприйнятті. Можна сказати, що регіональна правосвідомість має встановлену автономну правокультурну ідентифікацію, яка обумовлює оригінальний культурний шлях духовно-етичного розвитку права в його територіальних границях. Вона не тільки відображає правову реальність регіонального масштабу, поведінку людей регіону в сфері права, але й приймає участь в регулюванні поведінки, а також у визначенні тих відносин суспільного життя, які об'єктивно мають необхідність в правовій (як правило, підзаконній) регламентації зі сторони регіональної влади [92, с. 107-108].

Спробуємо висунути гіпотезу, що регіональна правосвідомість виступає основою для формування національної правосвідомості, тобто базисом її

становлення та розвитку. Ю. Дмитрієнко визначає, що «основою становлення національної правосвідомості, її змісту стає цивілізаційний механізм формування та здійснення різногалузевого процесуального права – форми чинної різноджерельної (різногалузевої) державно-правової свідомості, у результаті праворефлексивного здійснення якої формується групова цілісність системи національної правосвідомості, що має культурно-історичну, політичну, господарську, територіальну специфіку... національна правосвідомість спрямована не етнічно-регулятивне самовизначення, будується на ментально-етнічному розумінні цілей, ідеалів розвитку, виражається у правовій ідеології, що зміцнює єдність національної правосвідомості – процесуальної першооснови соціально-політичної спільності [93, с. 21]. Варто погодитися з думкою автора, з чого робимо висновки, що національна правосвідомість полягає у ментальному, етнічному самовираженні нації, побудованому на культурних традиціях усвідомленні дійсного права.

Тому, національна правосвідомість, так би мовити «присутня», у груповій, суспільній, у тому числі в регіональній правосвідомості. Вона акумулює відповідні правові настрої домінуючої нації у всіх соціальних групах. Було б правильніше стверджувати, що національна правосвідомість є основою для формування регіональної, а не навпаки. Цією тезою ми спростовуємо висунуту раніше гіпотезу щодо розуміння регіональної правосвідомості як базису національної. Регіональна правосвідомість є структурним елементом суспільної правосвідомості, разом з іншими територіальними осередками формує її систему.

А. Зінькова стверджує, що формування правосвідомості відбувається під дією історичного досвіду суспільства, а також суспільного соціального досвіду різних індивідів та груп. Правосвідомість має два рівні: рівень теоретичного, спеціалізованого знання і масової, буденної свідомості. [94, с. 210]. З даною позицією можна погодитися лише частково, а саме в частині озвучення ролі досвіду на формування правосвідомості та визначення інтелектуальних складників (компонентів) правосвідомості (теоретичного, буденного), аж ніяк

не надаючи їм ознак рівнів, оскільки теоретична і буденна правосвідомість не існують в природі у чистому вигляді, а наукова їх класифікація пов'язана з можливістю проведення якіснішого аналізу складників правосвідомості, виокремивши їх в роздільні об'єкти. Низький рівень правосвідомості може бути присутній, і в особи, яка володіє ґрунтовними знаннями в сфері права, однак не вважає за доцільне їх використовувати, не розуміє їх значимості, а в гіршому випадку інтерпретує правові норми на свою користь, незважаючи на реальну мету їх застосування.

Також, підлягає сумніву думка щодо аналогії масової та буденної правосвідомості. Якщо розглядати масову правосвідомість як стихійне, тимчасове явище, таким чином не ототожнювати її з колективною, то беззаперечно, що її формування відбувається здебільшого на буденному рівні, проте будь-які тимчасові події в суспільстві (заворушення, страйки, революції тощо) опираються, як правило, на нормативну базу, вимагаючи вчинення певних юридичних процесуальних дій з боку влади (імпічмент чи відставка президента, уряду, підвищення мінімальної заробітної плати та ін.), тобто «озброюючись» правом як засобом для досягнення своєї мети. Водночас, А. Зінькова узагальнено визначає рівні правосвідомості, зводячи масову правосвідомість з буденною, тим самим даючи зрозуміти, що вона стосується широкого кола осіб, а в нашому розумінні – ця правосвідомість є колективною.

Значну частину носіїв колективної правосвідомості складають особи, які володіють нею на буденному рівні, хоча дана ознака все ж залежить від соціальної групи, до якої входять такі особи (це можуть бути об'єднання правників). Проте, визначаючи загальний стан правосвідомості в колективі, необхідно враховувати суб'єктів, які мають достатній рівень правових знань, правовий досвід та ін. Вони, як правило, є носіями правових ідей, а також стримуючим фактором до неправомірної поведінки усіх членів колективу, в будь-якому випадку джерелами правової інформації. Тобто, ці суб'єкти виступають основою до підвищення рівня правосвідомості усього колективу,

направляючи його до врахування норм права у повсякденній діяльності інших суб'єктів та групи в цілому.

Водночас, яскравим прикладом феномену масової правосвідомості, коли у своїй більшості вона мала характер буденної (значна частина носіїв правосвідомості володіла нею на буденному рівні), було ставлення до визнаних українським суспільством «диктаторськими» – «законів 16 січня». При чому, в даному випадку масова правосвідомість проявила себе з позитивної сторони, оскільки громадянами негативно було сприйнято законодавче обмеження основоположних прав і свобод (мирні зібрання, страйк), що викликало хвилю суспільного протесту. Незважаючи на цілком правильну реакцію українського суспільства у зв'язку з прийняттям даного «протиправного» закону (даних законів), все ж можемо припустити (оскільки нами не проводилося соціологічне дослідження з цього питання), що більшість громадян не були ознайомлені безпосередньо з їхнім (його) текстовою частиною, а фактично отримували інтерпретовану інформацію щодо їх (його) змісту від засобів масової інформації, громадських діячів, політиків тощо. Таким чином, формування відношення до законодавчого акта (актів) у свідомості громадян відбувалося шляхом запозичення його сприйняття іншими суб'єктами, які акумулювали у їхній свідомості своє правове бачення завдяки громадській довірі.

Характер буденної цей випадок масовості правосвідомості набув (припускаємо, що набув, оскільки нами зазначалося вище про відсутність соціологічних даних з цього питання) через недостатнє усвідомлення важливості безпосереднього ознайомлення з положеннями зазначеного акта (актів). Однак, все ж залишається притаманний тут елемент стихійності, що не відповідає буденній правосвідомості та не допускає ототожнення масової та буденної правосвідомості в нашому розумінні.

Було б помилковим суспільний досвід (коментуючи А. Зінькову щодо формування правосвідомості під дією історичного досвіду суспільства) «виставляти на п'єдестал» як найважливішого чинника формування колективної правосвідомості. З цього приводу, цілком слушно висловився

М. Цимбалюк, критикуючи розрізнення функцій правосвідомості виключно на пізнавальну та практичну: «Однак, на мою думку, в цій класифікації втрачено момент конструктивного характеру правосвідомості, пов'язаний з тією обставиною, що для виконання своєї практично-регулятивної функції свідомість повинна не тільки відображати існуючі суспільні відносини, а й «віртуально» створювати світ «бажаної», «належної реальності». Адже будь-які нормативні регулятиви та ціннісні ідеали передбачають той «трансцендентний вихід» за межі досвідно представленої наявної дійсності, без якого поняття «належного» взагалі втрачає свій зміст» [95, с. 31].

Бажання покращити умови життєвого середовища закладені в природі людини. Реформація будь-якого явища прогнозується в якості віртуальної моделі, що не може ґрунтуватися на самому досвіді, оскільки ця модель виступає чимось новим, небаченим раніше. Зміна чи модифікація правового стану в суспільстві, викликається потребами в забезпеченні благ та інтересів особи, що зводить в кінцевому етапі до бажання (нужди) жити.

Нужда породжує і визначає (окреслює) потребово-мотиваційний простір кожної особистості, але потреби і мотиви не вичерпують і не закреслюють базальну конституцію природи нужди. Кожна потреба є частковим і конкретним задоволенням нужди (щоб не сказати фрагментарним). Так, наприклад, біологічна потреба в їжі є дуже суттєвою, вітальною, але вона – лише частина, фрагмент всезагальної нужди жити [89, с. 57]. Ця ж потреба в їжі репрезентується в право на достатній життєвий рівень, що з огляду наведеного, виступає частиною природного права на життя. Суть фундаментального права на життя полягає в його першочерговості, важливості, оскільки без його дотримання втрачають зміст усі інші права та свободи. Тому, виключно на правовому досвіді не може формуватися правосвідомість, через життєво необхідну потребу в переосмисленні права, зміні його орієнтирів.

Не слід, також, применшувати роль досвіду на процес становлення правосвідомості, підвищення її рівня за рахунок пізнавального фактору, що включає накопичення правових знань, практичних навиків через безпосередній

«контакт» з юридично значимими подіями. На нашу думку, досить часто контакти особи правового характеру з суб'єктами громадянського суспільства, держави мають колективний характер. Звернення громадян, з метою захисту своїх інтересів, до громадських організацій, установ, органів місцевого самоврядування чи держави супроводжується «можливою протидією» (особливо, де мають місце спірні правовідносини) правосвідомості громадянина та правосвідомістю колективу організації, органу, до якого він звернувся. Цілком зрозуміло, що члени таких організацій, як правило, не говорячи вже про працівників державних органів, є також громадянами, однак громадянська чи національна правосвідомість системно узагальнює правосвідомості різних соціальних груп в суспільстві, а в даному випадку протидія ґрунтується на характерних особливостях правосвідомостей членів таких груп.

Досвід, на прикладі описаного нами звернення, проявляється в тому, що формуючи його (звернення), індивід оперує певними знаннями щодо права, яке він вважає порушеним. Особа, яка взяла до опрацювання звернення, використовує регламентовану процесуальними нормами процедуру його реєстрації, формування та надання відповіді, застосовуючи при розгляді норми матеріального права.

Тому, процес активного (ініціативного) набування досвіду в будь-якій царині «відкладається» у вигляді результатів – знань та вмінь. Своєю чергою в наступному «акті» чи плинні набування досвіду ці результати можуть відігравати роль знаннєвої / смислової матриці (фундаменту), яка певним чином структурує («каналізує») отримання цього нового досвіду, але можуть перетворюватися на більш активні засоби (інструменти, «гаджети») для вишукування, і, зрештою, конструювання того, що буде отримане й пережите як досвід. Тобто досвід – це не лише традиційно «результат» (минуле) та «процес» (теперішнє), але й «перед-майбутнє», тобто такі «результати», що седиментовані в структури уможливлення отримання досвіду – навчально-пізнавальні, експресивно-«переживальні» (власне естетичні), мовні, діяльнісно-

практичні та інші вміння, технологічна оснащеність для життя в різних його царинах – далі залежно від цінностей, інтенцій, цілей. Адже те, що вже наявне (фіксоване) в досвіді, повинно мати значення не стільки саме по собі («що») і не стільки як спричинення («чому»), а головне – наскільки він може бути придатним до теперішнього й майбутнього («для чого» і «як») [89, с. 84]. Завдяки правовому досвіду виникає розуміння, що потрібно змінювати у праві, а що варто залишити таким, яким воно є на даний час. Адже, прихід будь-якої зміни становиться правовою реальністю і перетворюється в накопичений правовий досвід.

Оточуюче середовище здійснює безпосередній вплив на формування індивідуальних якостей особи. При чому, говорячи про середовище, напрошується його розуміння як чогось кількісного, об'ємного по своїй природі, тобто не обмеженого однією структурною одиницею. Тому, доцільно проаналізувати детермінанти середовища, що мають колективний характер, відображаються на правосвідомості особи, відносять її (особу) до певної групи чи ідентифікують у суспільстві, світі загалом.

До детермінант середовища відносяться впливи, які роблять нас схожими один на одного, а також впливи, які роблять нас унікальними. Одним із значимих детермінантів середовища особистості являється досвід людини, пов'язаний з її приналежністю до певної культури, Кожна культура має свої власні інституціоналізовані і санкціоновані паттерни і поведінки, ритуалів і вірувань, які передаються через навчання. Це означає, що більшість представників даної культури будуть володіти певними загальними особистісними характеристиками. Тому ми часто на підозрюємо про культурні впливи до тих пір, доки не вступимо в контакт з носіями іншої культури, які по іншому дивляться на світ і, можливо, кидають виклик поглядам, прийнятним в нашій культурі. Саме тому, що ми приймаємо вплив культури як само собою розуміючий факт, він пронизує, по суті, всі сторони нашого існування – то, як

¹ Слово паттерн (від англ. – «pattern») у даному тексті вказує на повторюваності і закономірності, що присутні в психіці і поведінці людини

ми визначаємо наші потреби і способи їх задоволення, наші переживання різних емоцій і то, як ми виражаємо їх, наші відносини з другими людьми і з самим собою [96, с. 42-43].

Будь-який волюнтаризм характеризує ступінь цивілізації даного суспільства, а цивілізація – це продукт культури. Тобто є підстави вважати, що так чи інакше множина культур є необхідною і достатньою умовою формування правосвідомості. Це означає, що у правосвідомості відображаються всі культурні тенденції. У кожному структурному елементі культурні прояви дають можливість накреслити перспективу розвитку культури суспільства, які потрібно врегулювати правовими нормами. Іншими словами, для правосвідомості важливу роль відіграє культурологічна концепція, своєрідна позиція і вироблена лінія функціонування культури у свідомості [97, с. 51].

Таким чином, правова культура як форма (різновид) культури в цілому, виражає акумульовані в суспільстві юридичні способи, засоби для задоволення потреб особи, тобто через історично сформовані правові норми. При чому, вона пронизує свідомість уявленням про право, тим самим формуючи емоційні складові його усвідомлення.

Проте, в разі констатації суб'єктом невідповідності культивованих правових засад суспільним реаліям та їхньої неефективності в плані реалізації ідеї справедливості, ці засади навряд чи стануть основою його правосвідомості, “фундаментальний вакуум” якої робить її відкритою для псевдоправових смислів. Тим більше, що гуманістичний зміст права може сприйматися індивідуальною свідомістю лише настільки, наскільки органічно “вписується” вищезгаданий буттєвий мікросоціум суб'єкта в загаль людської культури, а бажана гармонія “загального” та “особливого” тут спостерігається далеко не завжди. Очевидно, передусім із цих причин поряд з тенденцією до автономізації правосвідомості в умовах демократичних перетворень та розвитку інститутів громадянського суспільства людство, разом з тим, нерідко стикається з проявами гетерономії, правового нігілізму й трансгресивності [98,

с. 24].

Хоча певні паттерни поведінки складаються завдяки впливам, яких зазнаються всі представники даної культури, однак існують й інші паттерни, що виникають внаслідок приналежності до певного соціального класу. В особистості індивіда мало що можна зрозуміти без звернення до соціального класу, до якого належить така людина. Класовий фактор визначає статус індивіда, ті ролі, які він виконує в суспільстві, обов'язки, які на себе приймає, і привілеї, якими користується. Цей фактор впливає на то, як індивід сприймає себе і як він сприймає представників інших класів, а також на то, як людина заробляє і тратить гроші. Подібно культурним факторам, класові фактори здійснюють вплив на то, як людина визначає ситуацію і як реагує на неї [96, с. 43].

Безумовно, правові ситуації, з якими стикається індивід, та шляхи обрані ним для їх подолання вступають у залежність від соціального класу, до якого він належить. У його свідомості відображаються типові настанови вирішення такої ситуації, які характерні для представників його класу. Фінансова спроможність особи тут виступає ключовим елементом розв'язання конфліктної правової дилеми, оскільки в представників заможного класу в умовах сучасного середовища є більші можливості до здобуття освіти (правової), а також скористатися допомогою адвокатів чи інших платних фахівців у галузі права. На рівні правосвідомості, такий стан речей, призводить до володіння кращими правовими знаннями, а також використання усіх можливих законних способів реалізації чи поновлення своїх прав. Проте, у такої особи, може сформуватися деформоване усвідомлення цінності права через фінансову можливість оплати юридичних послуг, розуміння їх недоступності для неплатоспроможних верств населення, що викликано бажаним результатом без проведення реальної юридичної оцінки ситуації, не говорячи вже про корупційну складову. Звісно, якщо розглядати ідеальний стан речей, спробувавши частково змодельовати суспільство з «ідеальним» рівнем правосвідомості, то ознаки, що ґрунтуються на фінансовому елементі,

відходять на задній план. У такому суспільстві, розуміючи важливість розвитку правосвідомості його членів, створюються рівні умови чи можливості до отримання правової освіти. Діє, тобто реалізований належним чином (не тільки закріплений), конституційний принцип доступу усіх до справедливого правосуддя, безоплатної правової допомоги. Вже на етапі виникнення конфліктних юридичних ситуацій, суб'єкти її створення, усвідомлюючи важливість дотримання правових норм, знаходять правовий шлях їх вирішення, не завдаючи шкоди суспільним інтересам тощо.

Крім подібності поведінки людей, детермінованої такими факторами, як приналежність до одної культури і до одного класу, фактори середовища визначають і значний різновид особистісного функціонування в середині даного класу і даної культури. Один із важливіших факторів середовища – це вплив сім'ї. Будь-який паттерн батьківської поведінки позначається на розвитку особистості дитини. Батьки впливають на поведінку своїх дітей трьома основними способами: 1) своєю власною поведінкою вони створюють ситуації, які формують відповідну поведінку дітей; 2) вони слугують рольовими моделями для ідентифікації; 3) вони вибірково винагороджують, підкріплюючи відповідні дії [96, с. 43]. В такий спосіб формується, так би мовити «сімейна» («родинна») правосвідомість, значну частину якої становлять імплементовані свідомістю у розуміння права етичні, моральні, релігійні норми, що в залежності від типу правової системи держави (особливо це помітно на релігійних нормах), характеризується ставленням до об'єктивного юридичного права її суб'єктів, у даному випадку членів такої сім'ї.

Роль колективної правосвідомості полягає не тільки у впливі на поведінку членів соціальних груп, але й впливає на осіб, які не входять до їх складу. Це твердження спробуємо довести опираючись на явище референтності.

Референтність – це форма суб'єкт-суб'єкт-об'єктних відносин, яка виражає залежність суб'єкта від іншого індивіда і виступає як виборне відношення до нього в умовах завдань орієнтації в особистісно-значимому об'єкті. Під орієнтацією тут розуміється завдання сприйняти об'єкт, зрозуміти,

оцінити, якимось чином віднести до об'єкта. Задля встановлення своєї позиції індивід проявляє відповідне відношення до іншого індивіда, наприклад інтерес до його думки з приводу даного об'єкта. «Значимий інший» являється своєрідним дзеркалом, в якому відображається як сам індивід, так і оточуючий його світ. Відношення до іншого являється, таким чином, інструментальним актом, обслуговуючого необхідність орієнтування в об'єкті [99, с. 119-120]. Перебуваючи в групі особа сприймає оцінні характеристики права членів групи, тобто акумулює у свідомості правову атмосферу такої групи. Водночас, свої власні правові установки, що можуть вилитися у юридичні дії, вона аналізує на можливу реакцію з боку колективу.

Таким чином, ми проаналізували, в який спосіб явище референтності відбивається на правосвідомості членів у середині групи (внутрішній вплив). Для того, щоб вийти за межі групи, тобто прослідити вплив правосвідомості окремої групи на правосвідомість індивіда, який на є її членом (зовнішній вплив), застосуємо поняття «референтна група». Т. Ньюком так визначав поняття референтної групи: «Про других осіб говорять, що вони формують референтну групу для особистості, якщо на її установки завдає вплив сітка норм, які, на її думку, вона з ними розділяє» [99, с. 112]. До нормативних референтних груп Г. Келлі відніс усі групи, в яких «індивід має мотивацію досягнути чи закріпити схвалення». Щоб забезпечити подібне схвалення, індивіду приходиться погоджувати свої установки з тими, які, на його думку, виражають сутність поглядів членів групи [99, с. 113].

Формуючи свої погляди на право, індивід співставляє їх із сприйняттям права референтної для нього групи. Це може бути громадська організація, політична партія, що висвітлюють свої позиції до законів та підзаконних актів, а також публічна правова поведінка їх членів. Моделюючи їх поведінку у своїй свідомості, індивід не просто оцінює власну, з точки зору членів групи, але й може наслідувати їх юридично значиму поведінку в повсякденному житті. У цьому полягає важливість формування колективної правосвідомості суб'єктів громадянського суспільства, а також працівників державних органів, оскільки

їхня поведінка в правовій сфері може формувати «дзеркальне відображення правосвідомості» усього суспільства.

У процесі дослідження колективної правосвідомості варто приділити увагу чинникам, що мають колективний (соціальний) характер та можуть негативно впливати на особу, щоб запобігти їхнім проявам у майбутньому.

Свого часу, популярною теорією, на яку варто звернути нашу увагу, що зачіпає природу поведінки відхилення, являлася теорія «соціальної аномії» Р. Мертона. Мертон показав тісний зв'язок поведінки відхилення з соціальною структурою. Він писав: Ми маємо намір в першу чергу показати, як деякі соціальні структури завдають певного тиску на окремих членів суспільства, направляючи їх скоріше на шлях непокори, чим на шлях поведінки, яка відповідна з загальноприйнятими правилами. Мертон виділяє п'ять можливих типів поведінки відхилення, що виникає як спосіб пристосування індивідів до умов їх ближчого соціального оточення: I – покора; II – інновація (оновлення); III – ритуалізм; IV – ретритизм (втеча від життя); V – заколот. Пристосування першого типу здійснюється шляхом підпорядкування індивіда цілям і засобам їх досягнення та зустрічається, на думку Мертона, найбільш часто, оскільки по-іншому, вважає Мертон, було б неможливо підтримувати стабільність та спадкоємність суспільства [100, с. 346]. Цілком вірогідно, тим самим ми погоджуємося з його позицією, що більшість людей усвідомлюють необхідність виконання правових норм, що супроводжується різними засобами впливу, у тому числі впроваджуючи заходи примусу. На підсвідомому рівні виникає розуміння необхідності їх виконання, так як воно породжує вимогу щодо виконання цих норм іншими особами, що в свою чергу захищає особу від посягань на її права іншими людьми.

Пристосування четвертого типу інновації виникає на базі конфліктів, викликаних невдачами у досягненні цілей. Вирішення конфліктів засновано тут на запереченні суспільних цінностей та досягнення цілей різного роду антисуспільною поведінкою [100, с. 346]. Такий стан речей, на нашу думку, зумовлюється в результаті деформації правосвідомості, зокрема правовим

нігілізмом. Водночас, тенденція може супроводжуватися частими невдачами під час використання усіх можливих правових засобів захисту інтересів чи реалізації поставлених цілей (звернення до компетентних органів, отримання освіти, прийняття на роботу тощо). У випадку незадоволення законними шляхами своїх благ, особа змушено звертається до незаконних засобів вирішення соціального конфлікту. З часом, у такої особи, формується усвідомлення незахищеності нормами права, послідовно виливаючись у зневажливе до них ставлення. В цьому аспекті проглядається важливість підвищення рівня суспільної правосвідомості на всіх рівнях, щоб унеможливити тенденції розладу суспільства.

Ритуалізм протилежний інновації в тому відношенні, що цей тип пристосування здійснюється за рахунок відмови від цілей заради підкоренню загальноприйнятим стандартам [100, с. 346-347]. Загроза полягає у тому, що сприймаючи правову реальність як певний непідвладний стандарт, втрачається «почуття» необхідності розвитку права, бажання збагатити його новими принципами чи нормами. Таке явище є особливо небезпечним, якщо воно проявляється на рівні правової ідеології та у суб'єктів законодавчої ініціативи.

Заколот припускає спробу введення нового соціального порядку на основі вивільнення від домінуючих стереотипів [100, с. 347]. У цьому випадку може виникнути загроза втрати історичності розвитку права, безпідставно позбавивши його ментального, традиційного складника, що призводить до втрати підтримки з боку нації в цілому.

Мертон показує, як домінуючий вплив «стандартів успіху» призводить до поступового витіснення законних, однак, неефективних спроб досягнення успіху і до все більшого використання аморальних та злочинних засобів. Вимоги суспільства до особистості, несумісні між собою, ведуть до формування психопатичної особистості, асоціальної поведінки чи екстремістської діяльності. Відсутність узгодження, координації цілей і засобів як факторів і елементів соціальної структури веде до аномії [100, с. 347]. Тому, важливим інструментом, що дозволяє уникнути цих негативних проявів,

виступає правове виховання та правова культура, що відбиваються на правосвідомості суспільства. Акцентуючи увагу суспільства на впровадження заходів правового виховання, підвищення рівня правової культури, правої свідомості, дасть змогу усвідомити його представникам основні правові цінності, без яких неможливий їх соціальний розвиток.

Рівень правосвідомості завдає впливу на вибір цілі і засобів, розподіляючи виникаючі в суб'єктів бажання на правомірні та протиправні, сприяючи вірному формуванню уявлень про можливі результати використання суб'єктивних прав, дотримання і виконання обов'язків. В результаті правова свідомість сприяє формуванню звичок поведінки, які приводять до того, що соціально-корисний варіант поведінки обирається суб'єктом майже автоматично. При цьому здатність до вибору правомірних цілей і засобів незалежно від ситуації забезпечує правосвідомість, яке характеризується правильною загальною уявою щодо правомірного і протиправного, знанням вимог і заборон права, переконанням в необхідності їх беззаперечного дотримання та виконання [48, с. 93].

Дещо схожою негативною тенденцією до ритуалізму Мертона, що може супроводжуватися «колективним навантаженням» особистості, виступає один з механізмів втечі від свободи Е. Фромма – механізм конформності автомата. Цей механізм становить собою спосіб подолання відчуження й самотності шляхом абсолютного підпорядкування соціальним нормам. Застосовуючи його, особа втрачає власну індивідуальність, стає такою, як усі, поводить себе так, як загально прийнято. Внаслідок конформної поведінки особистість перетворюється на той психологічний тип, якого вимагає суспільство, стає такою, якою її хочуть бачити інші, втрачає себе. Фромм вважав, що така втрата індивідуальності вкорінені в характері сучасних людей. Вони діють стереотипно, поділяють ті самі цінності, роблять кар'єру, думають і почувають відповідно до прийнятих норм. Однак існує можливість стати автономними й унікальними, не втрачаючи почуття єдності з іншими та суспільством, – це позитивна свобода. Щоб досягти позитивної свободи, треба проявляти

спонтанну активність, діяти відповідно до власної природи, а не лише згідно з соціальними нормами та вимогами [90, с. 142]. В цьому контексті правосвідомість може проявляти себе як перспектива виходу з такої кризи особистості, формуючи в свідомості негативне ставлення до соціальних норм, які не здатні задовольнити інтереси особи чи обмежують прояв її свободи. Правосвідомість надає поштовх до дії, виходу з стану конформності, завдяки бажанню настання реального правового результату. Спільні інтереси, в свою чергу, мотивують до формування об'єднань «одномумців», надаючи цій правосвідомості характеру колективної. Правосвідомість надає поштовх до дії, виходу з стану конформності, завдяки бажанню настання реального правового результату.

2.3 Юридичні моделі колективної правосвідомості

Формування будь-яких суспільних відносин побудоване на реалізації прогнозованих, теоретично обґрунтованих чи обраних шляхом запозичення моделях їх розвитку. Особливо це помітно на сучасному етапі проведення адміністративної реформи в нашій державі, де за основу береться модель адміністративного врядування Республіки Польща. При чому, моделювання використовується не тільки в державних інститутах, а й в більш особистісних зв'язках, зокрема таких як сім'я, дружба, кохання та ін. Нерідкими є випадки перенесення особою моделі відносин у сім'ї батьків на свої міжособистісні зв'язки з іншими людьми. Прикладом може виступати прояв схильності до насильства в майбутньому дитини, один з батьків якої вчиняв насильство щодо іншого. Хоча, в цьому випадку може проявитися позитивна якість моделювання, а саме відображення в свідомості дитини негативної моделі сімейних відносин, реалізацію якої вона буде прагнути уникати в майбутньому.

Формування ринкових відносин в Україні також не обійшлося без запозичення європейських чи американських зразків (моделей) корпоративного управління бізнесом (ведення справ). В правозахисній діяльності набуло

поширення створення адвокатських фірм партнерського типу, застосовуючи за аналогією досвід західноєвропейських та американських колег.

Цією преамбулою ми хотіли показати на скільки важливе та близьке моделювання в житті кожної людини та суспільства в цілому, характеру та умовам її оточуючого середовища. Беззаперечно, що безпосередньо у праві, а також розвитку, формуванню правових відносин моделювання займає одне з не останніх місць. Найпростішим прикладом виступає положення Конституції України, відповідно до якого наша країна проголошена демократичною, правовою державою. Тобто, законодавчо закріплено, що за основу регулювання державно-правових відносин в Україні береться модель демократичної, правової держави.

Саме тому в ході дослідження колективної правосвідомості важливо не залишити поза увагою її юридичне моделювання, для забезпечення якісного процесу пізнання цього явища.

В даному параграфі ми не намагатимемося сформувати власну реальну чи ідеальну модель колективної правосвідомості, оскільки дане питання є предметом дослідження наступного розділу, а зупинимося, здебільшого, на загальних рисах, характеристиках моделювання цього виду правової свідомості.

Доволі слушно з приводу озвученого вище питання висловив наукове бачення професор М. Кельман, що «У цілковито загальному вигляді наукова модель, безперечно, може розумітися буквально як уявний образ, проте вважається, що такий рівень узагальнення різко знижує евристичні можливості теоретичного моделювання, хоча такий підхід до питання досить поширений серед науковців. ...Річ у тому, що теоретична модель, власне кажучи, «копіює» не сам об'єкт, а лише його певні властивості. Якби вдалося модельно репрезентувати об'єкт у всіх його властивостях, проявах і функціях, то ми б отримали не модель об'єкта, а його копію. Таким чином, перш ніж конструювати наукову модель, необхідно провести наукові дослідження обраних властивостей, здійснити формування певних уявлень і знань про ці властивості, тобто те, що інколи називають «передмодельними розробками».

Натомість маємо ризик отримати певну репрезентацію об'єкта, що перебуває з ним не в модельних відношеннях, а, наприклад, в ілюстративних (макет). Отже, модельне відображення наукового типу отримується за умови попередньої аналітичної роботи у межах пізнавальних цілей науковця» [101, с. 246-247].

Беручи до уваги зазначену наукову позицію приходимо до висновку, що оскільки правосвідомість проявляє себе в усвідомленні цінності права, то для формування моделі останньої важливо проаналізувати розуміння права, його суспільну сутність на конкретному етапі.

Так, в умовах Радянського Союзу, коли «панувало» соціалістичне право, яке здебільшого мало зобов'язальний та формалізований характер, еталон правосвідомості базувався на безумовному виконанні суб'єктами норм радянського закону. Модель правосвідомості, в свою чергу, виражала класову основу. У цей період В. Зенін, М. Козюбра, В. Оксамитний писали: «І все ж правосвідомість різних категорій населення в нашому суспільстві і на сучасному етапі його розвитку єдино тільки в основному та головному. Вона й не може бути в умовах соціалізму, навіть зрілого, тотожною у всьому і для всіх ...Соціалістична правосвідомість не виключає й інших відмінностей правосвідомості різних категорій населення. Це обумовлено тим, що суспільство в умовах зрілого соціалізму ще не є повністю соціально однорідним. Ще не переборені суттєві відмінності між класами, між містом і селом, а також між розумовою та фізичною працею. Є й інші відмінності між окремими категоріями населення. Тому виокремлення окремих категорій населення, особливо по їх правосвідомості, окремими її сторонам, вкрай важко. Ця важкість проявляється ще й тому, що не всяке виокремлення тої чи іншої категорії населення має значення для аналізу групової правосвідомості» [39, с. 89]. Досить акуратний підхід з боку науковців до аналізу групової правосвідомості за категоріями населення виражений, на нашу думку, тогочасним ідеологічним партійним баченням великої ролі кожного класу для побудови комунізму, що не давало змогу науковцям критично оцінити «відсталість» правосвідомості якогось із них. За таких умов ускладнювалося

формування моделі колективної правосвідомості, коли неможливо було реально оцінити усі можливі аспекти її становлення. З іншого боку, моделювання колективної правосвідомості, та й правосвідомості загалом, відходило на задній план, оскільки зрілий соціалізм був лише перехідним етапом до комунізму, а за ключовими ідеями останнього таке явище як право приречене на відмирання, тому й моделювання еталону відношення суб'єктів до нього втрачало, на нашу думку, свій зміст.

Розуміючи, що ключовим пунктом правосвідомості є усвідомлення цінності права, на чому неодноразово наголошується дослідниками явища правосвідомості та й нами в ході її пізнання, то вважаємо за необхідне формування моделей колективної правової свідомості охарактеризувати в залежності від основних теорій (концепцій) його (права) становлення, розвитку та функціонування. В рамках нашого дослідження зупинимося саме на природно-правовій, позитивістській, історичній, психологічній та соціологічній школах права без проведення глибокого аналізу їх виникнення, а беручи до уваги постулати, що стосуються змісту та сутності права.

Найбільш плідним періодом у розвитку теорії природного права, її розквітом вважається XVII-XVIII століття. Ідеї природного права активно використовували і розвивали Г. Гроцій, Б. Спіноза, Т. Гоббс, Ж.-Ж. Руссо та ін. Саме завдяки їх зусиллям склалася школа природного права, яка справила значний вплив на процес розвитку як національного, так і міжнародного права. Природне право уявлялося як кодекс правил, що закріплювали політичний та юридичний ідеали. Все, що не відповідає чи суперечить цим ідеалам, повинно бути змінено чи відмінено. Природне право – це теоретична доктрина, за якою джерелом права є сама природа, а не воля законодавця. Людині природні права належать від народження, вони закладені в самій її сутності й однакові для всіх [74, с. 132].

Виходячи з цієї теорії правосвідомість повинна виражатися через наступні ознаки: 1) природна рівність усіх людей, що ґрунтується на усвідомленні суб'єктами правосвідомості належності всім без винятку певних

прав (на життя, свободу, працю, соціальне забезпечення, власність тощо), які не можуть бути порушені іншими людьми чи іншими учасниками правових відносин; 2) особа розуміє, що вона наділена ними (правами) внаслідок свого народження і ніхто не вправі позбавити її цих прав; 3) бажане право відображається у свідомості в якості нових невід'ємних гарантій та благ, або в модифікованій реалізації уже існуючих; 4) усвідомлення права як чогось вищого за будь-які інші суспільні явища чи інститути, зокрема інституту держави; 5) виникнення природних прав базується на моральних, релігійних, етнічних нормах, які притаманні цьому суспільству, а тому їх виконання, як правило, не потребує додаткового роз'яснення та усвідомлення.

Наведені нами модельні ознаки правосвідомості в рамках природно-правової доктрини характеризують здебільшого позитивні аспекти, що відображаються на свідомості особи. Проте, на нашу думку, ідеалізм суспільством теорії природного права може призвести до негативних наслідків, а саме: 1) неоднозначного бачення особою, групою чи суспільством усієї сукупності прав, які наділені їм природою; 2) можливість виникнення конфлікту на ґрунті небажання особою визнавати окремі правила, які визнані суспільством, через власну їхню інтерпретацію; 3) усвідомлення того, що дані природою права не потребують санкціонування з боку держави, а існують вже аргіогі, може призводити до нехтування надання основоположним правам і свободам формальної визначеності.

Все ж «природно-правова модель колективної правосвідомості» проявляється у тому, що наділені природою права усвідомлюються належними представникам усього людства, виражають волю більшості суспільства, є загально визнаними, перебувають в тісному взаємозв'язку з потребами кожного члена соціуму та, як правило, не спричиняють спротив у суспільній свідомості через їх реалізацію. Важливою рисою правосвідомості за даним напрямом у праві, на нашу думку, є його суспільне бачення поза межами норм, прийнятих державою, оскільки вони не завжди (через некомпетентність, корупційну складову в органах влади тощо) виражають справедливість. Тому якісною

основою цієї моделі виступатиме бажання членів соціальних груп відновити чи покращити стан справедливості в суспільстві.

При чому, соціальна група чи суспільство в цілому, акцентуючи увагу на правах, які наділені кожному їхньому члену природою, безумовно буде аналізувати новоприйняті норми на відповідність визначеній ними мірі свободи. Варто зазначити, що така міра свободи у даному розумінні може визнаватися правом тільки в тому випадку, якщо вона отримує схвальне ставлення з боку більшості. Рівень правосвідомості в такому суспільстві близький за своєю сутністю з рівнем моралі та культури.

Наступною доктриною, що беззаперечно заслуговує на увагу зі сторони формування моделей правосвідомості, виступає позитивістська. Позитивне право – чинне в певному суспільстві право, що розглядається в аспекті його конкретно-визначеного змісту і форми, тобто таким, яким воно безпосередньо виступає як регулятор суспільних відносин. Філософським підґрунтям для розвитку природного права стала концепція юридичного позитивізму. Її представники – Дж. Остін (Англія), К. Бергом і П. Лаванд (Німеччина), Ж. П. Есмен (Франція), Г. Ф. Шершеневич (Росія) – право розглядали як позитив. Факт, що не вимагає особливого аксіологічного осмислення. З цієї точки зору дуалізм природного і позитивного права представники юридичного позитивізму вважали помилкою спекулятивно-метафізиної філософії права. Вони стверджували, що існує тільки позитивне право (сукупність норм, що приймаються державою), а все інше становить моральну оцінку чинного позитивного права. Така оцінка на їх думку, суб'єктивна, неодноманітна і необов'язкова. Тому її необхідно виключити з юридичної науки. Предметом останньої повинно бути «право у власному розумінні, позитивне право, незалежно від того, хороше воно чи погане [102, с. 617].

В цьому розумінні права, модель правосвідомості окреслюється нормами, які складають систему законодавства певної держави. Позитивним аспектом виступає усвідомлення суспільної необхідності надання правилам поведінки юридичної форми та змісту. Спрощується процедура накопичення правових

знань, їх доведення до громадян з метою безумовного виконання. На буденному рівні виявляється легкістю і простотою відношення до права індивідами в різних соціальних групах, тобто є норма, значить усі без винятку повинні її виконувати. В такому середовищі доволі безпроблемною виявляється реалізація загальноприйнятого положення, що незнання законів не звільняє від юридичної відповідальності за їх порушення. У зв'язку з тим, що прийняття закону вважається ключовим для регулювання суспільних відносин. Однак, роль правосвідомості зводиться до накопичення її суб'єктами правових знань, а саме положень нормативно-правових актів, без мети здійснення їх належної оцінки. Такий стан речей здатний спричинити явище конформізму в суспільстві через пристосування до сформованих правил поведінки і в подальшому небажання змінювати дійсну правову реальність. Хоча, ця ж реальність може зазнавати швидкоплинних змін, оскільки в такому середовищі зміни проводяться шляхом прийняття нового правового акта. За таких умов, важливе місце в регулюванні суспільних відносин займає правосвідомість суб'єктів законодавчої ініціативи та представницьких органів законодавчої влади. Оскільки цінними можуть визнаватися тільки формалізовані та/або санкціоновані державою правові норми, то правосвідомість за цим підходом, на нашу думку, визначається, як правило, по низхідній лінії «правосвідомість влади – правосвідомість народу», тобто ключове місце залишається за владою.

Виходячи з положень історичної школи права (Німеччина наприкінці XVIII ст. – Г. Гуго, К. Савін'ї, Г. Пухта), яка здобула назву за основним положенням своєї концепції, що право кожного народу є його історичною спадщиною, тобто об'єктивним процесом історичного життя кожного народу. Вона відкинула поділ права на природне і позитивне, притаманний природно-правовій теорії, і заявила, що існує одне національне право, котре перебуває у тривалій еволюції (від звичаїв і традицій до позитивного права) разом з народом – органічно, повільно й безконфліктно розвивається разом з його мовою і звичаями. Справжнім джерелом національного права визнавався не закон, а звичай, який є відтворенням «духу», свідомості народу [66, с. 31].

Таке середовище сприйняття права обумовлює дещо схожі тенденції з природно-правовою теорією щодо безконфліктності акумулювання особами чинного права (однак має місце інша підстава), оскільки воно є віддзеркаленням у свідомості всього народу сформованих протягом певного часу правил поведінки, які пройшли процедуру схвалення внаслідок довготривалого їх виконання, заснованого на досвіді, тобто емпірично. Захист цих норм (правил поведінки) пов'язаний не стільки з юридичною відповідальністю за їх порушення, а відбувається шляхом застосування громадського осуду до порушника. Зрозуміло, що процес пізнання правових норм здійснюється поступово у зв'язку з соціалізацією індивіда. Тому їх засвоєння не має, як правило, характеру негативного примусу, оскільки відповідає реаліям правового стану суспільства.

Незважаючи на позитивні аспекти акумуляції у свідомості правових норм, заснованих на звичаї, та доволі нескладній, як правило, їх реалізації, все ж зміна правового стану в суспільстві (нами береться до уваги саме покращення стану) відбувається в такому середовищі досить повільно через необхідність проходження стадії багаторазового використання правила поведінки та може спричиняти конфлікт на рівні правової психології з приводу запозичення та санкціонування норм права в інших культурних чи етнічних спільнот. Бажане право в даному випадку сприймається тільки через усталене правило поведінки, тому новоприйняті норми з метою регулювання швидкоплинних відносин в суспільстві можуть відобразитися негативно у свідомості більшості його членів. Така система права характеризується своєю етнічною чи культурною «замкнутістю», хоча позитивним все ж залишається національна ознака права та відповідно правової свідомості.

В соціальних групах та й суспільстві загалом завжди виявляється присутнім «постійно діючий» національний складник правосвідомості, завдяки якому зберігається правова ментальність нації, її «правова самовизначеність».

Психологічна теорія, представниками якої є Л. Петражицький, Г. Тард, Л. Кнапп та ін., визнає правом конкретну психологічну реальність – правові

емоції людини. Останні носять імперативно-атрибутивний характер і поділяються на: 1) переживання позитивного права, яке встановлене державою; 2) переживання інтуїтивного, особливого права. Інтуїтивне право виступає регулятором поведінки людини, тому розглядається як реальне, дієве право. Позитивним в цій теорії, на схвальну нами думку професорів М. Кельмана та О. Мурашина, є те, що теорія звертає увагу на одну з важливих сторін правової системи – психологічну. І це відповідає дійсності, адже неможливо готувати і видавати закони, не вивчаючи рівень правової культури й правосвідомості в суспільстві, не можна і застосовувати закони, не враховуючи психологічні особливості індивіда. Недоліками цієї теорії, з їх точки зору, є її однобічний характер, відрив від об'єктивної реальності, неможливість у її рамках структурувати право, відрізнити його від інших соціально-регулятивних явищ [62, с. 196].

Беручи до уваги позицію вказаних вище науковців, зазначимо, що виражаючи право через психологічні аспекти особи, правова свідомість буде характеризуватися здебільшого буденністю сприйняття права. Так як емоції присутні усім без винятку людям, а їхнє формування у свідомості напряду залежить від умов оточуючого середовища, в якому перебуває особа, то основою її правових рефлексій виступатиме правосвідомість соціальної групи. Зауважимо, що соціальна група в цьому ракурсі може виконувати двояку функцію. По-перше, стримуючим фактором вираження правових емоцій (надання зовнішньої форми через юридично значимі дії), за рахунок колективного впливу, а по-друге, навпаки, надавати «колективний поштовх» до дії, яка породжує юридичні наслідки.

Модель правосвідомості колективу, яка побудована на даному підході до права, повинна виражатися з позитивної сторони близькістю до ідей справедливості, гуманності права, оскільки правові емоції та інтуїція детермінуються моральними засадами суспільства, однак присутня загроза ототожнення права («його звинувачення») з політичною чи економічною ситуацією, що склалася в державі. Даний ефект, якщо змоделювати право по

зразку психологічного напрямку, здатний проявлятися у країнах з низьким рівнем соціального захисту населення. Виникає громадська «зневіра» до регулювальних можливостей норм позитивного права через неможливість задоволення ними суспільних інтересів, пов'язаних з економічним добробутом та стабільністю. Дана ситуація може спровокувати явище деформації правосвідомості, яке незважаючи на переважаючі позитивні якості інтуїтивного права (справедливість, рівність, гуманність тощо), може провокувати задоволення таких інтересів неправовим шляхом.

Слід зазначити, що саме «психологічна модель правової свідомості» може характеризуватися значною «ламкістю», порівняно з наведеними нами вище, оскільки побудована на емоційному сприйнятті права. Будь-яка особа наділена природою специфічними психологічними особливостями, притаманною їй стійкістю до стресових чи конфліктних ситуацій. Через те, ми вважаємо, що колективне вираження (моделювання) правосвідомості, враховуючи психологічну концепцію права, ускладнюється довготривалим процесом формування соціальних груп, у зв'язку з важкістю контролю правових настроїв їх суб'єктів. Проте, сформовані спільними правовими ідеями групи здатні брати активну участь в реформації правового стану в суспільстві, зважаючи на колективне бачення правової реальності.

Соціологічна теорія права зародилась у середині XIX ст. Її представниками були Л. Дюгі, С. Муромцев, Є. Ерліх, Г. Гурвіч, Р. Паунд. Соціальна теорія розглядає право як емпіричне явище. Основний аргумент її полягає в тому, що «право слід шукати не в нормі чи психіці, а в реальному житті». В основу права покладені суспільні відносини, захищені державою. Норми закону, правосвідомість не заперечуються, проте і не визнаються правом. Вони є ознаками права, а само право – це порядок у суспільних відносинах, у діях людей [62, с. 196].

Виходячи з положень даної теорії правову свідомість слід визначати як похідне явище від права. Сама ж правосвідомість «губиться» в руслі суспільних відносин і таким чином, не може слугувати ідейною основою права. В цьому

аспекті бажане право не формується за рахунок правових поглядів, оцінок, теорій, а «будується» самими правовими відносинами, переважно уже під час настання певної юридичної події, або навіть після.

Зрозуміло, що яке б місце (в даному випадку другорядне) не займала правосвідомість в правовому регулюванні, все ж «тягар правозастосовної практики лягає на її плечі». Має місце оцінка юридичної ситуації, в залежності від соціально-налаштованих суспільних відносин.

Характерною рисою правосвідомості буде її суспільна спрямованість, відображення його (суспільства) існуючих реалій. Кожний член соціуму спроможний бути творцем юридичного права, внаслідок свого бачення регулювання відносин у суспільстві, а також внаслідок підвищеної ролі суб'єктів правовідносин у їх регулюванні.

Важливе значення на формування суспільної правосвідомості відводиться правовому досвіду, який ґрунтується на безпосередній участі суб'єктів у процесі їх власної соціальної адаптації. Уявлення про право характеризується не стільки формальною визначеністю, а як динамічний елемент будови соціуму, оскільки воно (право) сприймається як регулятор відносин, які вже потребують цього регулювання. Цінність права відображається в свідомості індивідів, соціальних груп як певна його характеристика, завдяки якій право здатне вирішити конфліктну ситуацію в межах соціальної спрямованості суспільства. При чому, акцент не робиться на чинних правових нормах, а до уваги беруться загальновизнані принципи права, накладаючи їх на умови такої юридичної ситуації.

На нашу думку, в контексті соціологічної теорії права, проблема виникає з суспільним баченням майбутнього правового середовища, через обмеження права реальним станом відносин в такому суспільстві. Модель правосвідомості здебільшого виражає критику регулювання правових відносин, опираючись на соціальну адаптованість якісних засад суспільства.

Слід зазначити, що запропоновані нами характеристики формування колективної правосвідомості побудовані на викладених вище концепціях

виникнення і розуміння права в їх (концепціях) «чистому вигляді» та показують виключно залежність моделювання правосвідомості від теоретично обґрунтованих правових позицій в певному суспільстві. Тому, в даному параграфі ми не намагалися сформувати ідеальну модель колективної правосвідомості, а відобразили деякі позитивні аспекти праворозуміння, які вважаємо є необхідними для її формування та заслуговують на нашу увагу.

Нами не дарма було залишено поза увагою одну з найбільш популярних правових теорій у наші дні – примиренську (інтегровану або інтегральну) (Д. Холл, Е. Аннерс, Г. Берман, В. Кравитц, У. Проберт, А. Поляков, Ю. Хабермас). Оскільки, остання поєднує позитивні якості названих вище концепцій та дає змогу якісніше підійти до розуміння правової свідомості. Вона заснована на положенні, що кожна з трьох класичних конкуруючих теорій – природно-правова, юридико-позитивістська, соціологічна (до неї деякі із зазначених учених відносять також й історичну школу права) – виділяла лише одну з вихідних форм буття права і виключала інші, тоді як згідно цій теорії, усі вони мають бути примирені шляхом широкого визначення права. Термін «інтегрована юриспруденція» уведений професором Джеромом Холлом. Він поєднав ідею про моральну цінність права (теорія природного права), ідею про соціальні умови формування і функціонування права (соціологічна теорія права), ідею про юридичні поняття і терміни (позитивістська теорія права); визначив право як тип соціальної дії, процес, у якому норми права, цінності і факти зростаються й актуалізуються законотворчістю. Цю теорію називають примиренською й тому, що вона ставить на перше місце серед функцій права її соціальну комунікативну, компромісну функцію, трактує право як примирителя конфліктних ситуацій [66, с. 34-35].

За даним підходом до розуміння права, виникає можливість побудови моделі правосвідомості, яка буде наближатися до «ідеальної», через здатність ширше охопити теоретичну площину сформованих на даному етапі розвитку цивілізації ідей розвитку та функціонування права.

Висновки до розділу 2

В даному розділі через обґрунтовану гіпотезу щодо розуміння правосвідомості ідейною основою права, у тому числі першоджерелом його становлення сформульовано визначення правосвідомості, яке інтегровано в поняття колективної правосвідомості – це форма колективної свідомості, що охоплюється системою когнітивних, вольових, афективних процесів з приводу чинного, минулого чи бажаного права та діяльності пов'язаної з ним, виступає ідейним джерелом формування права, першоджерелом його становлення через усвідомлення його цінності колективними утвореннями в якості регулятора суспільних відносин.

Моделі колективної правосвідомості виражено через основні теорії розуміння права, що дозволило акцентувати увагу на позитивних якостях права, а тому відобразити ці якості на соціальні групи.

РОЗДІЛ 3

ФОРМУВАННЯ КОЛЕКТИВНОЇ ПРАВОСВІДОМОСТІ

3.1 Колективна правосвідомість: компаративістський підхід

Право виступає одним з домінуючих регуляторів суспільних відносин. Причому, в цій тезі не береться до уваги окремо визначене суспільство, нація чи держава, а розуміється універсальність права, його багатогранність, динамічність та деяка «різноманітність», в залежності від певних чинників, що здійснюють вплив на формування і розвиток права.

Акцентуючи увагу на «різноманітності» права, маємо на увазі певні відмінності, що відбиваються на його формуванні та функціонуванні в окремому суспільстві. Тобто, виникає можливість виокремити фактори, що безпосередньо завдають впливу на ці процеси.

Зазвичай такі детермінанти мають різносторонній характер. До них можна віднести географічне розташування, кліматичні умови, домінуючу релігію, етнічні ознаки тощо. В свою чергу, диференціація держав на різні типи правових систем склалася, на нашу думку, не без впливу таких чинників. Також зазначимо, що в порівняльному правознавстві є одним з основних питань класифікації правових систем на певні типи або сім'ї.

Варто звернути увагу, що оскільки правосвідомість виступає одним з ключових елементів розвитку права та якісною ознакою правового регулювання, то беззаперечно, що ці чинники здійснюють вплив і на її формування також.

Саме тому і виникає необхідність здійснення порівняльної характеристики правової свідомості, яка формується в країнах різних правових сімей, беручи до уваги їх географічне розташування та інші спільні чи відмінні ознаки. Такий підхід дасть змогу оцінити позитивні та негативні тенденції

формування правосвідомості, дослідити ціннісні чинники, що здатні підвищувати її рівень в суспільстві.

Порівняння є актом логічної рефлексії, яким оперує суб'єкт у процесі інтелектуальної діяльності, спрямованої на пізнання світу, застосовуючи при цьому методологічні прийоми філософії, логіки, з'ясовуючи подібність чи відмінність порівнюваних предметів і явищ. Порівняння є фундаментальною основою порівняльно-правового методу та порівняльного правознавства загалом [103, с. 169-170].

Крім того, сучасне професійне правове мислення передбачає вихід за межі національного права та врахування правових принципів і правових положень наднаціональних правових масивів. Правозастосовувач у сучасних умовах зобов'язаний продемонструвати не лише блискучі знання і вміння працювати з національною правовою базою, а й також з принципами і нормами, що містяться у міжнародних універсальних і регіональних правових актах. Видається, що саме порівняльне правознавство здатне, поряд з іншими науковими юридичними напрямками, забезпечити формування такого рівня професійного мислення [104, с. 283].

В рамках нашого дослідження використаємо для порівняння два класичних типи правових систем: романо-германський (континентальний) та англо-американський. Також в подальшому розглянемо процеси становлення правосвідомості в країнах півдня та сходу, акцентуючи увагу на релігійну складову, що на нашу думку враховуючи обсяги дисертаційного дослідження охопить широкий спектр питань, пов'язаних з проблемами формування правової свідомості.

Романо-германська правова сім'я по праву посідає особливе місце серед інших правових сімей не лише за масштабами свого впливу на формування національних правових систем держав різних континентів, але й за високим ступенем теоретичної розробки норм, принципів, положень, ідей, продукованих у тісному зв'язку з неперехідними моральними цінностями розвитку будь-якого суспільства. Це, в свою чергу, відіграло далеко не останню роль у сприйнятті

права європейськими народами, як важливого загальнокультурного явища, спрямованого на забезпечення суспільного блага, а не тільки засобу чи інструменту в руках правителя держави для зміцнення своєї влади [105, с. 63].

Романо-германський тип правової системи охоплює країни континентальної Європи: Францію, Бельгію, Люксембург, Іспанію, Португалію, Нідерланди, Австрію, Ліхтенштейн, Німеччину, Швейцарію, Бельгію та ін. Вплив романської і німецької груп континентального права виходить за межі Європи: Латинська Америка, значна частина Африки, країни Близького Сходу, Японія, Індонезія. Попри множинність визначень права, сформульованих у цих країнах, загальним для них є вказівка на нормативність права, розгляд норми права як загального правила поведінки, встановленого законодавцем або уповноваженими органами. Дефініція права ґрунтується на визнанні норми права як моделі, масштабу поведінки загального (однакового для всіх), узагальненого (абстрактного, без деталізації), певного формально-визначеного характеру. Відзначається, що норма права створюється не суддями, а є результатом вивчення практики (її узагальнення) відповідно до принципу справедливості, моральності. Визнання нормативності права як неодмінної його ознаки (а відтак, і регулятивного характеру права) дозволяє законодавцю чітко і оперативно регулювати суспільні відносини. Проте узагальнений характер норм права потребує уваги до їх тлумачення з метою уточнення волі законодавця, забезпечення єдності їх розуміння і реалізації. Норми тлумачення судовими, арбітражними, іншими органами є повторними, похідними від норм, створених законодавцем. Вони роз'яснюють, конкретизують положення законів. За правильністю інтерпретацій норм стежать спеціальні органи. Отже, у поняття права романо-германського типу правової системи включається система норм права, а також норм-роз'яснень (тлумачення), що виходять насамперед від законодавців і судів. На відміну від юристів країн англо-американського права, які мислять конкретно, «прецедентно» і створили науку загального права на основі судових рішень, юристи європейського континенту

мислять поняттями правових інститутів і галузей права, їх правова наука – абстрактна, одним із визначальних ознак її є правовий формалізм [106].

Як бачимо, принципи справедливості, гуманності, рівності права можуть реалізовуватися в такій правовій сім'ї здебільшого через правові норми, тому важливе місце посідає правосвідомість суб'єктів законодавчого органу держави. Більшість громадян, які, як правило, не беруть участь в процесах нормотворчості (доволі нечастий випадок – прийняття закону шляхом референдуму), тільки характеризуються рисою обов'язкового виконання правових актів. З іншого боку, «писаний закон» є легшим до сприйняття його суспільством, завдяки формальній визначеності, доступності для ознайомлення, а також відсутності двоякої інтерпретації судовими органами у випадку наявності дієвого механізму їх взаємодії та належного контролю за їх діяльністю.

Важливу роль в країнах даної правової сім'ї відіграє правова ідеологія, оскільки побудова норм права потребує глибокого осмислення їхнього змісту. Врахування основоположних принципів і свобод, щоб не вводити в суперечність з їхніми головними положеннями та ідеями.

В цьому контексті доцільно розглянути засади виконання правових норм, а саме: 1) «дозволено робити все те, що не заборонено законом»; 2) «заборонено робити те, що прямо передбачено в законі». Незважаючи на те, що на перший погляд вони є схожими, все ж наявні деякі відмінності їх відображення у свідомості.

В першому випадку право сприймається суспільством як система дозволів, а в іншому – як система заборон. Тому ми вважаємо, що перший варіант має «позитивний» («добровільний») характер усвідомлення цінності права. Відповідно другий полягає у «негативному» («примусовому») сприйнятті права в цілому.

Будь-які заборони сприймаються суспільством як певні обмеження своїх прав. Як правило, наштотуються на першочерговий спротив у свідомості особи, тому вимагають попереднього осмислення.

На нашу думку, перевагу необхідно надавати так званій «дозвільній системі» через відсутність необхідності здійснення додаткового інформаційно-правового навантаження на населення з боку держави та суб'єктів громадянського суспільства з метою доведення значимості встановлення правових заборон.

На противагу романо-германській правовій сім'ї, де ключове місце в правотворчій діяльності надається правосвідомості суб'єктів законодавчої ініціативи та самого законодавчого органу, в англо-американській акцент робиться на судову владу, тобто важливе місце в правовому регулюванні суспільства займає правосвідомість суддів.

Викладене не слід розглядати як нашу позицію щодо не важливості становлення правової свідомості суддів в країнах романо-германського типу правової системи. Вона (правосвідомість) тут вкрай необхідна, особливо на стадії правової інтерпретації та застосування норми права. Проте, судді у даному випадку не є «творцями» права, а виступають в якості юридичного посередника між особою та суспільством, який надає правову оцінку ситуації.

Судді в країнах англо-американської правової сім'ї більш «відкриті» при прийнятті рішень, ніж їх колеги на континенті. Аргументаційна техніка, стиль написання судових рішень у країнах континентальної Європи відрізняється, як правило, стислістю та лаконізмом. Натомість при формулюванні власної позиції у справі судді вищих англійських та американських судів активно апелюють до традицій, суспільних цінностей, моралі, вимог доцільності, справедливості. Вони звертаються до різноманітних джерел, у тому числі неюридичних, та намагаються враховувати політичні, соціальні, культурні зміни, які відбуваються в суспільстві, його настрої та очікування. Таким чином, традиції, звичаї, норми моралі, релігії, етики безпосередньо включаються судовою практикою через прецедентне право в єдину структуру правового регулювання. Суди знаходять чи «виявляють» їх в соціальній дійсності і використовують, якщо вони відповідають суспільним потребам та не суперечать інтересам [107, с. 5-6].

Як зазначає Б. Карнаух, такі одіозні з точки зору української правосвідомості бачення можна збагнути лише згадавши те, що, на відміну від правників країн цивільного права, англо-американські юристи не виводять своїх рішень із загальних і абстрактних норм, а намагаються натомість віднайти справедливість у самій природі конкретних суспільних відносин. Тому головною відмінністю між правовим мисленням у країнах цивільного права та правовим мисленням у країнах Загального права, є те що перше виводить конкретні рішення із загальних норм, у той час як інше – виводить загальні норми з конкретних рішень. Усвідомлення цієї різниці і є ключем до розуміння загально-правових змістів [108, с. 535].

Підсумовуючи порівняння цих двох систем зазначимо, що в країнах романо-германської сім'ї законодавство більш доступніше для населення, зокрема, за рахунок формальної визначеності права. В свою чергу англо-американська правова система характеризується тим, що саме право є зрозумілішим для суспільства, оскільки воно встановлюється на основі юридичних реалій, зокрема, на основі суспільного правового досвіду.

Здійснюючи перехід до аналізу правосвідомості за географічним розташуванням країн, варто акцентувати нашу увагу на окремому складнику, який на нашу думку є одним з ключових об'єднуючих факторів, що відбивається на правовій свідомості певного суспільства чи групи держав. До такого чинника ми відносимо релігію.

Як показує світова релігійна практика, в країнах північної та південної Америки домінуюче місце займає християнство, зокрема в центральній Європі також. Близький Схід характеризується поширенням ісламу. Для країн далекого Сходу характерним є буддизм.

Слід зазначити, що даний перелік є доволі умовним, оскільки у визначених нами регіонах зустрічаються випадки, що межують країни з різними віровченнями. Однак, «приналежність» держави до тієї чи іншої релігії однозначно, на нашу думку, спричиняє значний вплив на формування правосвідомості її населення.

Релігія і право є тими складовими формами відображення духовного і морального світу людини, через які вона сприймає дійсність, а також виявляє своє ставлення до бажаної реальності. Тобто, через них (релігію і право) в людини формуються життєві принципи, переконання, настанови тощо.

Через призму релігії в особи формуються духовні, моральні цінності та ідеали, необхідні для її етнічної чи національної ідентифікації. В кожного народу історично складається домінуюча релігія, що формує значний склад його традицій, які в свою чергу виражаються в ментальності етносу, нації. Ментальність відображає внутрішній світ останніх і кожного члена суспільства зокрема, який характеризується особливим чуттєвим сприйняттям оточуючого середовища, не залишаючи поза своєю увагою правову сферу.

Крім того, у всіх класифікаціях світових цивілізацій завжди виокремлюють Схід і Захід, які породжені відповідними мегакультурами. Східний і західний типи культури визначають дві цивілізаційні моделі особистості – західну і східну. Відмінності цих типів, передусім, у ментальності. Вона безпосередньо виражає дух народу, який може бути прихований у привнесених ззовні естетичних формах. Найяскравіше ментальність виявляється у міфології та релігії, які є духовно-онтологічними основами культури [46, с. 197]. В рамках нашого дослідження зупинимося на аналізі трьох світових віровчень, а саме: християнства, ісламу та буддизму.

Релігія виконує різноманітні функції в суспільстві, на двох важливих із них нам варто зупинитися: світоглядна (намагається створити власну картину світу, визначити роль людини у системі природи та суспільства; формує релігійний світогляд, який сприймається без доказів, береться на віру; релігія як світогляд дає віруючому певну інтегративну суму знань, набір понять, ідеалів, у межах яких особа мотивує своє ставлення до світу, вирішує питання сенсу свого існування) та регулятивна (створює певну систему норм і цінностей, специфіка яких полягає у закріпленні віри, водночас релігія асимілювала більшість елементів загальнолюдської моралі, як от «не вбий, не вкрати, не чужолож», – що є загальноприйнятими нормами і складовими Декалогу у

християн; релігійне регулювання здійснюється насамперед у культовій діяльності через систему різноманітних заборон, що їх віруючі мають виконувати обов'язково; у свою чергу, релігійні настанови увібрали в себе звичаї і традиції окремого етносу) [109, с. 11].

На прикладі християнства проглядається закріплення ідеї всезагальної рівності, поваги до інших. Проте, якщо зараз ми бачимо прихильність церкви до рівності, як в духовному, так і в світському житті, то в Епоху середньовіччя, яка була зумовлена класовими нерівностями та високої ролі церкви в суспільному житті, вбачається маніпуляція церковними ідеологами християнського принципу рівності у всьому, виключаючи з нього соціальну та політичну складову. У християнській філософії середньовічної Європи рівність була релігійною нормою, яка визначалася ставленням людей до Бога («перед Богом усі рівні») і не має ніякого стосунку до станової нерівності в суспільстві. Усі ці філософсько-етичні погляди на проблему заслуг і винагороди відображали соціально-політичну специфіку станово-кастових суспільств: 1) спадковість привілеїв або безправ'я; 2) релігійно-юридичний характер суспільної диференціації [9, с. 100-101]. Звісно, таке середовище не передбачало розвитку правосвідомості. Особистості важко ставитися з повагою до норм права, коли вони регулюють відносини в залежності від класового стану. Такий стан речей вимушено призводив до деформації правосвідомості.

Уже Ренесанс, який знаменується приходом раціоналізму на зміну класицизму та фактично на противагу тогочасній церковній владі, виносить людину на перший план з її внутрішнім світом і зовнішнім, тобто акцентує увагу на її потребах, що згодом переосмислило християнську ідеологію до її теперішнього стану. В християнстві людина не є виключно істотою, призначення якої полягає в сліпому служінні Богу, а є членом суспільства з притаманними їй індивідуальними особливостями (навіками, знаннями, вподобаннями тощо), які вона зобов'язана реалізовувати для досягнення загального добробуту. Щодо цієї тези, вартою нашої уваги думка Д. Вовка, відповідно до якої «активна життєва позиція, приділення уваги не тільки

релігійним ритуалам, внутрішньому самовдосконаленню, але і «добрим вчинкам», створюють необхідні світоглядні передумови розвитку тих суспільних відносин, що найбільш ефективно унормовуються за допомогою права (подібне ми бачимо і в ісламі та іудаїзмі, але там ця ідея не підкріплюється відмежуванням права від релігії). Більш того, правове регулювання таких відносин набуло релігійної підтримки» [110, с. 250]. Тому підтвердженням є відповідь Ісуса Христа на запитання, яка заповідь найважливіша в Законі Божому: «Полюби Господа Бога твого всім серцем твоїм, і всією душею твоєю, і всією думкою твоєю. Це є перша і найбільша заповідь. Друга ж подібна до неї: люби ближнього твого, як самого себе. На цих двох заповідях утверджується весь Закон і Пророки» (Мф 22, 37-40). Любов до ближнього майже урівнюється до любові до Бога. Якщо умовно перенести другу заповідь, сказану Ісусом Христом, в правову площину, то співзвучною є правова норма поважати честь і гідність кожної людини.

Цікавою є позиція В. Савельєва, що «в християнстві парадоксальним чином вирішується філософська загадка: чи може Бог створити такий великий камінь, який Він Сам не зможе підняти? Таким великим каменем виявляється сама людина з її свободною волею. В практичному духовно-моральному змісті свобода виражається у владі людини над своїм егоїзмом, пристрастями, гріховними відчуттями і бажаннями, а також в свідомих добрих вчинках» [111, с. 209]. На нашу думку, християнство завжди дає вибір особі чинити правильно чи навпаки, в цьому і є цінність даної релігії даючи свободу волі, але все ж спонукаючи до морального та етичного зростання людини.

Незважаючи на те, що християнство є сприятливою релігією для розвитку права, формування в суспільстві його цінності, однак її секуляризація не знаходить підтримки в тих же християн східного обряду. Яскравий цьому приклад бачимо в Російській Федерації, де православна церква не просто намагається втручатися у політичне життя країни, а й виступає засобом впливу на громадськість, перебуваючи «в руках» державного апарату. Тим самим, нав'язуючи віруючим ідеологію провладної політичної партії. В цьому випадку

проглядається аналогія з Радянським Союзом, коли засобом впливу на свідомість громадян виступала філософська теорія марксизму, корегована з метою досягнення особистих вигод партійних членів, тепер же знайдено інший механізм – Православну церкву Московського патріархату. Наявним прикладом тотального контролю з боку Московської Церкви є відповідь останньої на лист другого Президента України Леоніда Кучми щодо розвитку українського православ'я до канонічної незалежності: «Не годиться світській владі втручатися в церковні справи» [112, с. 5]. Задекларовані Московською Церквою правові принципи мають лише формальний характер, реалії ж свідчать про намагання впливу на свідомість громадян інших держав за рахунок віросповідання. Тому, можемо лише частково погодитися з думкою Д. Вовка, що певне втручання норм релігії, моралі, звичаю у правову сферу, особливо на рівні правосвідомості, реалізації норм права, правовідносин пояснюється меншою (порівняно із західними країнами) тривалістю секуляризаційних процесів [112, с. 256]. Цей процес відокремлення церкви від права і держави загалом не може відбуватися в такому середовищі, коли фактично релігія виконує роль новоствореної гілки влади, а саме «пропагандистської» та в якійсь мірі виконавчої в галузі освіти і виховання. Правосвідомість суспільства не може розвиватися під релігійним тиском покори існуючому режиму, нав'язуванням ідеалу встановленої правової реальності, що в гіршому випадку призводить до її деформації. Відмітимо в кращу сторону, що такий негативний стан речей притаманний не всім країнам, домінуючою конфесією яких є православ'я. Греція, Чорногорія, Словенія, Румунія, Молдова, Грузія обравши європейський шлях розвитку, притримуються міжнародної норми про відокремленість церкви від держави.

Дещо іншою є позиція ісламу щодо відсторонення цієї релігії від участі в державних справах. Правові погляди в ісламі мали переважно релігійну основу, концепцію шаріату (шарія – шлях наслідування). Джерелом шаріату виступає тільки Коран – святе писання і Сунна – збірка переказів про вчинки і висловлювання Пророка Мухаммеда, в яких втілено Боже відкриття [97, с. 84-

85]. Ісламська політика передбачає контроль за дотриманням відповідності державних законів й актів нормам Корану та Сунни; проведення взаємних консультивань державних чинників і суспільства за допомогою механізму «аш-шура»; здійснення шариатського суду; релігійний контроль за освітою та культурою [113, с. 138]. Звідси цілком слушно П. Рабіновичем, даючи ознаки такої правової системи (ідеологічно-релігійної), обумовлено, що реальним джерелом (зовнішньою формою) юридичних приписів у такій системі слід вважати правову ідеологію, «підкріплену» релігійними текстами [63, с. 105].

Викладене є свідченням того, що в умовах релігії ісламу правосвідомість залишається на рівні його релігійних канонів. Однак, варто приділити нашу увагу двом характерним рисам, що притаманні ісламістам. Перша, полягає в безумовному виконанні норм Корану та їх обов'язкове «закріплення» в свідомості особи. Позитивним є те, що в ісламській державі, де норми права відповідають нормам Корану, сповідуючи цю релігію людина виступає відмінним знавцем правових норм.

Інша, що національна самосвідомість, вірність традиціям, повага до предків, любов до Батьківщини – ці якості закладаються в сім'ї [114, с. 182]. Сім'я виступає первинним осередком формування особистості, і отже першим джерелом ознайомлення з релігійно-правовими нормами.

Слід зазначити, що на противагу існуючим поглядам про жорстокість Корану, в ньому містяться гуманні та цілком справедливі постулати. Коран засуджує вбивство, однак виправдовує цей вчинок під час самооборони: «Боріться на шляху Аллаха з тими, хто бореться проти вас, але не переступайте межі дозволеного. Воістину, Аллах не любить злочинців» (Коран 2:190). Переступивши межі дозволеного особа робиться злочинцем.

Проте, залишається негативна тенденція, згідно з якою особа втрачає здатність до переосмислення правових цінностей, бажати закріплення інших правових норм чим ті, що викладені в Корані. Звісно в сучасних умовах глобалізації та урбанізації суспільства країни мусульманської правової сім'ї змушені піддавати реформам свою правову систему, що відображається в

наданні окремих прав жінкам тощо, але цей процес реформації виражений тільки в іншому, більш «м'якому» тлумаченні постулатів Корану.

У класичній буддійській практиці існують три основи: етика поведінки, розумова дисципліна і мудрість. Етична поведінка заснована на понятті про загальну любов і співчуття до усіх живих істот. Мається на увазі правильна мова, правильні дії, правильний спосіб життя, що втілюється в утриманні від брехні, пліток, марнослів'я або будь-якої розмови, що вносить непорозуміння. Необхідною є винятково мирна поведінка щодо оточуючого світу. Також передбачається уміння бути уважним до процесів, які відбуваються у своєму розумі, почуттях, тілі, здатність максимально концентруватися на поставленій меті. Наявність мудрості визначає два рівні розуміння буття: на інтелектуальному рівні – значна розумова діяльність, а також більш глибоке мислення, коли людина здатна бачити події "чистим розумом", що розвинений у незвичний спосіб – через медитацію [115, с. 1]. Міцність буддизму свідчить про узгодженість його вчення з природними законами. Так, в основі життєвчення Будди лежать чотири благородні істини: 1) про страждання (все життя людини є страждання); 2) про джерело страждань (бажання життя) 3) про припинення страждань (подолання страждань – нірвана); 4) про шляхи, які ведуть до нірвани [97, с. 79-80].

Буддизм як релігія переважає в країнах сходу, де склалася традиційна правова система (Китай, Монголія, Японія), хоча Індія, яка вважається основоположницею буддизму, входить до релігійної правової сім'ї. Однак, завдяки своїй, так би мовити екзотичності, набув широкого поширення в країнах західного світу. Особливе місце дана релігія займає в США. Як зазначено, буддизм навчає людину бути дисциплінованою, з повагою ставитися до норм поведінки і традицій, зумовлених сформованими культурними цінностями. Такі фактори позитивно відображаються на виконанні правових норм, виражених через систему адаптованих під сучасний період розвитку цивілізації звичаїв і традицій.

Окрім того, в буддизмі виділено п'ять негативних звичок, які людина повинна уникати: вбивство, крадіжка, перелюбство, брехня, пияцтво. Буддизм пропонує рівне ставлення до всіх, закликає до особливого співчуття людям, чий інтереси ущемлено, вважає зайвим захищати людину від насильства, карати за недобрі вчинки. Буддизм проголошує, що відповідаючи насильством на зло, люди лише множать його. Тому до всього слід ставитися спокійно, не виявляти пристрасті до зла, ухилятися від нього [116, с. 42]. Відмова від покарання як способу профілактики правопорушень та охорони суспільних відносин применшує значимість цих норм в правовій свідомості буддистів.

Якщо розглядати класичний поділ правової свідомості на правову психологію та правову ідеологію, то першу варто проаналізувати з позиції буддизму. Правова психологія, яка через почуття, емоції, внутрішні переконання змушує особу (групу, суспільство) до зміни правових орієнтирів, є «рушійною силою» правосвідомості, не може в повному обсязі виконувати цю функцію, оскільки в буддизмі вони застосовуються для вдосконалення внутрішнього світу людини. Доречними в цьому контексті є роздуми професора Т. Гарасиміва про східну культуру, відповідно до яких: «На Сході, на відміну від Заходу, людина менше оцінює реальність. Вона приймає її як таку, що не залежать від її вибору. Тому на Сході буття ґрунтується на цінностях, які не може визначати й вибирати особистість» [46, с. 198].

Існують напрями в буддизмі, які виражені явною неповагою до правових норм. Прикладом є так звані – «наркотики для просвітлення». Його послідовники вважають, що за допомогою наркотиків, без щоденних традиційних тренувань, можна досягти психологічного стану чи ефекту, подібного до практики дзен. Секта обіцяє прибічникам визволення моральне, духовне, справжню свободу від суспільства [109, с. 45]. Цей підхід до світосприйняття виражений не стільки повним ігноруванням правових норм, а й спонуканням до вчинення правопорушення з метою задоволення своїх релігійних інтересів. Слід зазначити, що даний напрямок буддизму не є його ідейною основою та не виражає справжні його цінності та принципи.

Загалом у віровченні буддизму можна побачити елементи соціальної пасивності, однак неможливо заперечити його гнучкість, здатність асимілювати інші релігійні вчення, пантеони богів і мирно вживатися з будь-якою із релігій [117, с. 24].

Зважаючи на доволі значний вплив релігійного фактора на розбудову суспільства та регулювання відносин у ньому, в багатьох країнах запроваджено навчання релігійним цінностям. Релігійне навчання є одним з фундаментальних принципів релігійної свободи. Право на навчання релігії у західноєвропейських країнах включає в себе право на створення приватних шкіл, підконтрольних тій чи іншій церкві, та право на навчання релігії у публічних школах. Треба зазначити, що право на навчання релігії закріплено в конституціях багатьох європейських країн (Італія, Іспанія, Німеччина, Польща та ін.) так само як і право засновувати приватні школи. При цьому свобода навчання релігії підтверджується статтею 2 Першого протоколу Європейської Конвенції з прав людини [118, с. 77]. Реалізуючи в такий спосіб основоположне право на свободу совісті та віросповідання, а саме підкріплення регіональними та національними актами законодавства, вирішується конфлікт, який може виникнути між державною владою та релігійними спільнотами. Це ми бачили на прикладі Радянського Союзу, коли діяла заборона релігії, а християнські церкви змушено перебували в «тіні». Самими віруючими ця заборонна норма сприймалася негативно і в багатьох випадках не виконувалася, що передбачало вимушене негативне оціночне ставлення до інших правових норм, тобто «якщо існує одне закріплене державою неприпустиме правило поведінки, то мабуть існують й інші, які не варто виконувати». В свою чергу, надання праву сповідання релігії юридичної сили, відображає в свідомості віруючих схвальну критику до встановлених правових норм та формує юридично значущі настанови на згідну з ними поведінку, оскільки дбаючи про їхні права, держава, тим самим, формує бачення про необхідність з повагою ставитися до прав інших.

Варто звернути нашу увагу на погляди Ф. Гюлена щодо ролі релігії в дотриманні законів та забезпеченні правопорядку, відповідно до яких: «Релігія відіграє важливу роль у визначенні й дотриманні законів, що принципово регулюють відповідні аспекти нашого життя. Бо встановлення й дотримання законів не є самоціллю, вони набирають цінності лише тоді, коли служать людині й суспільству... релігія має величезне значення для підтримки правопорядку і дотримання норм та законності. Тому що релігія заснована на вірі в існування Сили, від якої ніколи неможливо нічого приховати, і яка завжди спостерігає за людиною, керує нею і знає не тільки всі її діяння, але й усі думки, наміри й прагнення. І ця природна для людської натури віра завжди присутня в її серці й повсякчас нагадує про себе. Крім того, релігія вчить, що кожна людина, незважаючи на можливість обійти закон, обдурити уряд і владу у цьому світі, несе остаточну відповідальність перед всевидящим Творцем, який все бачить і все чує, за кожне своє діяння в цьому світі» [119, с. 338-339]. З такою позицією автора важко не погодитися, проте дотримання закріплених державою норм права віруючими можливе тільки у випадку змістовного поєднання цих правових норм із релігійними канонами чи в країнах релігійного типу правової системи, де релігійні норми слугують джерелом права. Мова йде не про точну відповідність тексту, термінології, а про тотожність духу закону релігійним приписам.

Аналіз викладеного засвідчує про безумовний вплив релігії на формування правосвідомості як особи, групи, так і суспільства в цілому, що підтверджується рядом чинників. Першим із них є те, що правосвідомість як одна із форм суспільної свідомості перебуває у взаємозалежному та безкомпромісному зв'язку з іншими її формами, до яких відноситься релігія. Не менш важливим є той факт, що релігія як основа духовного розвитку людини формує моральні та етичні її якості. Більшість релігійних канонів, принципів відображені в правових нормах та історично склали їх ідейну основу, шляхом інтерпретації в правові приписи. Це зумовлює додатковий ідейно-стимулюючий поштовх до їх виконання, тобто наявність механізму

додаткового «регулювання» суспільних відносин. Особливо це відчутно в країнах релігійного типу правової системи. В такому механізмі не застосовується відповідальність (цивільно-правова, дисциплінарна, адміністративна, кримінальна) як спосіб профілактики чи запобігання невиконанню правових норм, а має місце духовний елемент покори та доброї волі особи.

Наступним, не менш важливим релігійним чинником формування правосвідомості, виступає закріплення релігійних канонів у ранньому віці, коли правові норми ще не можуть адекватно сприйматися дитиною. В релігійній сім'ї, як правило, розмежування понять добра і зла (корисна і протиправна поведінка) розпочинається за допомогою релігійних, етичних і моральних норм. Не виключено, що нав'язування молодій людині дотримання релігійних канонів формує в її свідомості настанови, які в майбутньому забезпечать виконання сформованих в суспільстві обов'язкових правил поведінки.

Характеристика зазначених вище релігій дає можливість встановити наступне. В умовах християнства особа володіє свободою вибору дії (правомірної чи протиправної). Ця релігія навчає її в свободі дій боротися зі своїми негативними рисами: егоїзмом, негативними бажаннями, пристрастями тощо. Людина у цьому віровченні не відокремлюється від суспільства, а навпаки є його повноправним членом з притаманними йому (члену суспільства) правами та обов'язками. Християнство спрямовує її на виконання моральних, етичних, правових норм, сформованих в цьому суспільстві. За умови секуляризації християнство є сприятливою релігією для розвитку правосвідомості.

Іслам передбачає безумовне виконання релігійних приписів, позитивно відображаючи те, що в країнах його панування виявляється в тому ж сліпому виконанні норм права, в основі яких лежить Коран. Проте, залишається загроза нехтування правових приписів, які не закріплені в Священній Книзі ісламістів, чи в гіршому випадку суперечать їй.

Буддизм позитивно виражається в саморозвитку людини, прагненні до внутрішнього ідеалу. Він зумовлений настановами на повагу не тільки до людини, а й до кожної живої істоти, що в свою чергу передбачає усвідомлення та цінність природних прав. Однак, йому притаманне відсторонення особи від навколишнього життя і суспільних справ.

Незважаючи на можливі частково несприятливі умови для формування правосвідомості в канонах перелічених релігійних вчень, слід зазначити, що кожне з них містить положення, в яких закріплені основні загальнолюдські цінності та права, такі як право на життя, здоров'я, честь, гідність, тим самим збагачуючи духовно-правовий світ людини та диференціюючи їх у відповідні правомірні настанови. Тому приходимо до висновку, що релігія, в усіх її проявах, займає одне з домінуючих місць серед чинників впливу на формування правосвідомості.

3.2 Модель колективної правосвідомості на сучасному етапі

Формування моделі колективної правосвідомості на сучасному етапі має важливе значення для побудови справді якісного громадянського суспільства з його ціннісними характеристиками, що відображають особу як вільного та рівноправного члена соціуму. А також правової держави, де забезпечуються основоположні права людини. При чому, таке забезпечення в цьому аспекті не ґрунтується на засобах примусу як основних чинників правової поведінки, а на свідомій волі громадян та інших прошарків населення до шанобливого ставлення до прав інших осіб.

Тому має значення приділення уваги ознакам, характеристикам, якими повинні бути наділені члени суспільства, соціальні групи, що об'єднують цих членів, оскільки виокремлення таких ознак дає змогу акцентувати увагу з боку держави та громадськості на засобах та методах, які здатні підвищувати суспільний рівень правосвідомості. Наближати цей рівень до тієї сформованої моделі суспільної правосвідомості.

Слід зазначити, що часткові елементи моделювання суспільної правосвідомості уже присутні на етапі законотворчості, зокрема в преамбулі Конституції України зазначено, що Верховна Рада України приймає Основний Закон України дбаючи про забезпечення прав і свобод людини та гідних умов її життя та піклуючись про зміцнення громадянської злагоди на землі України. Тобто, декларується принцип людини як найвищої соціальної цінності, що передбачає не тільки державний механізм захисту прав людини, а й формування у свідомості населення шанобливого ставлення до прав інших осіб, а також акцентується увага законодавця на важливості зміцнення громадянської злагоди, що беззаперечно є процесом, який відбивається на правосвідомості населення або напряду залежний від цього явища.

Крім того, згідно з частиною 3 статті 509 Цивільного кодексу України зобов'язання має ґрунтуватися на засадах добросовісності, розумності та справедливості [120]. Таким чином законодавець визначає загальнолюдські критерії, відповідно до яких повинні діяти сторони в зобов'язанні. В свою чергу розуміючи, що самі сторони укладаючи договір повинні володіти цими якостями.

Сімейним кодексом України також наводяться окремі характеристики поведінки та моральних якостей особи, зокрема в статті 1, що регулювання сімейних відносин здійснюється з метою побудови сімейних відносин на паритетних засадах, на почуттях взаємної любові та поваги, взаємодопомоги і підтримки [121].

Як бачимо, на сучасному етапі розбудови громадянського суспільства в Україні, становлення правових відносин вимальовується модель особи, громадянина з певними гуманними та моральними якостями, необхідними для духовного розвитку нації. Дійне юридичне право виражає особу, яка здатна до вищих людських цінностей: любові та поваги до іншого.

Викладені засади наповнюють правосвідомість нації ознаками духовності та етики. Тим самим, відводячи праву роль не тільки визначеного юридичного правила поведінки, а й явища її (нації) оздоровлення.

Відмітимо, що недарма дореволюційний мислитель, правознавець І. Ільїн визначав правосвідомість як природне відчуття права і правоти, як особливу духовну настроєність інстинкту по відношенні до себе і до інших людей, волю до духа, справедливості і всілякого добра. Живий корінь правосвідомості треба шукати в релігії та совісті [122, с. 117]. Одним словом, «право є атрибут духа, його спосіб життя, його необхідне вираження». А правосвідомість є воля до вірного права і до єдиної, верховної цілі права як такої» [123, с. 214].

Моделювання колективної правосвідомості на сучасному етапі для пізнання, розуміння цього явища має свою наукову та практичну цінність завдяки відображенню правових реалій суспільства. Знаходженню «слабких сторін» його (суспільства) правового розвитку. В цьому контексті залишаються актуальними на теперішній час умовиводу радянського дослідника правосвідомості, професора І. Рябко, попередньо позбавивши їх так званого «духу марксистсько-ленінського матеріалізму», щодо неможливості розгляду правосвідомості без врахування реального стану речей в суспільстві. Відповідно до цих умовиводів «суспільна свідомість як властивість і вищий продукт високоорганізованої матерії не може розглядатися поза реальних життєвих процесів, оскільки змістом всякої свідомості являється відображення суспільного буття, умов, засобів, відносин і форм, які оточують людину. В свідомості людей, проте, відображаються не тільки процеси матеріального виробництва і зв'язані з ним економічні відносини, але й ті соціальні форми і зв'язки ідеологічного порядку, які над ними беруть верх. Змістом правосвідомості являється саме відображення правових форм суспільного розвитку, викликаних до життя потребами співжиття, спільної виробничої та іншої діяльності людей. В цьому проявляється об'єктивний характер поглядів, ідей, які визначаються потребами суспільного розвитку і відтворюючих типів та конкретні риси правових явищ. Відображення правових явищ в правосвідомості має широкий діапазон, не обмежуючись тільки категоріями теперішнього часу. В ній широко представлені також погляди на сутність і

призначення правових систем та юридичних відносин попередніх соціально-економічних формацій, рівно як і правові ідеї та вчення, направлені в майбутнє. В останньому випадку мова йде про відображення в правосвідомості назрілих потреб правового розвитку» [124, с. 77].

На нашу думку, позицією, яка викладена вище, професор І. Рябко намагався сказати, що умови відносин сьогодення, в яких перебувають люди, є відправною точкою для відображення в їх свідомості правового стану майбутнього, а саме, що ці реалії здатні сформулювати ідеї, переконання, погляди на правове майбутнє. При чому, не варто забувати про юридичну спадщину минулого, яка виконує роль правового досвіду суспільства.

В змісті правосвідомості провідне значення має абстрактне відображення сутності і форм юридичних явищ, яке створює основу для раціонального їх пізнання, для формування правової ідеології. Разом з цим існує безпосереднє, конкретне відображення юридичних установок і відносин, воно дає матеріал для ідеологічних умовиводів. В першому випадку продуктом відображення являються принципи правового розвитку, основоположні ідеї, програмні конструкції і т. п., в другому – почуття, емоції, настрої, забобони [124, с. 77].

Феномен правосвідомості безпосередньо пов'язаний з самою людиною, оскільки виражає ідеї, емоції, почуття людини, її духовні начала, які в свою чергу беруть початок у внутрішньому світі людини. Саме тому, розглядати це явище з позиції матеріалізму не вбачається, на нашу думку, доцільним, оскільки не дасть змогу розкрити ці ж духовні начала розуміння людиною права, його сутності. Однак, слід враховувати матеріальні причини, що відбиваються на формування свідомості людини, зокрема правової свідомості також.

Сучасна наукова парадигма намагається розглядати людину як індивідуальну істоту, окрему особистість. В цьому ракурсі виникає доволі слушне запитання про доцільність нашого дослідження, оскільки його предметом виступають юридичні засоби саме колективної правосвідомості. На наш захист зазначимо, що важко уявити в теперішньому світі людину, яка не є

членом суспільства, не входить до складу громади міста, села тощо. Яка не входить до складу якої-небудь соціальної групи. Будь то громадська організація, політична партія, трудовий колектив та ін. При чому, не слід не брати до уваги осіб, які віддають прихильність чи згодні з позиціями тих чи інших політичних партій та громадських організацій. Тому людина на сучасному етапі розвитку суспільства є обов'язковим учасником відносин у ньому, незалежно від того бажає вона цього чи ні. За таких умов, ці ж колективні утворення беззаперечно здійснюють вплив на формування світогляду людини, їхні ідеї відображаються на її свідомості.

Тим самим ми показали на важливості дослідження колективної правосвідомості, яка відбивається на індивідуальній правосвідомості членів соціальних груп чи суспільства в цілому. Варто сказати, що в узагальненому вигляді колективна правосвідомість не може бути «ідеальною» в розумінні, що всі без виключення члени соціальної групи чи того ж таки суспільства будуть високоморальними, духовними та законслухняними. Мова йде, що роль соціальних груп полягає у підвищенні так званого «середньостатистичного рівня правосвідомості суспільства», тобто необхідно враховувати можливість таких груп впливати на індивідів (їх членів) з позитивної сторони, підвищувати рівень правової культури суспільства в цілому.

Це питання потребує уваги як з боку керівних органів громадських об'єднань, політичних партій, лідерів інших соціальних утворень, які спроможні надати суспільству якісну критику законів з метою наближення їх до реальних суспільних потреб, так і з боку держави, яка здатна створити умови для позитивного суспільного сприйняття законів. Свого часу український філософ П. Д. Юркевич писав, що «закони мають бути мудрими настільки, щоб ушляхетнити громадянина. Якщо джерело добра полягає в духові людини, то моральне ество громадянина вимагає, щоб закон виконувався не зі страху покарання, а вільно, з морального переконання, заснованого на усвідомленні мети і розумності закону. Отже, мудрий законодавець не пропонує лише кодекс, а прагне узгодити ним переконання громадянина з розумною метою

закону, бо на громадянина як на вільну людину, слід діяти морально» [125, с. 376].

На противагу сказаному наведемо приклад, що в нашій державі встановлена адміністративна відповідальність за перевищення водіями транспортних засобів встановлених обмежень швидкості руху транспортних засобів в розмірі від п'ятнадцяти до сорока неоподатковуваних доходів громадян [126]. При чому розмір мінімальної заробітної плати на 2015 рік становив одна тисяча сто сімдесят шість гривень [127]. На нашу думку, у випадку встановлення з метою захисту охоронюваних відносин чи прав відповідальності у вигляді штрафу, тим самим підтверджуючи, що вчинене діяння на становить значної суспільної небезпеки, оскільки санкція статті не передбачає більш жорсткого покарання, законодавцем повинно бути враховано середній дохід населення та можливість громадян фінансово понести покарання за вчинене діяння.

Незважаючи на те, що нами не заперечується повністю державний примус (караність) як засіб формування правосвідомості та відповідно його значимість на підвищення рівня правопорядку в суспільстві, однак не відводиться йому ключова роль, все ж особа повинна бути здатна понести покарання за вчинений проступок. У даному випадку законодавцем встановлено рамки «страху відповідальності» для особи, що в кращому випадку частково може зменшити кількість порушень, проте не буде мати сприйняття громадянами правової мети даної норми. На нашу думку, в такій ситуації в громадян формується у свідомості мета уникнути покарання за проступок, а не розуміння суспільної важливості виконання цього закону. Відсутнє почуття необхідності діяти відповідно до вимог закону, а також свідоме переконання, що ця правомірна дія містить високі моральні цінності для всього суспільства.

Даною науковою позицією ми хотіли також показати, що суспільство, населення певної держави по своїй сутності наділене певними спільними ознаками та уособлюється в широкому розумінні окремим колективом, тому завданням держави чи інститутів громадянського суспільства є довести до мас

етичні, моральні, правові цінності, якими викликано виконання правових приписів.

Як писав З. Фрейд, що «для правильного судження про етичність мас необхідно прийняти до уваги, що при сумісному перебуванні індивідів мас в них відпадають усі індивідуальні тормозні моменти і прокидаються для свобідного задоволення первинних поривів всі жорстокі, грубі, руйнівні інстинкти, які відпочивають в окремій особі, як пережитки первісних часів. Але під впливом навіювання, маси готові і на більше самовідречення, безкорисність і відданість ідеалу. В цей час як у ізольованого індивіда ледь не єдиним переважаючим стимулом являється особиста вигода, в масах цей стимул переважає дуже рідко. Можна говорити про підвищення етичного рівня окремої людини під впливом мас. Хоча й інтелектуальні досягнення мас завжди багато нижчі чим досягнення окремої людини, їх поведінка може як перевищувати рівень індивіда, так і набагато йому уступати» [128, с. 11].

Тому рівень правосвідомості мас, на нашу думку, залежить від проведення ідеологічної роботи над їх представниками, особливо в напрямку концептуального розуміння права, усвідомлення його значимості та належної правової орієнтації.

В свою чергу, як нами зазначалося раніше, правосвідомість мас має стихійний, тимчасовий характер, а тому для перенесення її в площину дійсно колективної необхідно ряд позитивних ознак чи умов.

Оскільки «маса – ті, хто не виступає активно. У цьому її призначення. Вона з'явилася на світ, щоб бути пасивною, щоб хтось впливав на неї, спрямовував, представляв, організовував – аж до того моменту, поки вона перестане бути масою, або ж принаймні, захоче цього. Але вона з'явилася на світ не для того, щоб виконати все це сама. Вона повинна підпорядкувати своє життя вищому авторитету, представленому відбірною меншістю... Маса виступає самостійно лише в одному випадку: коли вона чинить самосуд; іншого їй не дано. Не зовсім випадково суд Лінча народився в Америці, адже Америка – у певному розумінні рай для мас» [129, с. 122].

Свого часу Зигмунд Фрейд, визначаючи умови створення високоорганізованих мас, які, на нашу думку, є наближенням до колективу, зазначав, що «завдання полягає в тому, щоб надати масам саме ті якості, які були характерні для окремого індивіда і були погашені в ньому при включенні в маси. Оскільки в індивіда поза мас була своя сталість і самосвідомість, свої традиції і звички, своя виробнича спроможність і своє місце; він тримався відокремлено від інших і з ними суперничав. Цю своєрідність він втратив на деякий час своїм входом до не «організованих» мас. Якщо признати цілком розвитку в масах якостей окремого індивіда, то невільно пригадується змістовне зауваження В. Троттера, які в тенденції до утворення мас бачать біологічне продовження багатоклітинності всіх вищих організмів» [128, с. 18-19]. Для визначення таких умов, які здатні підняти розвиток мас, або, на нашу думку, здатні переродити маси в сформовані колективи, видатний психолог застосовує п'ять принципових елементів підняття духовного життя мас на більш високий рівень Мак Дугалла. Хочемо зазначати, що ці умови, які наведені нами нижче, повинні бути характерними для належного рівня правосвідомості колективу і нами беруться за основу як ознаки колективної правосвідомості на сучасному етапі.

Перша основна умова – відома степінь сталості складу мас (колективу). Вона може бути матеріальною чи формальною. Перший випадок – якщо ті ж особи залишаються в колективі довготривалий час, другий – якщо всередині колективу створюються відомі посади, на які послідовно призначаються поперемінно особи. Друга умова в тому, щоб окрема людина колективу склала для себе відповідне бачення про природу, функції, досягнення і вимоги колективу, щоб таким чином в неї сформувалося емоційне відношення до колективу, як цілому. Третя – щоб колектив вступив у стосунки з іншими однорідними, але в багатьох випадках і відмінними від нього, колективними утвореннями, щоб він навіть суперничав з ними. Четверта – наявність в колективі традицій, звичаїв і установок, особливо таких, які стосуються відносин членів колективу між собою. П'ята – наявність в колективі

підрозділів, що виражаються в спеціалізації та диференціації роботи кожної окремої людини [128, с. 18].

Що стосується першої умови, то тільки тоді можна говорити про правосвідомість колективу, якщо члени колективу, протягом певного часового ряду, надають власні правові установки іншим членам. Відбувається так зване «урівноваження» правових поглядів, переконань з метою побудови колективного концептуального базису правової реальності. На нашу думку, наочним прикладом такого процесу з точки зору хімії є розщеплення кристаликів цукру у воді. Кожний кристалик цукру одноосібно має певні свої характеристики, такі як маса, об'єм, огранка. Однак після занурення їх у воду відбувається процес їх розщеплення з перетворенням в однорідну масу. Тобто в процесі розщеплення відбувається деформація самих кристаликів, що утворюють речовину з притаманними їм властивостями, надаючи цій речовині солодкий присмак. В подальшому при додаванні інших кристаликів, змінюється і сама властивість речовини. Проводячи аналогію до правосвідомості колективу зазначимо, що кожний член колективу вносить свої погляди на право, його бажану рефлексію, яка відбивається на загальній колективній, але й колектив змінює правосвідомість індивіда, насаджуючи йому основоположні правові ідеї, закладені в ньому.

З іншої сторони, процес повного розщеплення кристаликів цукру потребує певного проміжку часу. В протилежному випадку кристалики не повністю деформуються і залишаться осад. Так і в колективі, для повноцінного відображення його правосвідомості необхідно, щоб члени колективу пройшли стадію тривалої взаємодії між собою.

Правові емоції колективу відіграють значну роль на рефлексивне сприйняття правової реальності його членів. Вони становлять основу першочергової реакції на правові норми, зміни в законодавстві держави. Слугують відображенням сприйняття колективом норми права, шляхом її схвалення чи заперечення. В залежності від сформованого емоційного настрою в колективі, його членами обирається вид юридичної поведінки як відношення

до чинних правових норм. Тому правові емоції окремого члена колективу повинні бути урівноваженими його більшістю.

Відповідно до третьої умови, колектив повинен вступати у стосунки з іншими колективами, суперечити їм або групуватися для досягнення спільної мети. Зазначимо, що дана умова є суттєвою, оскільки правосвідомість колективу повинна виражатися у його зовнішній діяльності, повинна впливати на правові процеси в суспільстві. Чим вищий рівень правосвідомості колективу, тим ширші можливості для повноцінної реалізації прав його членів чи суспільства в цілому. Громадські об'єднання, спілки, громади зобов'язані брати участь в політичному, економічному, соціальному, правовому житті країни, тим самим дбаючи про забезпечення та охорону основоположних прав та свобод її громадян.

Громадянське суспільство як високоорганізована система, до розбудови якого прагне сучасна модель правової держави, виражене дієвою взаємодією соціальних груп, їх впливу, в межах права, на усі напрямки розвитку держави, враховуючи при цьому важливість недопущення посягань на природні та соціальні права громадян.

Правосвідомість колективу повинна ґрунтуватися на звичаях, традиціях, які виражають моральну, етнічну та духовну основи його членів. Якщо брати до уваги суспільство в цілому, то цілком зрозуміло, що його уніфікація, вирізнення з поміж інших побудовано на цих елементах. Окрема соціальна група також має відповідні моральні установки, які сформувалися на основі звичаїв і традицій протягом певного періоду в часі. На рахунок правових звичаїв і традицій, то вони заслуговують на неабияку увагу зі сторони вираження колективної правосвідомості. В першу чергу, вони слугують об'єднуючим фактором членів колективу завдяки масовому поширенню в суспільстві, без якого (масового поширення) вони б не змогли виконувати свої функції. Крім того, правові звичаї і традиції є тими джерелами права, які сприймаються в суспільстві без спротиву, оскільки вони сформувалися в тому ж суспільстві. Вони є тими елементами системи права, які визнаються

більшістю як суспільний обов'язок, тому є практично «незворушним фундаментом» розуміння права колективом.

Сформований колектив має свою ієрархічну структуру. Як правило, вона полягає в тому, що існує лідер (и) в колективі, ініціатори ідей, особи, які відповідають за певні інтереси (культурні, фінансові, громадські зв'язки тощо) та основна маса, яку складають інші члени колективу, які не беруть участі в організаторській чи управлінській діяльності, однак підтримують мету його діяльності. В контексті правосвідомості, перші троє складових колективу відіграють основну роль. Фактично вони несуть правову ідею колективу, виступають базовими носіями його правосвідомості, а також скеровують його діяльність відповідно до свого бачення правової реальності. Інші члени колективу відіграють роль оболонки, що все ж морально та духовно підтримується з середини, хоча й вони впливають на загальну картину правосвідомості колективу також.

Стан розвитку громадянського суспільства, хоч ми не можемо стверджувати, що він знаходиться на вершині досконалості, все ж вимагає формувати в суспільстві такі високоорганізовані колективи. Усі інститути цього суспільства (громадські об'єднання, спілки, партії, територіальні громади тощо), хоч і метою останніх є покращення соціально-правового становища індивіда в державі, все ж побудовані на колективній основі. Такий підхід до забезпечення прав людини викликаний розумінням того, що колективно набагато легше захищати ці права, а також в спільній діяльності існує значна вірогідність врахувати позицію більшості населення держави.

На кожному етапі розвитку цивілізації індивід перебуває в осередку накопичення суспільного досвіду, який передається у спадок наступним поколінням. На свідомості індивіда відображаються успадковані громадські цінності, які з однієї сторони формують його індивідуальні якості, а з іншої вносять колективний елемент його приналежності до певного суспільства.

Перебуваючи в соціумі, особа покликана «переживати» культурні, етнічні, духовні ознаки суспільства. Брати до уваги «корінь» його побудови.

Тому важко говорити про індивідуальну правосвідомість як про категорію, яка не зазнає впливу колективного. Розуміючи той факт, що свідоме та несвідоме перебуває у тісному взаємозв'язку, використаємо гіпотезу Карла Юнга за аналогією: «...ми, видно, повинні признати, що несвідоме включає в себе не тільки особистісне, але й не особистісне, колективне в формі спадкових категорій, чи архетипів. Тому я висунув гіпотезу, що несвідоме в своїх самих глибоких прошарках певним чином має частково оживчі колективні змісти. Саме тому я говорю про колективне несвідоме» [130, с. 140]. В такий спосіб і свідоме, в нашому випадку правосвідомість чи її елементи, включає в себе спадкові суспільні категорії.

Характеристика сучасного суспільства (стану його правосвідомості) неможлива без урахування не лише держави, а й громадянського суспільства як об'єднання громадян з високим рівнем розвитку їх соціальних, економічних, політичних, духовних (культурних) та інших якостей, які, мінімально залежачи від держави, спільно з нею утворюють розвинені правові відносини, взаємодіють з нею заради досягнення спільного блага. Нерозвиненість громадянського суспільства є однією з головних умов існування тоталітарного та авторитарного політичних режимів. Сутністю громадянського суспільства є створення надійних механізмів забезпечення прав людини [74, с. 729].

Правова свідомість колективу є тим явищем, яке присутнє в усіх інститутах громадянського суспільства та повинна виражатися саме в реалізованих механізмах захисту прав і свобод людини. З однієї сторони, рівень суспільної правосвідомості визначає стан забезпечення цих прав, а з іншої, стан забезпечення прав людини засвідчує рівень суспільної правосвідомості.

При чому, незалежно від того, про який з інститутів громадянського суспільства йдеться, кожен з них лише тоді виконуватиме сутнісну функцію, коли підпорядковуватиме свою діяльність реалізації невід'ємних прав та свободи розвитку особистості. Відповідно, тільки за цієї умови правові та гуманістичні цінності такого суспільства можуть стати основою громадянської правосвідомості [131, с. 25].

Варто також розглянути питання суспільної моралі в контексті колективної правосвідомості на сучасному етапі. Мораль характеризує культурний розвиток суспільства, стан його духовного піднесення. У загальному вираженні суспільна мораль тісно переплітається з правом. Особливо, якщо право розглядається в широкому розумінні, тобто таким, що виходить за межі писаного закону. Звідси право у вузькому розумінні є тим, що реалізувало на практиці загальноприйняті норми моралі. Мабуть важко уявити пересічного громадянина, який вивчає кодекси і закони, однак, що спонукає його до виконання цих законів. Для цього розглянемо випадок, що ґрунтується на виконанні умов договору позики, при чому до уваги беремо саме усну форму його укладення. Цілком слушно вважати, що навіть у «давні часи», коли не існувало «писаних законів», договірні відносини такого роду регулювалися правом, яке виражалося у формі звичаїв і традицій. У наші дні, за умов наявності законів, що регулюють дане питання, все ж мають місце ті самі (можливо дещо видозмінено з урахуванням розвитку цивілізації) звичаї і традиції, оскільки учасники договірних відносин не послуговуються, в багатьох випадках, нормами законодавства, а застосовують такі моральні категорії як «дружба», «довіра», «моральний обов'язок», «суспільний осуд у зв'язку з невиконанням» та інші. Ці категорії, як правило, і є чинниками до належного виконання зобов'язання. В цьому випадку ми бачимо як право переплітається з мораллю.

Тому говоримо про право в широкому розумінні. Як визначив Гуго Гроцій, що «*ius est, quod non est iniuria*»². Під це визначення права підходять не тільки суто правові, а й моральні чинники, наприклад, співчуття, доброзичливість як заперечення жорстокості й бажання лиха [125, с. 125].

В цьому ракурсі важливо, щоб суспільство сприймало право в широкому розумінні. Правосвідомість суспільства тільки тоді зможе виконувати свою функцію шанобливого ставлення до права її суб'єктами, якщо мораль буде

² Правом є все, що не є неправом

входити до складу основи права, право зможе виражати сутність суспільної моралі.

В наш час існування суспільства неможливе без його ціннісно-моральних засад, які дають належну базу до формування права, збагачення його новими духовними ідеями, а також виступають свідомим регулятором правових відносин. Ця свідомість побудована не стільки на безумовному знанні правових норм, але на усвідомленні вищих принципів людської порядності, добросусідства, братерства тощо. Неодноразово ми бачимо реалізацію цих принципів в суспільстві, хоча мають місце і негативні тенденції, тому одним з головних завдань є їх збереження та збагачення новими формами вираження. Правосвідомість суспільства повинна насичуватися моральними ідеями, які слугуватимуть чинником до усвідомлення цінності права в такому широкому розумінні.

Важливим компонентом, який характеризує духовний, моральний рівень суспільства є його культура. Зокрема, в юридичному аспекті – правова культура. Правова культура громадян країн Європи сформувалася під впливом натуралістської правової ідеології епохи Просвітництва, а громадяни України були позбавлені цієї правової ідеології. Вони виховувалися, зокрема, на комуністичній ідеології правового волюнтаризму та утопізму, яка може проявлятися лише у вигляді позитивістської юриспруденції. Ідеологія, що відриває «букву» закону від «духу» закону, тобто видає правову видимість за правову дійсність, називається юридичним позитивізмом. Ця ідеологія відкриває шлях до будь-яких зловживань законодавством, бо за допомогою «букви» закону можна легалізувати будь-яке свавілля, наприклад, стверджувати, що чорне є білим. «Буква» закону, відірвана від «духу» закону – це легальна «маска» для будь-якого свавілля. Іншими словами, з допомогою «бездуховної букви» можна легалізувати будь-яке зловживання. А тому маніпулювання «буквою» закону всупереч його «духу» є не нормальною правовою практикою, а зловживанням законодавством («правовим свавіллям»), що руйнує правопорядок у суспільстві [132, с. 189].

Сьогоднішні реалії законодавства України засвідчують про використання норм закону для лобіювання інтересів окремих категорій осіб або груп. Яскравим цьому прикладом, на нашу думку, є податкове законодавство, зокрема, відсутність градації ставки податку в залежності від статусу населеного пункту (село, місто, місто обласного значення, обласний центр), а також від статусу суб'єкта підприємництва (фізична особа-підприємець, торгова мережа тощо). Останнє засвідчується ліцензуванням продовольчих та алкогольних товарів.

Основою позбавлення таких негативних явищ є підвищення свідомості нації в правовій сфері – її правосвідомості. У своїй розвиненій формі національна самосвідомість є надзвичайно складним духовним явищем, яке виникає й еволюціонує не на порожньому місці, а на основі сукупного духовного досвіду того чи іншого народу. Цей досвід фіксується насамперед у системі здобуття суспільством знань, які відображають досягнення у пізнанні оточуючої дійсності та особливостей національного буття і слугують пізнавальною базою для цілісної саморефлексії нації. Пізнаючи свої різноманітні зв'язки з оточуючим світом, зі своїми ближніми, людина поступово піднімається до усвідомлення себе як частки певної цілісності та способу зв'язку з тією чи іншою цілісністю: всесвітом, людською спільнотою, певним народом тощо. Відповідно виникають різні типи самоідентифікації суб'єкта: світогляд, моральна самосвідомість, політична самосвідомість, національна самосвідомість та інші. Кожна наступна з них є більш конкретною і ґрунтується на попередніх як своїй загальній основі: мораль немислима без світоглядних орієнтирів, на яких вона вибудовується, політична свідомість (як і правова свідомість) безпосередньо пов'язана з певним типом світоглядно-моральних цінностей, національна само ідентифікація може бути повноцінною лише за умови опертя на весь масив наявного духовного досвіду, зафіксованого у системі знань і осмисленого у світогляді, моралі, політичній свідомості, правовій свідомості, інших компонентах духовної культури [133, с. 15]. В свою чергу правосвідомість як невід'ємний елемент духовної культури виражає волю

нації до справедливості, рівноправ'я в усіх аспектах суспільного життя, тому дає поштовх до формального визначення та реалізації права у межах принципу загального добробуту.

В умовах активізації етнонаціонального фактора, що особливо властиво пострадянським країнам, де етнонаціональні проблеми є безпосередньо вплетеними у державотворчий процес, значно актуалізується значення та роль етнічної та національної правосвідомості. Для сучасної України остання розуміється як синтез індивідуальної та колективної свідомості, що виникає внаслідок формування української політичної поліетнічної нації, включення етнокультурних цінностей у сферу загальнонаціональних правовідносин. Стрижневий комплекс національної правосвідомості формується з приводу й на основі усвідомлення національним суб'єктом (людиною, групою, громадою, народом) власної ролі в національному соціокультурному бутті. З іншого боку, об'єктивно існуюча тенденція глобалізації суспільних процесів вимагає потребу і сприяє кореляції національної правосвідомості з правосвідомістю інших міжнародних суб'єктів правовідносин [134, с. 140].

3.3 Формування ідеальної конструкції колективної правосвідомості

Умови соціального середовища передбачають наявність типових механізмів регулювання правових відносин. На їх основі вибудовується певна схема організації чи структурний базис, який властивий окремим правовим явищам, юридичним поняттям та категоріям з метою встановлення тієї чи іншої юридичної обставини (події). В правозастосовній та правореалізуючій практиці їх значимість виявляється у наявності притаманних тільки певним явищам відповідних характеристик і структури, що дозволяє виокремити такі явища з поміж інших. Це дає змогу правильно визначати та відповідно регулювати правові відносини в суспільстві. До таких типових механізмів правового регулювання можна справедливо віднести юридичні конструкції, які

дозволяють пізнавати, структурувати, характеризувати різного роду правові явища та юридичні категорії.

А. Дутко цілком вірно зазначає, що юридичні конструкції являють собою моделі, що відображають структурну побудову різних видів правовідносин та інших правових явищ. Основними вимогами до створення юридичних конструкцій є: повнота та цілісність; послідовний, неупереджений характер; простота та досконалість; узгодженість; стабільність; відповідність соціальним потребам, своєчасність; відповідність принципам юридичної техніки. Юридичним конструкціям належить значна роль в юридичному навчанні, оскільки вони дозволяють брати за основу вивчення змісту законодавства, яке постійно змінюється, більш стійкі моделі та схеми правовідносин та інших правових явищ, що обумовлює наступництво та неперервність його вивчення, подальше поглиблення і розширення знань про юридичне право. Крім того їх використання полегшує формування нормативних приписів, надає нормативній регламентації суспільних відносин точності та визначеності. Саме юридичні конструкції, їх відпрацьованість є показником досконалості законодавства. Також як і в техніці, в інженерній справі, досконалість законодавства в значній мірі виражається в тому, наскільки відпрацьована сама побудова правового матеріалу, тобто наскільки при його розробці враховані типові схеми і моделі (конструкції) певних правових явищ [135, с. 19].

Юридичні конструкції, сприяючи глибшому з'ясуванню і розумінню сутності конкретного правового явища як феномену, водночас дають змогу критично, наглядно та найточніше оцінювати характер і якість правотворчих нововведень. Також слід зазначити, що юридичні конструкції сприяють та дають можливість виявити не тільки позитивні, а й негативні вияви об'єктів правової сфери, а також допомагають у визначенні форм правових компонентів. На користь юридичних конструкцій також можна додати і те, що завдяки юридичним конструкціям стає можливим ефективно вести теоретичні дослідження, які стосуються різноманітних проблем як теорії права, так і галузевих юридичних наук. Визначаючи функціональну цінність юридичних

конструкцій, приміром у законодавстві, варто зазначити, що завдяки їм можливе поглиблене розуміння і проникнення у сутність не тільки традиційних правових форм, а й забезпечення методологічної бази сприйняття правотворчих і правозастосовних новел та включення її (базису) до єдиної системи. Завдяки юридичним конструкціям забезпечується досягнення цілей права та інших соціальних результатів з огляду їх ефективної дії як елементів правової системи держави та механізму правового регулювання. Уособлюючи один із елементів правової системи та механізму правового регулювання, юридичні конструкції зумовлені сутністю права й законодавства певної держави, правосвідомістю та іншими чинниками. Окрім того, значення юридичних конструкцій зумовлено їх місцем і роллю в цілому в правовій системі держави та у механізмі правового регулювання [136, с. 57].

Генезис правової свідомості слід шукати в глибинних змінах суспільного буття, які роблять виникнення цієї свідомості на відповідних стадіях історичного розвитку неминучим фактом. Образно говорячи, виникнення правової свідомості – об'єктивно-необхідний момент життєдіяльності соціальної системи, свого роду реакція у відповідь (рефлексія) соціального організму на зміни, які відбуваються в суспільному бутті на відповідному етапі його розвитку [137, с. 7].

Правосвідомість як правове явище має здебільшого теоретичну основу, тому її конструкція визначається теоретико-юридичним змістом. При чому теоретико-юридичні конструкції, на нашу думку, є першочерговими та впливають на подальше нормативне закріплення інших юридичних конструкцій, зокрема законодавчих.

Як зазначає Д. Пономарьов, теоретична юридична конструкція, як первинний елемент структури права являє собою певне поняття, яке дозволяє подумки організувати правові засоби раціонально, тобто так, щоб вони утворили єдиний механізм правового регулювання або як його окремі функціональні елементи [138, с. 156]. Тобто, перш ніж розпочати формування ідеальної конструкції колективної правосвідомості необхідно встановити мету,

яка буде визначати позитивний суспільний ефект такого формування. Таким чином, ми повинні акцентувати нашу увагу на правосвідомості як засобу, який покликаний забезпечити підвищення якості правового регулювання.

Розгляд правової свідомості як засобу правового регулювання можливе через виокремлення основних функцій, якими вона виражена. Під функціями правосвідомості належить розуміти способи ідеального буття людини й суспільства, які сприяють реалізації основних напрямків і цілей права, збереженню й розвитку права як системи. Функції правосвідомості можна зрозуміти за результатами діяльності її суб'єктів. О. Цуркан до основних функцій правосвідомості, на схвалену нами думку, відносить відображальну, регулятивну і творчу. Всі інші розрізняються в межах трьох названих, і залежно від рівня конкретності, аналізу питання може бути виокремлено досить багато функцій [139, с. 129]. Цілком зрозуміло, що на якість правового регулювання значного впливу завдає саме регулятивна функція правової свідомості.

Метою колективної правосвідомості, на нашу думку, є забезпечення чи досягнення суспільного блага завдяки сприйняттю права (соціальними групами чи суспільством в цілому) як соціальної цінності та його реалізації, заснованій на принципах свободи, справедливості, рівності та інших. Дана характеристика зазначеної мети викладена в широкому значенні, у вузькому – колективна правосвідомість покликана забезпечити дотримання правопорядку в суспільстві, підвищувати рівень законності, шляхом виконання населенням правових приписів та норм, які закріплені та санкціоновані державою. В останньому значенні колективна правосвідомість і виступає засобом механізму правового регулювання.

Варто зазначити, що в такому вузькому розумінні правосвідомості виключно як засобу механізму правового регулювання, втрачається її головна сутність, а саме усвідомлення права як регулятора суспільних відносин вищого порядку, здатного стримувати державний механізм у випадку використання ним права (йдеться про чинне юридичне право) як засобу стримування, залякування народу. Також виникає загроза проникнення у суспільство явища

конформізму – дотримання приписів чинних законодавчих актів без належного їх розуміння та небажання або свідоме нехтування можливістю вносити зміни у правовий стан того ж суспільства.

Психологи стверджують, що людина за природою є конформістом, тому вона погоджується на владні відносини, які узгоджують суспільну взаємодію і забезпечують стабільність. Відомо, наприклад, що коли кріпакам давали волю, багато з них не хотіли йти від своїх панів. Загальновідомим є також експеримент С. Мілгрема. У 70-х рр. ХХ ст. американський професор С. Мілгрем проводив досліди, під час яких пропонував випадково обраним людям посилати електричний заряд до стільця, на якому сиділа «жертва», заради наукового експерименту (електричний заряд імітувався, а роль «жертви» виконував актор). Всі виконували вказівки професора, збільшували за наказом заряд, незважаючи на те, що «жертва» просила припинити. Результати експерименту довели готовність абсолютної більшості людей підкорюватися авторитету і виконувати накази, не зважаючи на моральні переконання і сумніви. Схильність узгоджувати свою поведінку з іншими можна побачити під час прийняття колективних рішень. Людина здебільшого шукає прийняттого для більшості, а не раціонального рішення [140, с. 23-24]. У цьому полягає важливість формування колективної правосвідомості в суспільстві, щоб такі колективні рішення виражали засади права. З іншого ракурсу, роль правосвідомості полягає також в утвердженні чітких правових позицій, які унеможливають прояви конформізму з боку членів суспільства.

Водночас, нехтування ролі правосвідомості у виконанні суб'єктами чинних правових приписів може призвести до вкрай негативних наслідків, оскільки відпадає доцільність закріплення нормативного матеріалу в законодавчих актах через позбавлення правової свідомості прикладної функції, тобто сприймання останньої тільки як духовного, культурного осередку її суб'єктів. Тому доцільно розглядати юридичну конструкцію колективної правосвідомості виходячи з двох означень її мети, тобто в широкому та вузькому розуміннях.

У випадку останнього, виходячи із загальноприйнятого структурного поділу правосвідомості на правову психологію та правову ідеологію, акцент робить саме на правову психологію, яка насичується правовими знаннями на рівні системи законодавства певної держави, без урахування правових концепцій, теорій, доктрин. Правові погляди, переконання, ідеї залишаються на стані схвалення чи навпаки несхвалення правової норми, тобто «так», або «ні». Право в такій групі чи суспільстві в цілому розуміється як система дозволів чи заборон. Тому, важливим виявляється в цьому випадку формування емоційної складової правової свідомості.

Емоційний компонент правосвідомості – сплав правових почуттів, правових емоцій і переживань. В процесі засвоєння юридичних знань і набутті правового досвіду індивід визначає своє відношення до правових явищ і відчуває при цьому різні переживання, інтенсивність яких залежить від його особистісних якостей. На формування правових почуттів велику роль відіграє правозастосовча діяльність органів держави. Наприклад, добре організований судовий процес досягає значного виховного ефекту, формує переконання в справедливості закону, виховує правові почуття громадян у відповідності до суспільної правосвідомості. І навпаки, якщо в ході судового процесу порушуються принципи і норми судової етики, не досягається об'єктивність судового слідства, то це завдає збитки формуванню правових емоцій і в цілому правосвідомості громадян [141, с. 32].

Наявне, на нашу думку, чітке розмежування у свідомості членів колективу моральної (інших форм свідомості) та правової сфери. Це проявляється у тому, що право розуміється як норма, яку необхідно виконувати, або, яка дозволяє вчиняти певні дії чи користуватися окремими правами, благами. До уваги не береться моральна сторона питання, а саме не враховуються поняття «добра» чи «зла», «справедливості» чи «зневаги».

Видатний представник німецької класичної філософії І. Кант писав, що «наша епоха є справжня епоха критики, якої мусить зазнавати все. Релігія завдяки своїй святості та законодавство завдяки своїй масстичності хочуть

зазвичай уникнути цієї критики. Але тоді вони викликають слушну підозру супроти себе і не можуть претендувати на непідробну повагу, яку розум віддає тільки тому, що може витримати його вільний відкритий іспит» [18, с. 16]. Акцентуючи нашу увагу саме на законодавстві зазначимо, що філософ уже на той час виразив необхідність оціночних ставлень до законів, а також, на нашу думку, сформулював ідею про можливість недосконалості писаного закону та намагання законодавця в деяких випадках уникати суспільної критики.

Правова інтуїція, яка на нашу думку є обов'язковим елементом правової психології, акумулюється за цим підходом в напрямку можливості покарання за вчинене діяння, а саме виконує захисний рефлекс, не беручи до уваги користь такої норми чи діяння для суспільства. Рівень правосвідомості колективу характеризується буденністю сприйняття права. Однак не варто остаточно принижувати роль буденної правосвідомості, оскільки, як зазначав В. Чефранов: «...в кінцевому рахунку ця свідомість, при всій її «скромності» все ж не відділено непрохідною стіною від теоретичних уявлень, в тій чи іншій мірі в суб'єкта пізнання. Більше того, якщо мати на увазі практично-регулятивну функцію правової свідомості, то саме буденна правосвідомість, як свідомість має, здійснює суттєвий вплив на щоденну правову поведінку серед більшості людей» [82, с. 56]. Він також стверджував, що «буденна правова свідомість в широкому значенні слова відображає правову дійсність, тобто все те, що зв'язано з правовим життям суспільства, з функціонуванням так званого правового буття... Буденна свідомість по своєму змісту «більш раціональна», чим психологічне відображення. В цьому відношенні вона в більшій мірі чим правова психологія може претендувати на певну істинність в пізнанні правових явищ (правового життя суспільства). Однак при всій своїй раціональності буденна правова свідомість все ж відрізняється від наукової тим, що степінь її достовірності (істинності) значно менше суттєва, чим наукової правової свідомості. І це цілком природно, так як джерелом формування буденної правової свідомості виступає не система теоретично розроблених прийомів (методів), а щоденний життєвий досвід людей» [137, с. 22].

Розглядаючи мету правової свідомості в широкому значенні слід виходити з того, що право розуміється колективами як вище благо, вищий закон суспільної мудрості та культури. Держава, разом з її інститутами, в свою чергу розуміється громадянами тільки як засіб для досягнення спільної мети: щастя, добробуту, рівності, свободи тощо. Важливого значення набувають правові теорії, концепції, доктрини, які виражають загальнолюдські принципи спільного життя і добробуту. Правова свідомість суспільства націлена на духовні та культурні елементи. Вона насичує свої форми із сфер моралі, релігії, етики, тобто перебуває з ними в тісному взаємозв'язку. Закони та інші нормативно-правові акти визнаються у цьому випадку правовими елементами нижчого порядку, які сприймаються виключно як форма вираження права (при чому як не обов'язкова) і тільки в тому випадку, якщо виражають основу суспільної моралі та культури. В протилежному випадку вони приречені на суспільний спротив та відповідно неналежне виконання.

Особливе місце за таких умов займає правова культура, яка з однієї сторони формується за рахунок суспільної правосвідомості та відображає її стан, а з іншої безпосередньо впливає на рівень правосвідомості колективів. Вносить етнічний, ментальний складник у свідомість членів колективу, виражаючи національні звичаї і традиції народу. Тим самим виражаючи національне право як основу системи законодавства.

Позитивним виявляється те, що правова свідомість суспільства «черпає» з нього сприйняття права на основі його (суспільства) досвіду, враховуючи історичну зумовленість нації. Право, так би мовити, споріднюється з «братерською любов'ю», заснованій на повагах до честі і гідності усіх громадян та іншого населення держави. Негативним елементом все ж виступає в такому середовищі недостатнє усвідомлення важливості писаного закону, його значимості у забезпеченні тих концептуально схвалених у свідомості суспільства правових принципів.

Недарма В. Чефранов свого часу (1976 р.) висловив схвальну нами позицію що, «правова норма не має свого особливого, відмінного від інших

елементів правової свідомості, змісту. Об'єктивним змістом правової норми, так як і теоретичної правової ідеї чи буденного правового погляду, виступає одне й теж суспільне буття. Імперативність правової норми відноситься скоріше не до змісту, а до форми відображення суспільного буття» [82, с.71].

Правова інтуїція за таких умов орієнтується на суспільний досвід, який виражається у формі правових звичаїв і традицій. Викликані правовою інтуїцією переконання зумовлені наявністю історичних передумов становлення правової реальності. Ці переконання не базуються на нормі права, а здебільшого використовують культурні, моральні, правові принципи, накопичені в суспільстві.

Зважаючи на викладену нами позицію щодо мети правосвідомості в широкому та вузькому розуміннях, а також те, що у двох концепціях проявляються не тільки позитивні характеристики, а й негативні тенденції, то ідеальну конструкцію колективної правової свідомості, на нашу думку, необхідно формувати шляхом поєднання ціннісних основ згаданих вище концепцій.

Вважаємо, що за ідеальних умов компоненти правової свідомості (когнітивний, емоційний, поведінковий), зокрема колективної правосвідомості, перебувають у прямій взаємозалежності один від одного, а також у відносній протидії один до одного, на зразок системи «стримувань і противаг». Дане твердження виражається у тому, що раціональні елементи свідомості здатні впливати на спонтанні погляди і переконання не даючи сплеску негативних емоцій виразитися в настанови до неправомірної поведінки. В свою чергу емоційний складник, за певних умов, здатний перебороти пасивний стан, викликаний раціональним компонентом, та надати поштовх до значимих юридичних дій.

Правові теорії, концепції, доктрини виступають в такому середовищі ідейною основою формування правових поглядів і переконань. Накопичення суспільством правових знань не обмежується прийнятими законодавчими актами, а полягає в акумулюванні у свідомості правових принципів, які

служать підставами і причинами закріплення цих актів. Право розуміється суспільством як загальне благо народу, суспільне вираження «добра» як основи людяності та порядності, його культурна і соціальна цінність, яке бере свої засади з суспільної моралі, етики, релігії тощо. Водночас, колективами і суспільством в цілому усвідомлюється значимість надання нормативності основоположним правам і свободам через необхідність встановлення дієвого механізму їх захисту з боку держави. Правові норми як форма вираження цих прав і свобод повинні також враховувати правовий досвід суспільства з елементами інтеграції в сучасні правові відносини та прогнозування ближчих майбутніх.

В попередньому розділі нами наведено юридичні моделі колективної правосвідомості в залежності від теоретичних доктрин виникнення та формування права та зазначено, що найбільш прийнятною на даний час являється примиренська (інтегрована) концепція становлення та розуміння права. Тому вважаємо, що для формування ідеальної конструкції колективної правосвідомості необхідно враховувати положення саме цієї доктрини, в основу якої покладено сукупність положень природно-правової, юридично-позитивістської, соціологічної та історичної (частина науковців не бере до уваги історичну концепцію) шкіл права.

В обґрунтування викладеному, наведемо для прикладу взаємодію природного і позитивного права. Природне і позитивне право як розвинені формоутворення об'єктивного духу єдині по своїй ідеальній природі. Схожість природного і позитивного права полягає в тому, що вони обидва мають ідеальну природу, є розумними, відносяться до розвитку ідеї, об'єктивного духу. Вони є двома сторонами, що складають єдиний процес його розвитку. Відмінність їх же, в основному, зводиться до тези, що позитивне (державне) право є загальнообов'язковим для усіх членів суспільства, а природне право – встановлює цим членам межі альтернативних дій суб'єктивного характеру [142, с. 178].

Саме тому важливим є у формуванні конструкції правової свідомості взяти до уваги ключові положення вказаних вище правових теорій, оскільки тільки в їх комплексі можна відобразити загальну картину правової атмосфери суспільства.

Охоплюючи комплекс зазначених вище теорій зазначимо, що правова свідомість колективу повинна виражатися через розуміння його членами, що їм від народження належать загальнолюдські права і свободи (право на життя, честь і гідність, свободу і особисту недоторканність тощо), які не можуть обмежуватися державою з жодних причин. Ці права і свободи, а також інші суспільні блага, повинні бути визнані державою, тобто закріплені та/або санкціоновані нею, що надасть їм певного ступеня захисту від протиправних посягань. Причому завданням колективів та інститутів громадянського суспільства усіма правовими засобами забезпечити формальну визначеність цих благ, що й відображає належний рівень колективної правосвідомості.

Недарма В. Чефранов писав, що «специфічною особливістю правової свідомості являється те, що вона володіє нормативним змістом, який зв'язаний з виробленим уявленням про права і обов'язки суб'єктів правовідносин. Сам термін «правосвідомість» означає усвідомлення суб'єктом свого права, якому супроводжуються обов'язки других осіб. Ці права і обов'язки можуть бути зафіксовані в правових нормах – санкціонованих державою правилах поведінки» [137, с. 10]. В цьому проявляється догма позитивного права, де право ототожнюється з законом.

В свою чергу догма права в цілому містить у собі науковий, нормативний та прагматичний рівні, кожний з яких створює свої специфічні компоненти, що об'єднуються та інтегруються догмою в єдину систему. З погляду правової нормативності, догма права набуває своєї дійсності як система, коли поєднує логічні властивості нормативних компонентів правосвідомості, правових нормативів та нормативних елементів правовідносин, за допомогою яких певною мірою відбувається протиставлення догматичної юриспруденції

соціологічній та психологічній теоріями права, оскільки кожна з них має у своїй основі догму [143, с. 202].

Водночас правосвідомість суспільства повинна характеризуватися розумінням динамічності права, правовими змінами, які є необхідними у зв'язку з розвитком суспільних відносин та їх соціальною зумовленістю, що право не є повністю усталеним явищем, а вимагає постійної рефлексії відповідно до умов соціального середовища. В свою чергу, правовий менталітет нації зосереджується на відображенні в правовій дійсності спадкових історичних елементів національного права, збереженні основних правових звичаїв і традицій, які виражають суспільну сутність.

Суспільна свідомість як властивість і вищий продукт високоорганізованої матерії не може розглядатися поза реальних життєвих процесів, оскільки змістом всякої свідомості являється відображення суспільного буття, умов, засобів, відносин і форм, які оточують людину. В свідомості людей, відповідно, відображаються не тільки процеси матеріального виробництва і зв'язані з ними економічні відносини, але й ті соціальні форми і зв'язки ідеологічного порядку, які над ними возвеличуються. Змістом правосвідомості являється саме відображення правових форм суспільного розвитку, викликаних потребами співжиття, спільною виробничою та іншою діяльністю людей. В цьому проявляється об'єктивний характер поглядів, ідей, визначаючих потребами суспільного розвитку і відтворюючих типові та конкретні риси правових явищ. Відображення правових явищ в правосвідомості має широкий діапазон, не обмежуючись тільки категоріями теперішнього часу. В ній широко представлені також погляди на сутність і призначення правових систем та юридичних відносин попередніх соціально-економічних формацій, рівно як і правові ідеї та вчення, направлені в майбутнє. В останньому випадку мова йде про відображення в правосвідомості назрілих потреб правового розвитку. В змісті правосвідомості важливе значення має абстрактне відображення сутності і форм юридичних явищ, які становлять основу для раціонального їх пізнання, для формування правової ідеології. Разом з цим існує й безпосереднє,

конкретне відображення юридичних установок і відносин, воно дає матеріал для ідеологічних узагальнень. В першому випадку продуктом відображення являються принципи правового розвитку, основоположні ідеї, програмні конструкції і т.п., в другому – почуття, емоції, настрої, забобони [124, с. 77].

Беручи також до увагу психологічну теорію розуміння права, варто додати, що крім наведених вище характеристик, правосвідомість соціальних груп, суспільства не може виражатися без сприйняття права за рахунок почуттів, емоцій їх членів до об'єктивного юридичного права. Ці ж почуття, емоції є тією формою вираження ставлення до чинних правових норм держави. Вони забезпечують суспільний спротив до так званих «неправових норм», а також схвальну реакцію до норм, які прийняті на засадах гуманності, демократизму, законності тощо.

Свого часу І. Фарбер описав відчуття законності наступним чином: «Серед різних правових відчуттів, відомих нашому суспільству, слід виділити відчуття законності... Стосовно до соціалістичного правопорядку під відчуттям законності слід розуміти глибоку повагу до радянського закону і всьому соціалістичному правопорядку. Основним змістом відчуття законності являється переконання в справедливості соціалістичного права. Саме при такому переконанні відчуття законності здатне виконати функцію основного мотиву правомірної поведінки» [76, с. 89-90]. На даний час, викладена автором позиція залишається актуальною за умов виключення приставок «соціалістичного», «радянського» з понять «права», «закону» та «правопорядку».

Він також слушно зауважує, що «в правовій психології піднімаються різні питання відносно окремих законів, відносно доцільності тих чи інших юридичних норм, і на ці питання повинна відповідати правова ідеологія, правова теорія. Ідеологія узагальнює думки і почуття, які мають місце в суспільній психології» [76, с. 75].

В цьому розумінні проглядається безпосередній взаємозв'язок між правовою психологією та ідеологією. Також виражена сукупність зазначених

вище правових доктрин на шляху до формування ідеальної конструкції правової свідомості колективу, оскільки догма права, викладена в природно-правовій та юридично-позитивістській теоріях виступає фільтром правових емоцій (психологічна доктрина) перед наданням, на їх основі, відповідної поведінки членів колективу в сфері права.

Об'єктом правової психіки при всіх обставинах виступають не юридичні факти самі по собі, а ті реальні суспільні відносини, які породжуються цими фактами. Ці суспільні відносини тому відображаються в правовій свідомості, що вони врегульовані або повинні бути врегульовані за допомогою права. Суспільні відносини, які регулюються правом, набувають правової форми, тобто набувають характеру правовідносин [137, с. 9].

Виражаючи своє негативне бачення ірраціональному тлумаченню правових відчуттів, І. Фарбер стверджував, що «будь-яке відчуття, а не тільки правове, існує в свідомості людини, воно може бути недостатньо усвідомлено, менш або більш інтенсивно людина може його пояснити собі неправильно, але воно є фактом свідомості... Далеко не всі явища об'єктивної дійсності получать відображення в емоціях людини. Для цього відображення суттєво роль відіграє особистий інтерес і особистий досвід. Якщо предметом правових відчуттів слугують явища правової надбудови – закони держави, правосуддя, правовідносини тощо – то для виникнення правових відчуттів потрібні, по-перше, особиста зацікавленість людини в пізнанні цих явищ, відповідно спершу потрібні уявлення про право, засвоєння правових понять; по-друге, потрібний особистий практичний досвід по використанню прав і обов'язків, виконанні законів тощо. Звідси очевидно, що правові відчуття поза уявлень про право, поза понять про право не існують» [76, с. 72-73]. З такою позицією автора можна погодитися лише частково, з позиції юридичного позитивізму, якщо право розглядати як систему норм санкціонованих та/або закріплених державою. Однак, якщо брати до уваги розуміння права як гуманності, справедливості, вищого блага співжиття людства, то мова не обов'язково йде про писаний закон. Акцент робиться на моральних, культурних, духовних

якостей особи та суспільства. Тому правові відчуття можуть виникати без глибинних знань в сфері законодавства чи навіть догми права. Вони виникають на основі внутрішніх переконань особи, що є «добром» чи «злом», на основі її внутрішнього світу, сформованого світогляду та є віддзеркаленням сформованих чеснот людини.

Митрополит Андрей Шептицький цілком вірно зауважував, що «чеснота є прикмета душі, себто усовершує потуги душі, розум і волю. А може відноситься і до нижчої сторінки душі, себто пристрастей і замислів, оскільки їх піддає під владу волі. Та прикмета душі робить її доброю, себто морально доброю, а що добром чоловіка, у моральному значенні, є бути таким, яким велить розум або віра, то й чеснота робить, що чоловік є таким, яким має бути по світлу розуму й віри, дає йому моральний порядок розуму й віри... Є справді й чеснота моральна, яка відноситься не до пристрастей, а до поступування чоловіка. Нею є чеснота справедливості. Предметом справедливості не є пристрасті, а ділання людської волі. Але й та чеснота є зв'язана до деякої міри з життям смислової природи, бо людина, природно, тішиться справедливим своїм поступуванням, а та радість і втіха, хоч може бути і в самій волі, може часом відбиватися і в почуванні радості, себто в порушенні тої пристрасти, що тішиться добром» [144, с. 295-296, 300]. Актуальність сказаного полягає у розумінні того, що в ідеальній іпостасі правова свідомість визначає право як міру справедливості, яка закладена в природі людини та проявляється у вигляді її чеснот. Держава, інститути громадянського суспільства повинні забезпечувати стійке моральне підґрунтя для формування у свідомості народу ідеї справедливості, через систему моральних цінностей, заохочуваних ними.

Відповідно, очікувати активізації населення щодо здійснення своїх природних та законних прав можна лише за умови дієвості інститутів громадянського суспільства як засобів реалізації останніх. У свою чергу, фактором такої дієвості є зорієнтованість їхньої діяльності на підтримку саме тієї ініціативи, яка йде «знизу» – від нагальних потреб та інтересів громадян, а не «спускається зверху» – від владних структур чи тих громадських

організацій, що підпорядковані даним структурам. Адже будь-який референдум чи форум, проведений громадськими організаціями, тільки тоді матиме позитивний вплив на формування правосвідомості населення, коли він ініційований самими громадянами та їх об'єднаннями, оскільки при цьому виявляється його підпорядкованість здійсненню насамперед їх суб'єктивних прав, а не державницьких або кланових інтересів. А тому неприпустима підміна живих проявів активності та ініціативи громадян адміністративно організованими заходами. Така досить поширена підміна дискредитує саму ідею громадянського суспільства, притуплює почуття громадянської відповідальності і знижує готовність особи до свідомого вибору власної лінії життя в умовах демократичного соціуму [131, с. 24]. Ідеальний стан правосвідомості нації в цьому ракурсі характеризується елементом правової ініціативи. Здатності усіма законними способами і засобами впливати на процеси державотворення та правотворення, задля досягнення позитивного суспільного соціального ефекту.

Держава і громадянське суспільство в рамках демократичного устрою заінтересовані в діалозі та партнерстві, підвищенні ефективності взаємодії. Без розвиненого громадянського суспільства, зокрема без створення належних умов для забезпечення свободи думки і слова, вільного вираження поглядів і переконань, свободи об'єднань, свободи зборів, участі громадян в управлінні державними справами та місцевому самоврядуванні, держава не створить можливостей для забезпечення функціонування різних моделей демократії, що у поєднанні з безпосередньою та представницькою демократією є умовою успішної модернізації, європейської інтеграції та сталого розвитку [145, с. 139]. Зауважимо, що формування правосвідомості суспільства чи наближення її до моделі ідеального стану в ньому, може відбуватися за умови режиму демократії та атмосфери правової орієнтованості держави. Хоча має місце і зворотна реакція, тобто належний рівень правосвідомості суспільства здатний забезпечити формування демократичної, правової держави.

Для забезпечення ефективності співіснування та взаємодії цінностей та правової поведінки вважаємо за необхідне дотримуватися певних вимог. Людина зобов'язана дотримуватися соціальних норм, які є характерними для суспільства, де вона проживає. На основі соціальних норм закріплюються та формуються правові норми. Правова норма, у свою чергу, має розвиватися і змінюватися з урахуванням трансформацій, що відбуваються в суспільній правосвідомості. Проте, зважаючи на динамічність соціальної трансформації, саме розвиток правосвідомості особистості у практичному житті може не встигати за сучасними реаліями. І, звичайно, правові норми повинні відповідати сучасним суспільним потребам, матеріальним і духовним інтересам та цінностям суспільства. Саме відповідати, а не випереджати чи значно відставати, оскільки ці норми мають сприйматися особистістю як підстава для правомірних дій [146, с. 17].

Варто також звернути нашу увагу на прогностичний характер правових норм. У випадку постійного введення їх у дію як регулятора вже сформованих суспільних відносин, можливе виникнення, так званого, «правотворчого занепаду», оскільки буде мати місце постійна «гонка» норм права за суспільством, його реаліями та розвитком. В цьому ракурсі важливе місце посідає правосвідомість окремих груп (суб'єктів законодавчої ініціативи, у тому числі парламенту, членів політичних партій тощо), які відповідають або беруть участь у процесі формування системи законодавства держави. Вона повинна бути наділена ознакою прогнозування відносин у суспільстві відповідно до напрямку його розвитку, що, в свою чергу, виражається у побудові правових норм з урахуванням перспектив соціального добробуту.

На завершення висловлюємо думку, що формування ідеальної конструкції колективної правосвідомості напряму залежить від філософсько-правових концепцій самого права, а також використання ціннісних характеристик їх змісту в цьому процесі. В свою чергу, правова свідомість, включаючи суспільну, виступає «ідейним джерелом» становлення правових концепцій та доктрин. Завдяки чому, правосвідомість здатна впливати на

правовий стан суспільства як реального, так і прогнозувати його стан майбутнього, що виражається у поставленій меті її формування.

3.4 Юридичні методи формування колективної правосвідомості

Важливість явища правосвідомості на становлення та розвиток громадянського суспільства, правової держави, регулювання відносин у тому ж суспільстві не викликає на даний час жодних сумнівів. Завдяки своїй багатогранності, що проявляється не тільки в нормативній якості, але й у духовному аспекті, правосвідомість покликана виражати основні моральні цінності людства. В свою чергу, вона безпосередньо пов'язана з суспільством, оскільки є віддзеркаленням та направляючим вектором його правових пріоритетів. Суспільство, на даному етапі розвитку цивілізації, розглядається через призму держави, оскільки в такій організації здатне функціонувати, розвиватися та перебувати у так званій «формальній безпеці».

Правосвідомість внесено в механізм правового регулювання як одного із засобів впливу на суспільні відносини. Специфічна риса правосвідомості як складової частини механізму правового регулювання полягає в тому, що роль останньої не обмежена будь-якою однією стадією правового впливу. В тій чи іншій мірі вона присутня на всіх етапах механізму правового регулювання права [62, с. 354-355]. Таким чином, її сутність «покидає зону мертвої правової ілюзії», що міститься виключно у поглядах, ідеях, внутрішніх переконаннях людини, без мети подальшої їх реалізації через механізм правового регулювання.

Держава та громадянське суспільство, в межах функціонального призначення, являються організаційними динамічними системами, з притаманними їм механізмами самозбереження та самореалізації, тобто виробляють способи та засоби впливу на своїх суб'єктів (громадян, соціальних груп тощо) з метою їх соціалізації. У цьому ракурсі, правосвідомість є певним засобом забезпечення правопорядку в державі та досягнення суспільного

добробуту, оскільки формує в членів суспільства настанови на відповідну соціальну поведінку та суб'єктивні бажання громадського блага. Громадянське суспільство і правова держава є зацікавленими у правовому розвитку особи, тому встановлюють та санкціонують певні способи та засоби формування її правової свідомості. Сукупність таких засобів і способів правового впливу на відносини у сфері колективної правосвідомості відповідно становлять правові (юридичні) методи формування правосвідомості соціальних груп та суспільства.

Правосвідомість є в першу чергу правовим явищем, оскільки відображає оціночні судження суспільства до права, то усі способи та засоби, що впливають на її формування будемо вважати юридичними. В залежності від суб'єктів, що їх формують, ці методи, на нашу думку, варто розділити за категоріями на приватні (запроваджуються інститутами громадянського суспільства) та публічні (запроваджуються державою).

В свою чергу, юридичними засобами, що впливають на формування колективної правосвідомості ми будемо вважати усі правові явища, які в тій чи іншій мірі здатні підвищувати її рівень в суспільстві. Тоді як способами, характер їх вираження, тобто сам механізм відображення правових засобів у свідомості населення.

Слід зазначити, що правова норма може виступати в нашому розумінні як спосіб та засіб формування колективної правосвідомості. З однієї сторони, захисні норми права визначають умови застосування до порушників заходів державно-владного (примусового) характеру, тобто виступає в ролі способу як примус до волі суб'єктів права, а з іншого – виконує регулятивну та пізнавальну функцію, тобто встановлює види протиправної поведінки та завдяки формальній визначеності доводить їх до населення (виступає в ролі засобу формування колективної правосвідомості через відображення у свідомості дозволеної і забороненої міри поведінки та є першоджерелом знань про об'єктивне юридичне право).

Як публічні, так і приватні способи, в залежності від характеру впливу на суб'єктів правосвідомості (індивідів, соціальних груп, суспільство в цілому), варто поділяти на «примусові», тобто за рахунок тиску з боку державних органів та громадськості, і «добровільні», за рахунок соціалізації суб'єктів та використання механізму стимулювання.

Відповідно до «примусових» способів чи засобів формування колективної правосвідомості з боку держави відносяться закріплені в законах міри відповідальності (цивільно-правової, адміністративної, кримінальної) за порушення норм правової поведінки чи вчинення деліктів (обмеження у праві), а також механізми протидії негативним проявам останніх, зокрема профілактика правопорушень.

Сутність профілактики правопорушень, яка є однією з найважливіших форм боротьби з протиправними проявами, спрямована на попередження адміністративних деліктів, виявлення причин та умов, що сприяють вчиненню правопорушень, виховання громадян у дусі шанобливого ставлення до встановлених норм та правил. Профілактичні заходи сприяють не тільки виявленню правопорушень, а й встановленню та усуненню причин і умов, що їм сприяють, допомагають утримати особу від їх вчинення [147, с. 145].

Незважаючи на той факт, що органи виконавчої влади відіграють значну роль в організації та забезпеченні профілактики правопорушень, залишається невирішеною проблема їх вузького напрямку діяльності у цій сфері. Як правило, їх компетенція поширюється на адміністративні і кримінальні правопорушення, що здійснюється органами внутрішніх справ, органами державної безпеки, центральними органами виконавчої влади, їх територіальними підрозділами, та частково на трудові правопорушення, що включає в себе заходи виховного характеру до працівників чи службовців органів, в яких вони працюють. При цьому, поза увагою залишаються цивільно-правові проступки, які є не менш важливими, оскільки полягають у порушенні громадянами й організаціями майнових, особистих немайнових відносин, що

складаються між суб'єктами права та становлять для них матеріальну і духовну цінність.

Слід зазначити, що профілактика правопорушень з боку держави, що визнається нами як один з методів формування правосвідомості населення, виражена на основі позитивістсько-легістського праворозуміння, яке на думку професора П. Рабіновича, «ніколи не зникне насамперед з огляду на «невмирущість» державно-регулятивної практики, щодо якої постійно існуватимуть певні соціальні групи й організації (у тому числі, безперечно, й сама держава), зацікавлені в тому, щоб цю практику обґрунтувати, рекламувати, а саме як «справедливу», «праведну», «правильну», «виправдану», одним словом, – як «правову». Потреба в ідеологічному, так би мовити, агітаційно-пропагандистському забезпеченні суспільної легітимізації державно-регулятивної діяльності, у формуванні схвального, шанобливого ставлення до неї з боку якомога ширших верств соціально-неоднорідного населення країни...». Звідси напрашується висновок, що держава зацікавлена у формуванні правосвідомості громадян та інших категорій населення виключно у межах чинних правових норм, які санкціоновані нею [148, с. 67-68].

Проблема сучасної неефективності профілактики правопорушень постає через недооцінювання ролі інститутів громадянського суспільства, таких як об'єднання громадян, засоби масової інформації, церква тощо. Відсутності дієвої їх взаємодії з правоохоронними органами, центральними та регіональними органами виконавчої влади з метою профілактики правопорушень. Неналежного приділення уваги цьому питанню Верховною Радою України, тобто не закріплення на законодавчому рівні нормативно-правового акта (закону), який би регулював ці відносини. Варто звернути нашу увагу, що в 2009 році було розроблено проект Закону України «Про профілактику правопорушень», який визначав громадські організації, релігійні установи, засоби масової інформації суб'єктами профілактики правопорушень, однак його прийнято не було [149].

Частково не погоджуємося з думкою Романюк Л. В. про те, що один з основних шляхів вирішення проблеми зростання чисельності адміністративних правопорушень в Україні вбачається у прийнятті базового закону, який би у повному обсязі регулював діяльність державних органів щодо питань здійснення профілактики таких негативних соціальних явищ, як адміністративні правопорушення [150, с. 120]. Прийняття даного закону є доцільним та необхідним, однак воно не вирішить проблеми в цілому. Ключовим є приділення більшою увагою заходам виховного та просвітницького характеру у навчальних закладах (школах, професійно-технічних та вищих навчальних закладах), організаціях, установах усіх форм власності з метою засвоєння населенням правових знань, підвищення рівня правосвідомості, правової культури та вироблення орієнтації на правомірну поведінку. Виконання цих заходів не потребує закріплення у законі, а можливе регулюванням у підзаконних актах. Так розпорядженням Кабінету Міністрів України від 30 листопада 2011 року № 1209-р схвалено «Концепцію реалізації державної політики у сфері профілактики правопорушень на період до 2015 року, в якій висвітлено основні проблеми та шляхи і способи їх подолання. До проблем відносять: недосконалість нормативно-правового забезпечення профілактики правопорушень; низький рівень правової культури населення; недосконалість механізму взаємодії правоохоронних органів з центральними та місцевими органами виконавчої влади; відсутність дієвого механізму участі громадськості у забезпеченні правопорядку в державі. Їх вирішення пропонується виконанням ряду заходів: удосконалення нормативно-правової бази з питань правоохоронної діяльності та профілактики правопорушень; активізації участі громадськості в забезпеченні правопорядку в державі; провадження просвітницької діяльності, спрямованої на формування негативного ставлення до протиправних діянь; удосконалення інформаційного забезпечення профілактики правопорушень та особистого захисту громадян від протиправних посягань за допомогою засобів масової інформації [151]. Комплексне розв'язання зазначених проблем, на думку розробників Концепції,

можливе за умови вжиття на державному рівні заходів, спрямованих на підвищення ефективності профілактики правопорушень [150, с. 119]. Хоча в Концепції і закріплено активізацію участі громадськості, удосконалення участі громадськості та провадження провісницької діяльності у сфері профілактики правопорушень, проте їх реалізація залишається недолугою.

На нашу думку, вирішення проблем, пов'язаних з профілактикою правопорушень потребує комплексного підходу за участю не тільки державних органів, а й органів місцевого самоврядування, громадських організацій, культурних спілок, товариств, та їх тісної взаємодії, що дасть змогу здійснювати виховну та просвітницьку діяльність, підвищуючи рівень правової освіченості, правового виховання і правової культури населення на більш високому рівні. Даний процес можливий через прийняття законодавчого акта, який би визначав склад суб'єктів профілактики правопорушень, межі їх компетенції та порядок взаємодії між ними.

Очікувати активізації населення щодо здійснення своїх природних та законних прав можна лише за умови дієвості інститутів громадянського суспільства як засобів реалізації останніх. У свою чергу, фактором такої дієвості є зорієнтованість їхньої діяльності на підтримку саме тієї ініціативи, яка йде «знизу» – від нагальних потреб та інтересів громадян, а не «спускається зверху» – від владних структур чи тих громадських організацій, що підпорядковані даним структурам. Адже будь-який референдум чи форум, проведений громадськими організаціями, тільки тоді матиме позитивний вплив на формування правосвідомості населення, коли він ініційований самими громадянами та їх об'єднаннями, оскільки при цьому виявляється його підпорядкованість здійсненню насамперед їх суб'єктивних прав, а не державницьких або кланових інтересів. А тому неприпустима підміна живих проявів активності та ініціативи громадян адміністративно організованими заходами. Така досить поширена підміна дискредитує саму ідею громадянського суспільства, притуплює почуття громадянської

відповідальності і знижує готовність особи до свідомого вибору власної лінії життя в умовах демократичного соціуму [131, с. 24].

Якщо держава «маніпулює» свідомістю населення завдяки властивому їй адміністративно-владному компоненту, то інститути громадянського суспільства багато в чому опираються на моральні устої цивілізації. Моральними чинниками, які впливають на особу та її правосвідомість і які вона зобов'язується добровільно виявляти у житті суспільства, є порядність, чесність, гуманність, вірність, справедливість, ввічливість, які випливають з таких моральних категорій, як добро, обов'язок, совість, честь, гідність, ідеал, щастя [72, с. 499].

«Власне у людині, – слушно зазначає професор Степан Сливка, – однією із антропологічних складових є дух (в т. ч. мораль), а у тварини він відсутній. Тому для людини найважливіше у правовому полі честь і гідність, смирення, совість, добродіяння (благодіяння), безпристрасність, альтруїзм, боязнь гріха, каяття, ненасильство та інші моральні категорії, що доводять перевагу морального вибору над матеріальним. Справа в тому, що у людині діє онтологічний імператив моралі, який формує своєрідне моральне поле. Причому моральне поле із правовим мають спільні та відмінні компоненти. Перетин двох полів утворює морально-правові норми, які є цінними і визначальними у правовому полі. Тут діють як моральні, так і правові санкції, тобто здійснюється моральна оцінка скоєного вчинку [152, с. 21-22].

Розглядаючи моральні дані людської природи, такі як відчуття сорому, жалість, совість, Володимир Соловйов осмислював їх важливість для формування у психіці людини необхідних життєвих правил і принципів: «Осмислюючи факт сорому, розум логічно виводить з нього необхідну, загальну і моральну обов'язкову норму: стихійне життя в людині повинно бути підкорено духовному» [32, с. 52].

Моральні норми, як і правові, або будь-які інші, таким чином, доповнюють і утворюють компендіум людських дій, проступків, висуваючи перед соціальними суб'єктами певні правові вимоги, змушуючи їх виконувати

те, що без цих вимог і моральної свідомості та правосвідомості не завжди здійснювалось у належній мірі [153, с. 104].

Завданням інститутів громадянського суспільства в такому разі є соціальна адаптація громадян до моральних, духовних засад суспільства. Процес соціалізації особистості включає виховання активної соціальної відповідальності, розуміння необхідності дотримання соціальних норм, що, кінець кінцем, забезпечує нормативну поведінку, високий ступінь соціальної вихованості людини, попередження її антисоціальних проявів. Важливими для суспільства є і відчуття відповідальності (за доручену справу, за узяті зобов'язання, за виконувану роботу і т. д.) і пов'язане з ним відчуття контролю з боку оточуючих, і здатність людини до самоперевірки («детекція помилок») [154, с. 124].

Важливу роль в соціалізації особистості відіграє релігія, яка виступає стрижнем духовного розвитку особи та відповідно чинником об'єднання в релігійні спільноти різних категорій населення держави. Обов'язок реалізації прав віруючих і формування у них високого рівня культури на основі релігійних канонів покладено на церкву та релігійні організації, які в свою чергу є елементами громадянського суспільства. В основі правових норм, у багатьох випадках, лежать релігійні норми (в країнах релігійного типу правової системи вони є формою вираження права), тому їх виконання не потребує додаткового мотивованого впливу на свідомість членів релігійних спільнот.

Зупинимо нашу увагу на християнстві, оскільки саме ця релігія займає домінуюче місце в нашій країні та й загалом у всій Європі. Не менш важливий є той факт, що завдяки християнству зародилася ідея людської рівності. В Святому Письмі написано: «Нема юдея, ні грека, нема раба, ані вільного, нема чоловічої статі, ані жіночої, – бо всі ви один у Христі Ісусі» (Галатам 3:28).

Видатний український філософ XIX століття П. Юркевич свого часу так описував цю релігію: «Християнство дало людині невід'ємні права на релігію, сім'ю, суспільство і власність. І коли з християнством виникла свідомість люду, то саме це переконання у невід'ємності людських прав виявилось наділеним

такою грізною силою, що знищило увесь старожитній світ з усіма його інституціями» [125, с. 468]. Думка філософа полягала у тому, що християнство наділило людину своєрідною духовністю, що виражається у ставленні людини до людини: «На оцей ступінь духу і підноситься людина у християнстві. Моральна і розумова творчість у розвитку сім'ї, держави та ін. знаменує форму духу на відміну від форми особистості. І ось іншу ступінь єдності, сутність спілкування виявляє людина стосовно людини, коли вона діє як особа. Право, що впливає з ідеї духу, поєднує їх у гармонійну єдність так само, як два тони: кожен з них окремо прямує згідно зі своїми законами, але коли вони поєднуються, коли вони суголосні, ми відчуваємо тут гармонію, красу, немовби ці тони розуміють один одного. Зазначена форма духу і складає нову душу всіх наших рухів християнства – у сім'ї, церкві, державі.» [125, с. 469].

Аналізуючи твердження філософа про ідею духу, з якого право впливає, висловлюємо наукову позицію, що саме людина є творець права, не беручись аналізувати чи цей процес є усвідомленим, або навпаки. Головним залишається те, що творення права неможливе без його осмислення, навіть на самому примітивному рівні. Як бачимо, в цьому ракурсі виникає необхідність явище правосвідомості розуміти ширше ніж звичайне ставлення до права, а як розумовий (включаючи психологічні стани особи) процес утворення права.

Цілком зрозуміло, що перш ніж конструювати будь-який предмет чи об'єкт повинна зародитися ідея, або назріти необхідність його створення. Так, нашу думку, і виникло усвідомлення людиною необхідності встановлення свобод та правил поведінки, які можуть їй належати від народження, або накопичуватися протягом життя. Цілком зрозуміло, що право «не могло само себе усвідомити». Така здатність властива виключно людині як біологічній істоті. За такого підходу, ознакою права, поряд з іншими, буде його відтворення у свідомості індивідів чи груп, перш ніж стати, власне, правом. Проте, не варто право розуміти як дещо «штучне». Людина є частиною природного світу, а також перебуває у ньому з самих начал. Тому, «природність» властива праву як похідному від найважливішого її елемента – людини. В свою чергу, юридичні

методи формування правосвідомості повинні виражати потребу людини в духовному і культурному розвитку як вищого природного та соціального елемента [155, с. 37].

Не менш важливою була позиція П. Юркевича, що «християнство розвинуло ідею суспільства як органічного цілого, члени якого, потребуючи одне одного, взаємно слугують одне одному і до того ж так, що стосовно слабких членів докладається більша опіка, ніж стосовно сильних» [125, с. 470]. Цінність такої позиції полягає у тому, що будь-яке правове явище, зокрема правова свідомість, повинна розглядатися не тільки як індивідуальна властивість особи, а як органічна складова цілого суспільства.

Наша думка полягає у тому, що релігійні норми виступають засобом формування правової свідомості віруючих, а релігія як спосіб відображення у їх свідомості принципів права, які інтегровані з норм релігії, зокрема «Люби ближнього свого як самого себе» виражається у повазі до честі та гідності кожної людини. Роль церкви зводиться до виконання функцій навчального закладу релігійної освіти.

Варто також зупинитися на таких інституціях громадянського суспільства як засоби масової інформації (преса, радіо, телебачення, Інтернет ресурси тощо), які виступають осередком поширення інформації в суспільстві, зокрема здійснюють безпосередній вплив на правову обізнаність населення. Не буде помилковим стверджувати, що саме вони є одним з головних джерел поширення правової інформації серед більшості членів суспільства, оскільки не кожний громадянин відслідковує новоприйняті акти законодавства безпосередньо з офіційних видань їх оприлюднення, а, як правило, дізнається про їх появу по телебаченні, з радіо ефіру чи на шпальтах неспеціалізованої преси [154, с. 172].

Слід зазначити, що в «руках» цих установ є доволі значний та дієвий засіб формування правової свідомості суспільства, а саме – правова пропаганда. Остання, разом з правовою освітою, виражають пізнавальну функцію правосвідомості, яка передбачає накопичення юридичних знань членами

суспільства, а також на основі інформаційного впливу встановлює у їх свідомості підґрунтя для формування правових установок [154, с. 172-173].

Однак, має місце двоякий ефект такої пропаганди, оскільки її заідеологізованість, надмірна «партійність» призводить до негативних тенденцій викривлення правової дійсності. Вкрай важливим за таких умов є політична незаангажованість засобів масової інформації, їх правова «зрілість», що є наслідком встановлення пріоритетів вищого порядку, таких як «людина є вищою соціальною цінністю», «право як основа розвитку і функціонування держави та суспільства», «чинні закони повинні виражати думку більшості суспільства, а не виступати засобом лобювання інтересів правлячої еліти» тощо [154, с. 173].

Звернемо також нашу увагу на взаємозв'язку правосвідомості та правової держави. З одного боку, індивіди, соціальні групи (усе населення держави з його громадськими, соціальними утвореннями), при їх «сформованому стані» правосвідомості, виступає стимулюючим фактором (ідейною основою) законотворчої діяльності з метою якісного регулювання нових чи існуючих суспільних відносин, а також беруть участь в підтриманні правового порядку. З іншого, держава повинна стимулювати і впроваджувати різного роду заходи на підвищення рівня правової свідомості населення. До таких заходів можна віднести щонайменше правове виховання, що включає правову освіту та правову пропаганду. Зазначимо, що наведені заходи не повинні бути заідеологізованими чи заполітизованими. Демократична, правова держава «спроможна» реалізовувати їх без вказаних негативних тенденцій.

Слушно зазначає Є. Підчасов, що пошана до права, закону лежить в самій суті цивільного виховання, це таке ставлення до правових розпоряджень, коли людина в своїй діяльності і мотивації визнає особисту цінність закону. Правове регулювання базується на співвідношенні прав і обов'язків особистості і суспільства. Права і обов'язки виступають як форми і способи реалізації того мінімуму потреб особистості і суспільства, який забезпечує існування соціального життя. Поведінка, регульована правовими нормами є

правопослушною поведінкою. Ступінь соціальної адаптації може бути різним, але чітка грань між соціально адаптованою і неадаптованою поведінкою визначається законом. І можна стверджувати, що, практично всі різновиди злочинів – прояви соціально неадаптованої поведінки. Особа може бути правопослушною, погоджувати свою поведінку з вимогами закону тільки у зв'язку з усвідомленням його необхідності, загальносоціальної цінності [156, с. 125].

Професори О. Данильян та О. Петришин визначають, що показниками ступеня наближення до суспільного ідеалу є темпи і якість державотворчих процесів, які безпосередньо зумовлені станом правової свідомості і правової культури та спрямованістю правового виховання зокрема. Вплив останніх на процес розбудови держави відбувається за рахунок здатності правового виховання попереджати та виправляти викривлення правосвідомості, тобто орієнтувати населення на правомірну поведінку [157, с. 30]. Зокрема, ми вважаємо, що правомірна поведінка в цьому ракурсі виражається не «в сліпому слідуванні» приписам чинних норм права, а в дотриманні визнаних загальнолюдських принципів права та свобод.

Правове виховання діє на світоглядному, емоційному та поведінковому рівнях. Це означає, що правові знання не тільки засвоюються механічно, а й викликають позитивну емоційну реакцію, стимулюють правову активність. За допомогою правового виховання відбувається становлення правових і моральних цінностей у свідомості людини, розвивається стійке переконання у справедливості норм права. Людина розуміє, що необхідно слідувати принципам законності і гуманізму, а невідповідність цим принципам і нормам права невідворотно тягне за собою відповідальність. Таким чином, правове виховання формує культуру поведінки людини в суспільстві, усвідомлення відповідальності та взаємозв'язку з усіма його членами [158, с. 206-207].

Уявлення про право як про універсальну систему справедливих установлень, що створюють умови для здійснення вільної волі, зближує його з мораллю, оскільки і право, і мораль є соціальними регуляторами. Поняття

справедливості і свободи, будучи основними цінностями моралі, пояснюють і природу права. Правове і моральне нормування соціального життя мають загальні ціннісні підстави, які обґрунтовують безумовну значущість людської особистості. Однак ці ціннісні підстави мають різні змістовні оцінки. Право будується на цінностях формальної рівності, справедливості, що полягає в еквівалентності одержаного і наданого, свободи як умови здійснення правових відносин. Для моралі ж особливо важливими є цінності добра, справедливості (частіше жалісливої і милосердної), свободи як обов'язкової умови для можливості здійснення морального вибору. Таким чином, саме у процесі правового виховання етичні цінності одержують «правове звучання», тлумачення в контексті правової системи суспільства, вони конкретизуються стосовно правових ситуацій, набувають загальнозначущого характеру [159, с. 180]. Можна констатувати, що право «виховує, регулюючи», а мораль «регулює, виховуючи». Переплітаючись і накладаючись один на одного, вони створюють феномен етично-правового виховання. Функція такого виховання полягає у формуванні поведінки, що передбачає активне і свідоме виконання норм моралі та права. Загальною метою етично-правового виховання виступає формування в особистості етичної і правової культур, які складаються з свідомого становлення особистості до своїх прав і обов'язків, пошани до закону, готовності додержуватися його розпоряджень, боротися з порушеннями законності і правопорядку [159, с. 182].

Вірно зазначає Л. Тихонович, що результатом правового виховання громадян є рівень правової вихованості, яка визначається як внутрішній духовно-правовий стан, в якому знаходиться особистість на момент прийняття рішення про те, як вчинити за тих чи інших обставин; це стан правосвідомості особистості, рівень її правової культури, готовність до правомірної або протиправної поведінки. Питання правового виховання громадян розглядається як невід'ємна частина морального виховання, бо оволодіння нормами права значно впливає на забезпечення переводу системи моральних цінностей (абсолютно вічних (чесність, справедливість, гідність, доброта, правда та ін.),

національних (патріотизм, історична пам'ять, національна гідність та ін.), громадянських (права і свободи людини, обов'язки перед іншими людьми, повага до закону) та інших) у надбання громадян. [160, с. 38].

Недарма, свого часу (1964 р.) Б. Н. Габрічідзе писав: «Сформовані раніше форми впливу на правосвідомість мас (судові процеси, лекційна пропаганда, науково-популярна література та інші) не можуть вже нас задовольнити. Життя висуває нові форми, нові напрямки посилення діяльності державних закладів, громадських організацій, самодіяльних органів мас в закріпленні правопорядку і законності, вони відрізняються суттєвим різновидом методів і засобів правового виховання в залежності від контингентів людей» [161, с. 24].

Правове виховання сьогодні – це фактично єдиний реальний засіб, за допомогою якого держава може впливати на індивідуальний та груповий рівні соціального середовища, визначаючи правові потреби і орієнтири на мікрорівні, спрямовуючи тим самим процеси розвитку правової культури та правосвідомості населення. Це видається особливо важливим, якщо враховувати ступінь спрямованості і темпи зростання різноманітних девіацій у правосвідомості, що останнім часом набули загрозливих масштабів серед усіх верств населення України [162, с. 303].

Як бачимо, правове виховання виступає методом формування колективної правосвідомості в «публічному» та «приватному» вигляді одночасно. Тому вимагає приділення достатньої уваги з боку держави та інститутів громадянського суспільства. При чому, доволі значний вплив на реалізацію юридичної освіти в нашій країні, яка входить до структури правового виховання та виступає одночасно відособленим засобом формування правосвідомості окремої професійної спільноти, мають державні освітні установи, оскільки саме вони на даний час займають домінуюче становище на ринку освітніх послуг [163, с. 177].

Юридична освіта, на нашу думку, займає ключове місце серед інших засобів, оскільки правосвідомість юристів є відправною точкою для її (правосвідомості) формування у суспільстві в цілому. Вона виступає критерієм

оцінки інших суб'єктів правосвідомості, оскільки саме юристи спроможні за своїм професійним та кваліфікаційним рівнем та, водночас, зобов'язані скеровувати розвиток держави в «дусі права», тобто виступати «носіями та просвітителами» права у маси. Від них залежать не тільки процеси нормотворення, але й правореалізації, правозастосування та професійного правотлумачення.

Професор О. Костенко розрізняє два типи юридичної освіти: це так званий «соціально-натуралістський» тип і так званий «позитивістський». Соціально-натуралістський тип юридичної освіти заснований на доктрині, яка вирішальне значення при застосуванні закону надає «духу» закону, втіленому у його «букві». Причому під «духом» закону розуміються закони природного права, які законодавець має відкривати і втілювати у «букві» законодавчого акта, а юрист – бачити у «букві» закону і керуватися ними у правозастосуванні. Позитивістський же тип юридичної освіти, навпаки, заснований на доктрині, яка вирішальне значення при застосуванні закону надає «букві», що втілює не «дух», тобто не закони природного права, існування яких заперечується, а лише волю законодавця, яка може набирати форму сваволі [132, с. 188].

Поділяючи наукову позицію професора О. Костенка, зазначимо, що правосвідомість юристів може в повній мірі сприяти їх культурному правовому розвитку і таким чином впливати на стан розвитку правової держави та громадянського суспільства, тільки тоді, якщо їхня освіта буде виражати «соціально-натуралістський» тип. За таких умов, цінність права в їхньому розумінні полягатиме у мірі суспільної справедливості через його (права) природні начала.

В рамках дослідження нами проведено за сприяння Навчально-наукового Інституту права та психології Національного університету «Львівська політехніка» соціологічне опитування (анкетування) студентів III-V курсу спеціальності «Правознавство». Результати соціопитування подано в зведеній таблиці, що додається до дисертації (додаток А).

Окремо хочемо виділити ставлення респондентів до введення в Україні найвищої міри покарання «смертна кара». Так, 31 % опитуваних дали позитивну відповідь, 50 % негативну, а 19 % – позитивну, але не при теперішньому стані правоохоронної системи. Це свідчить, що більша кількість майбутніх юристів не усвідомлює можливості притягнення до відповідальності та присудження «смертної кари» невинним особам як помилку правоохоронних і судових органів. Хоча, як ми бачимо, досить значний відсоток все ж враховує недолугість правоохоронної системи, що в свою чергу підтверджує недовіру правників до правоохоронної системи в нашій державі. При чому представники чоловічої статі серед студентів правників віддають перевагу введення «смертної кари» в Україні в більшій кількості чим жіночої, однак в більшій якості враховують рівень діяльності правоохоронних органів.

На питання, що на їхню думку є покарання тільки 27 відсотків респондентів вважають, що це є можливість виправлення злочинця. 54 відсотки вважає, що це є обов'язок злочинця зазнати обмежень своїх прав через вчинений проступок. І малий відсоток, що складає 11,5 %, вважають, що це є право злочинця спокутувати провину перед суспільством.

Незважаючи на те, що покарання виступає обов'язком та невідворотністю негативного впливу на злочинця, все ж його мета полягає у виправленні засуджених, а також можливістю злочинця уникнути самосуду з боку суспільства, тобто його право понести справедливе покарання.

Щодо насильства в сім'ї, то негативним на нашу думку є те, що 7,7 % майбутніх правників вважають, що це особиста справа кожної сім'ї. Таким чином, не віддають перевагу законним методам боротьби з такими негативними проявами. 19,3 відсотки спробують врегулювати це питання шляхом роз'яснень порушнику неправомірності його дій, не беручи до уваги, що такі антисупільні вчинки суперечать принципам права.

Позитивним на нашу думку є розуміння респондентів, що ефективним способом профілактики правопорушень систематичне доведення до громадськості негативних проявів та наслідків від вчинення правопорушень,

тобто вплив на правосвідомість суспільства, підвищення її рівня за рахунок агітації громадськості (46,2 % опитуваних). Негативним виявляється думка опитуваних про розуміння необхідності збільшення чисельності працівників правоохоронних органів з метою здійснення контролю за населенням (7,6 %).

Настільною книгою юриста більшість майбутніх правників вважає Конституцію України (73 %). Значно менша частина віддає перевагу Біблії (23 %). Незначна кількість прихильна збірнику конвенцій Організації Об'єднаних Націй (4 %).

Така позиція, на нашу думку, містить негативні тенденції, оскільки незважаючи на роль Конституції України як нормативно-правового акта, який має найвищу юридичну силу, все ж конституція виступає в якості «писаного закону», що може містити як помилку законодавця, так і не виражати «дух» права, моральні, культурні та етичні засади людства у своїх положеннях. На наше переконання саме Біблія, поряд з іншими Святими Книгами основних віровчень, виражає принципи гуманності, рівності, справедливості та спроможна донести до свідомості юристів, як і інших категорій населення, основоположні духовні базиси права.

Цікавою є позиція майбутніх правників щодо їхнього розуміння поняття «право». Як показують результати соціологічного дослідження, більшість опирається на соціологічну теорію походження права, а також віддає перевагу звичаю як джерелу (не йдеться про форму) права – 50,4 %. Доволі значна частина, а це 23 %, розуміє право з теорії юридичного позитивізму, ототожнює його з «писаним законом». Однак, позитивним на нашу думку є той факт (хоча й не в більшості), що певна кількість респондентів усвідомлюють право як вище суспільне благо, яке виражає принципи «свободи», «рівності», «гуманності».

Слід зазначити, що сучасна наукова думка щодо усвідомлення права виводить його за рамки встановлених норм поведінки, правил, дозволів та заборон. Вона полягає у наближенні права до таких категорій як

«справедливість», «рівність», «гуманність», «доброта», «моральність», «співчуття», «духовність» та інші. Частина науковців (Ольга Балинська, Тарас Гарасимів, Ігор Ситар, Степан Сливка), цілком слушно, «ставлять» право на ще вищий ряд. Вони зазначають, що «онтологічні функції права мають властивості взаємодоповнення. Адже будь-яка норма природного права не характеризується лише однією диспозицією. Можна вчинити неправомірну дію, яку «виправить» інша загальніша норма. Наприклад, сказане нетактовне слово людині – це порушення, але ситуацію може виправити або лише одне пробачення, або ще й любов до цієї людини. Тобто, любов виступає вищою онтологічною функцією права, ніж, наприклад, нетактовне повчання людини» [97, с. 89]. В такому дусі усвідомлення права як духовного критерію відносин між людьми, і повинні, на нашу думку, виховуватися майбутні правники.

В цілому метою правового виховання молоді є формування правової культури громадянина України, що складається зі свідомого ставлення до своїх прав і обов'язків перед суспільством і державою, закріплених у Конституції України, глибокої поваги до законів і правил людського співжиття, готовності дотримуватися і виконувати його вимоги, що виражають волю та інтереси народу, активної участі у громадських справах, боротьбі з порушниками законів [164, с. 128].

Висновки до розділу 3

Здійснено порівняння стану і формування правосвідомості населення в різних країнах за двома напрямками. Перший з них полягає в аналізі типу правової системи (акцент зроблено на романо-германській та англо-американській) держави чи сукупності держав, а другий в характеристиці релігії як об'єднуючого фактора, що здатний впливати на свідомість людей, у тому числі на правову її форму.

Встановлено, що елементи моделювання присутні в законодавстві нашої держави, зокрема в Конституції України, Цивільному кодексі України,

Сімейному кодексі України та інших. Це показує важливість такого методологічного прийому не тільки в наукових дослідженнях, але й в житті суспільства загалом.

Нами показано, що тільки тоді можна говорити про правосвідомість сучасного колективу, якщо він відповідає трьом умовам, а саме: тривала взаємодія членів такого колективу між собою в часі, наявність емоційної складової (в нашому випадку формування правових емоцій колективу) та взаємодія з іншими колективами.

З'ясовано, що арсенал юридичних засобів формування колективної правосвідомості є доволі великий, до яких нами віднесено норми права, моралі, релігійні норми, а також профілактика правопорушень, правове виховання та юридичну освіту, при чому такий перелік не є вичерпним. Тому нами їх розділено на «приватні» та публічні. Тобто, такі, що забезпечуються державою чи громадянським суспільством.

Громадянське суспільство з однієї сторони виступає осередком формування колективної правосвідомості, оскільки його інститути є колективними утвореннями, що містять елементами соціальної групи, а з іншої, що інституції громадянського суспільства є джерелом становлення правосвідомості усього населення держави.

Крім того, інститути громадянського суспільства, опираючись на право як основний інструмент реалізації покладених на них завдань, створюють сприятливу атмосферу для підвищення рівня громадянської правосвідомості в суспільстві.

Особливу увагу приділено юридичній освіті як основному засобу формування колективної правосвідомості, оскільки вона формує правосвідомість спеціалізованих груп (колективів), а саме правників, які в свою чергу повинні бути авторитетом правового розуміння для інших та захистом правового розвитку суспільства.

ВИСНОВКИ

У дисертації представлено оновлене вирішення наукового завдання з розкриття та реалізації юридичних засобів формування колективної правосвідомості. Для цього з'ясовано зміст поняття правосвідомості, встановлено її структуру, види, виявлено ознаки саме колективної правосвідомості, а також розкрито її модель та юридичну конструкцію. Водночас, основні наукові і практичні результати роботи полягають у такому:

1. В дисертаційному дослідженні подано хронологію пізнання правової свідомості в залежності від класичних періодів розвитку філософсько-правової думки. Виявлено, що починаючи з античності, філософами проводиться оцінка тогочасних «законів», тобто має місце суб'єктивне і об'єктивне ставлення до визначених норм поведінки. Нами з'ясовано історичні передумови необхідності дослідження колективної правосвідомості та наведено імена основних представників, які займалися теоретичним доробком цього явища.

З наведеного вище розуміється, що історіографія дослідження поділена на філософські періоди, і це дало можливість дослідити погляди мислителів на правову свідомість, в залежності від розвитку філософської думки. Як з'ясувалося, категорія правосвідомості в сучасному розумінні науки не розглядалася в період розвитку античної філософії, епохи Середньовіччя, Відродження, Просвітництва. На цих етапах розвитку цивілізації вона фактично розчинялася в інших формах свідомості особи, таких як: релігія, етика, мораль тощо, і досліджувалася науковцями, не виділяючись зі складу загальної свідомості людини. На нашу думку, до теми правосвідомості як окремого явища, починають звертатися науковці наприкінці ХІХ – початку ХХ століття. Поняття правосвідомості з'являється в їхніх наукових працях спершу під час досліджень правопорядку та законності, а вже згодом і безпосередньо.

Бурхливим періодом становлення правосвідомості як категорії та водночас її дослідження є радянський. Той факт, що досліджувалася радянська, революційна чи соціалістична правосвідомість, на нашу думку, не є вкрай

важливим, оскільки ключовим є сам процес дослідження цього явища, тобто визнання науковцями його значимості.

На сучасному етапі, починаючи з 90-х років ХХ ст., проглядається різкий спад в дослідженні правосвідомості, зокрема колективної. Це зумовлено, на нашу думку, перехідним періодом у становленні ряду країн пострадянського простору, складним економічним становищем у галузі науки в цілому. Все ж, на початку нового тисячоліття науковці звертають увагу на цей феномен, оскільки розуміють його значимість на шляху до розбудови громадянського суспільства та побудови демократичних, правових держав. Процес дослідження колективної правосвідомості не втрачає актуальності й сьогодні.

2. Вирішення наукових завдань, зокрема розкриття змісту, якісних ознак правових явищ та з'ясування чинників впливу на їх формування, передбачає опрацювання і обрання принципів, підходів, способів та методів дослідження.

З огляду на мету дослідження, для забезпечення якісного аналізу методологічної бази, попередньо сформульовано поняття «методологія правосвідомості» та охарактеризовано сутність методу її дослідження. У зв'язку з багатогранністю правової свідомості, її духовною рефлексією встановлено необхідність застосування комплексного підходу до пізнання цього явища з використанням методів інших суспільних наук.

Перш ніж використовувати один з обраних загальних та спеціальних методів дослідження, охарактеризовано принципи, які покликані відображати ідею пізнання обраного юридичного феномену. Зокрема, дослідження ґрунтується на принципах історизму, всебічності розгляду, всезагального взаємозв'язку, відображення, гносеологічного плюралізму. Взято до уваги погляди професора С. Сливки щодо онтологічного і універсального принципу права, такого як «вічність».

Наступним етапом дослідження є характеристика філософсько-світоглядних підходів, які здатні, на нашу думку, виразити сутність правосвідомості. Окрему увагу приділено системному, антропологічному, синергетичному, екзистенціальному та феноменологічному підходах її

соціального пізнання.

Серед відомих методів наукових досліджень безпосередньо в дисертації використано аналітичний, структурний, історичний, моделювання та метод порівняння. Одним з ключових компонентів методології дисертаційного дослідження є те, що нами проведено анкетування студентської молоді з метою з'ясування впливу юридичної освіти на стан правосвідомості даних категорій соціальних груп.

Натомість зазначено, що методологія дослідження колективної правосвідомості потребує більш комплексного наукового підходу до її розроблення, звернення уваги з боку широкого кола науковців, які виявили бажання внести свій доробок у пізнання цього феномену. Наведені нами принципи, підходи, методи, способи дослідження правосвідомості не є вичерпними, а вимальовують лише загальну картину її вивчення. Здебільшого здійснено глобальний аналіз лише тих методів, які безпосередньо використані для опрацювання теми і мети дисертаційного дослідження.

3. Огляд питань, пов'язаних з поняттям, структурою, видами правосвідомості, засвідчує про значний потенціал її дослідження, що зумовлюється поширенням наукового плюралізму, збільшенням ролі індивідів у суспільному житті та громадянського суспільства у державних справах, з різносторонністю його суспільних утворень. Саме тому, як наведено вище, немає єдиного підходу до означення поняття правосвідомості, досліджуються та виокремлюються все нові форми колективної правосвідомості.

Незважаючи на значну кількість наукових думок з приводу роз'яснення правосвідомості як феномена, явища, все ж існує спільне наукове розуміння її суспільної значимості, соціально-правової масштабності. Однак, має місце своєрідний нормативний зміст до узагальнення характеристики поняття правосвідомості. Такий прояв виражається у її розумінні як форми свідомості, що відображає ставлення суб'єктів до права (не важливо, чи то минуле, чинне або бажане право), тобто воно вже існує на момент оцінки та може підлягати трансформації. Мало уваги приділяється духовним елементам людської

природи, не піднімається питання щодо ролі правосвідомості на процес зародження ідеї про саме право.

Застосовуючи у дисертаційному дослідженні антропологічний та екзистенціальний підходи до з'ясування місця людини з її внутрішнім світом та ролі свідомості у побудові права, ми намагалися довести, що саме правова свідомість є феноменом, який виступає ідеєю зародження права, тобто першоджерелом його формування. На нашу думку, правосвідомість – це форма суспільної свідомості, що охоплюється системою когнітивних, вольових, афективних процесів з приводу чинного, минулого чи бажаного права та діяльності, пов'язаної з ним, виступає ідейним джерелом формування права через усвідомлення його цінності її носіями в якості регулятора суспільних відносин.

Отже, розширено розуміння правової свідомості у зв'язку з наданням останній ширшого значення ніж відношення суб'єктів до права та його оцінка. Акцентується увага на розрізненні цих двох соціальних явищ. Автором одним з перших поставлено питання їх черговості. На думку автора, правосвідомість слід розуміти як джерело та ідею відтворення права у свідомості людини.

Критерії визначення її структури, видів, змісту є загалом методичносталими і обумовлюються правовою психологією, ідеологією, окремо настановами поведінки та виражаються в усвідомленні індивідами (колективами) цінності права.

Розглядаючи структуру правосвідомості з позиції мотивів поведінки, оскільки вони є результатом її відображення у суспільстві, сформульовано концепцію про існування мотивів правової поведінки не тільки відповідно у поведінковому її блоці, але й когнітивному та психологічному. Зокрема в останньому мотиви виражаються через природні здібності людини, її потяги та нахили. При чому, завдяки внутрішній волі, людини здатна визначати ці потяги як власні настанови до поведінки.

Аналізуючи види правової свідомості за кількісним складом її суб'єктів, ми притрималися позиції щодо її поділу на індивідуальну та колективну, не

виокремлюючи групову і суспільну в окрему категорію, що нами внесені до колективної.

Для якісного аналізу колективної правосвідомості, об'єкти дослідження розділено нами на групи: малі (групи з невеликою кількістю осіб – члени громадських організацій, трудового колективу), середні (населення територіальної громади, особи з спільною професією), великі (суспільство, населення держав з однаковими правовими системами, спільними етнічними характеристиками тощо).

4. З'ясовано, що перебування особи в соціумі спричиняє на її свідомість «колективне навантаження» різного роду чинників, які виражаються соціальною неоднорідністю суспільства та впливають на її правовий розвиток. Тому впливу зазнає і правова свідомість як форма суспільної. До таких основних (оскільки перелік не є вичерпним) соціальних інституцій (детермінант середовища) ми відносимо сім'ю, клас та культуру. При чому, уникнути особі їх впливу практично немає можливості. За рахунок цього у її правосвідомості відображаються певні особливості, які притаманні представникам відповідного класу, культури чи членам сім'ї.

У свою чергу, соціальні структури можуть впливати на поведінку особи, формуючи мотиваційні чинники, як позитивно, тобто відповідно до приписів норм права, так і негативно, у зв'язку з проявом деформації правової свідомості. До негативних слід, поряд з іншими, віднести загрозливу для розвитку особистості втрату індивідуальності, а також відсутність бажання досягнення цілей виключно правовим шляхом.

Встановили, що правосвідомість проявляє себе як перспектива виходу з такої кризи особистості, формуючи в свідомості негативне ставлення до соціальних норм, які обмежують прояв її свободи та відповідно позитивні настанови до правових форм вирішення конфліктних ситуацій. Правосвідомість виражається у формуванні бажання настання правового результату.

5. В дослідженні з'ясовано впливи правової свідомості на поведінку населення країни, а також її роль на формування правової держави з

розвинутими інститутами громадянського суспільства. Зокрема, ми намагалися довести, що правосвідомість пов'язана з етнічними ознаками особи і виражає духовні та культурні надбання нації. Частково є результатом правового і морального досвіду суспільства. Виступає не тільки чинником правової вихованості громадян, але й чіткої їхньої громадянської позиції. Тому дослідження процесів її формування є важливою передумовою соціально-правового життя суспільства.

6. В ході дослідження здійснено загальну характеристику моделювання колективної правосвідомості використовуючи загальноприйняті філософсько-правові теорії права (природно-правова, позитивістська, історична, психологічна та соціологічна школи права). Варто зазначити, що юридичне моделювання правової свідомості потребує належного теоретичного підґрунтя та напряду залежить від сформованого в суспільстві розуміння самого права.

Викладені нами теоретичні моделі колективної правосвідомості, в залежності від загальновідомих концепцій становлення та функціонування права, мають як позитивні, так і негативні сторони, оскільки ми вважаємо, що для побудови ідеальної моделі цього явища необхідно враховувати усі (або принаймні більшість з них) якісні показники розуміння права, усі ознаки його ціннісної сторони. Встановлено, що для побудови цієї юридичної моделі колективної правосвідомості найбільш прийнятною є примиренська (інтегрована або інтегральна) правова теорія, яка є поширеною у наші дні.

7. Застосовано порівняння стану та формування правосвідомості в різних типах правових систем, різних країнах, опираючись на певні чинники (в нашому випадку на релігію), що дало змогу зосередити увагу на важливості підвищення її рівня серед окремих прошарків населення.

Крім того, нами зазначено, що правосвідомість суддів в країнах англо-американської правової сім'ї має вкрай важливе значення, оскільки останні формують позитивне чинне право своєї держави. Причому, нами не заперечується той факт, що в країнах з іншими типами правових систем, правосвідомість суддів не відходить на другий план. Звісно працівникам цієї

гілки влади, а тим більше безпосередньо суддям, розуміння важливості права, дотримання його принципів є не тільки важливим, а й необхідною професійною рисою. Однак, в цьому випадку вони все ж виступають правозаступачами, а не його «творцями».

Важливим є той факт, що для формування правової свідомості населення необхідно враховувати сам тип правової системи в державі. Тобто, слід робити акцент на певних засобах, які будуть дієвими в рамках цієї системи. Оскільки, як нами вже було вказано, що в країнах романо-германського типу правової системи законодавство більш зрозуміле та доступне для населення, а в англо-американській саме право є зрозумілішим для суспільства, оскільки воно встановлюється на основі юридичних суспільних реалій.

8. Моделюючи колективну правосвідомість на сучасному етапі, нами з'ясовано, що такого роду методи репрезентації обраного правового розвитку суспільства присутні в нашій державі. Задекларовано на законодавчому рівні принцип людини як найвищої соціальної цінності. З чого передбачено повагу громадянина до прав інших співвітчизників.

Нами визначено, що такого роду моделювання має наукову та практичну цінність, оскільки відтворює реальний правовий стан суспільства, дає змогу пошуку відхилень його правового розвитку.

Визначено умови формування колективної правосвідомості, до яких автором віднесено часову тривалість (сталість) колективу, урівноваження правових емоцій, вступ колективу в стосунки з іншими колективними утвореннями, моральні установки, які сформовані на звичаях і традиціях та ієрархічну структуру. Дані умови, в свою чергу, відображають модель колективної правосвідомості на сучасному етапі.

Розглянуто питання суспільної моралі в ракурсі колективної правосвідомості у даний період часу. Встановлено, що виконання цивільно-правових зобов'язань громадянами обумовлено не тільки знанням норм цивільного законодавства, але й внаслідок застосування моральних категорій, таких як «дружба», «довіра», «моральний обов'язок», «суспільний осуд».

Враховуючи етнонаціональний фактор нами охарактеризовано, що для України як пострадянської держави важливе місце посідає національна правосвідомість, яка підвищує роль кожного громадянина в соціокультурному житті країни.

9. Науковий інтерес дисертації виявляється в спробі формування ідеальної конструкції колективної правосвідомості. Для чого застосовано ключові положення теорій походження та розуміння права. Автором представлено дану конструкцію в результаті поєднання якісних основ природно-правової, позитивістської, соціологічної, психологічної та історичної шкіл права. Окремо виділено «примиренську» теорію права як найбільш придатну для моделювання правосвідомості суспільства.

Окрім того, для формування ідеальної конструкції досліджуваного виду правосвідомості, нами виражено необхідність аналізу мети останньої. При чому наведено поняття мети правосвідомості в широкому та вузькому значеннях. У першому, мета колективної правосвідомості полягає в забезпеченні чи досягненні суспільного блага завдяки сприйняттю права (соціальними групами чи суспільством в цілому) як соціальної цінності та його реалізації, заснованій на принципах свободи, справедливості, рівності та інших. У вузькому ж метою колективної правосвідомості є забезпечення дотримання правопорядку в суспільстві, підвищення рівня законності шляхом виконання населенням правових приписів та норм, які закріплені та санкціоновані державою.

Ідеальна конструкція колективної правосвідомості виражає позитивні аспекти своєї мети у двох значеннях. За ідеальних умов когнітивний, емоційний, поведінковий компоненти правової свідомості повинні стримувати один одного, не даючи сплеску негативних емоцій, а також переборювати пасивний стан особи, провокуючи поштовх до значимих юридичних дій.

Не менш важливою рисою ідеальної конструкції правової свідомості є відображення позитивних ознак основних положень концепцій розуміння права, його становлення, функціонування та розвитку. Особливу увагу приділено правовим почуттям, зокрема відчуттю законності, правовій інтуїції

та правовому менталітету, які є невід'ємними складовими досліджуваної категорії та повинні виражати ідею суспільної справедливості.

10. Одним з ключових положень дисертаційного дослідження є умовний поділ юридичних методів формування колективної правосвідомості та й інших її форм на «приватні» та «публічні». Такий поділ зумовлений використанням механізмів впливу на суб'єктів правосвідомості, до яких автором віднесено державу та громадянське суспільство. У тому числі способи розділено за характером впливу на суб'єктів на «добровільні» та «примусові», тобто в залежності від якості відображення у свідомості мотиваційної складової.

Охарактеризовано основні, на думку автора, способи та засоби формування колективної правосвідомості. Особливу увагу приділено правовому вихованню та юридичній освіті, зокрема останній як засобу формування правової свідомості правників.

Проведено соціологічне анкетування студентів III-V курсів спеціальності «Правознавство». За результатами якого встановлено, що мають місце негативні тенденції щодо виховання майбутніх правників «позитивістського типу», а саме: ототожнення ними права і закону; надання переваги «писаному закону» на противагу духовним, моральним джерелам, що відображають основні принципи права.

Перспективою виходу кризи юридичної освіти, поділяючи наукову позицію професора О. Костенка, в нашій державі, а тому й стану правосвідомості юристів, є впровадження механізмів якісної підготовки правознавців на основі «соціально-натуралістського» типу юридичної освіти.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Ортинський В. Л. Предмова / В. Л. Ортинський // Державотворення та правотворення в Україні: проблеми та перспективи розвитку: матеріали учасників II-ї заочної науково-практичної конференції. – Львів: ННПП НУ «Львівська політехніка», 2015. – С. 3–4.
2. Вернадський В. І. Думки про сучасне значення історії знань / В. І. Вернадський // Вернадський В. І. Вибрані праці. – Київ: Наук. думка, 2005. – С. 70–82.
3. Кравченко А. П. Розвиток філософських поглядів на антропологічний принцип у філософії права до XX століття [Електронний ресурс] / А. П. Кравченко – Режим доступу до ресурсу: <http://dspace.pnpu.edu.ua/bitstream/123456789/2151/1/Kravchenko%20A..pdf>.
4. Гетьманчук М. П. Філософія: навчальний посібник / М. П. Гетьманчук, Н. В. Гайворонюк, В. С. Бліхар. – Львів: Львівський державний університет внутрішніх справ, 2009. – 307 с.
5. Чанышев А. Н. Аристотель / А. Н. Чанышев. – Москва: Мысль, 1987. – 221 с.
6. Дмитрієнко Ю. М. Першоджерела традиційної української правосвідомості [Електронний ресурс] / Ю. М. Дмитрієнко // Університетські наукові записки. – 2006. – Режим доступу до ресурсу: http://nbuv.gov.ua/j-pdf/Unzap_2006_2_6.pdf.
7. Бедрій М. М. Історико-правовий огляд джерел права Київської Русі [Електронний ресурс] / М. М. Бедрій // «Молодий вчений». Юридичні науки. – 2014. – Режим доступу до ресурсу: <http://molodyvcheny.in.ua/files/journal/2014/8/41.pdf>.
8. Олійник О. Л. «Урядування» в літописній традиції Київської Русі [Електронний ресурс] / О. Л. Олійник – Режим доступу до ресурсу: <http://www.academy.gov.ua/ej/ej14/txts/Oliyunk.pdf>.

9. Бліхар В. С. Державно-церковні відносини як експлікація дихотомії влади та суспільства у європейській філософії : монографія / В. С. Бліхар. – Львів: ЛьвДУВС, 2013. – 516 с.
10. Оріховський С. Твори / С. Оріховський. – Київ: Дніпро, 2004. – 672 с.
11. Українські гуманісти епохи відродження. Антологія – Київ: Наукова думка, 1995. – 429 с. – (Національна академія наук України. Інститут філософії.).
12. Спіноза Б. Теологічно-політичний трактат / Б. Спіноза. – Київ: Соломії Павличко «Основи», 2005. – 237 с.
13. Деяк І. Вплив правосвідомості на приватні інтереси особистості / І. Деяк // Право на приватність: тенденції та перспективи. – 2008. – №114. – С. 58–49.
14. Руссо Ж. Сповідь / Жан-Жак Руссо. – Київ: «Техніка», 2013. – 636 с.
15. Длугач Т. Б. Дени Дидро / Т. Б. Длугач. – Москва: Мысль, 1986. – 191 с.
16. Абдурахманова И. В. Массовое правосознание как исторический феномен / И. В. Абдурахманова // Науковий вісник Ужгородського Національного університету. – 2008. – № 9. – С. 17–19.
17. Калиновський Ю. Ю. Правосвідомість українського суспільства як соціокультурний феномен: філософсько-правова рефлексія : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня докт. філос. наук : спец. 12.00.12 "філософія права" / Калиновський Ю. Ю. – Харків, 2010. – 36 с.
18. Кант І. Критика чистого розуму / І. Кант. – Київ: Юніверс, 2000. – 504 с.
19. Гегель Г. В. Философия духа / Георг Вільгельм Фрідріх Гегель // Енциклопедия философских наук / Георг Вільгельм Фрідріх Гегель. – Москва: Мысль, 1977. – (471).
20. Маркс К. и Энгельс Ф. об атеизме, религии и церкви – Москва: Мысль, 1986. – 670 с.

21. Енгельс Ф. Походження сім'ї, приватної власності і держави. У зв'язку з дослідженнями Льюїса Г. Моргана / Фрідріх Енгельс. – Київ: Політвидав України, 1981. – 186 с.
22. Столетов В. М. Маркс К., Енгельс Ф. про виховання і освіту: У 2-т. / В. М. Столетов. – Київ: Рад. Школа, 1983.
23. Кістяківський О. Ф. Щоденник (1874-1885) [Електронний ресурс] / О. Ф. Кістяківський // «Наукова думка». – 1985. – Режим доступу до ресурсу: <http://archeos.org.ua/wp-content/uploads/2013/11/Кістяківський-О.-Ф.-Щоденник-Т.2-1995.pdf>.
24. Омельчук І. А. Правосвідомість як юридична категорія [Електронний ресурс] / І. А. Омельчук // Вісник Хмельницького інституту регіонального управління та права. – 2004. – Режим доступу до ресурсу: http://nbuv.gov.ua/j-pdf/Unzap_2004_4_6.pdf.
25. Калиновський Ю. Ю. Структура правосвідомості: філософсько-правова рефлексія / Ю. Ю. Калиновський. // Вісник Національної юридичної академії імені Ярослава Мудрого. – 2010. – №5. – С. 92–100.
26. Клімова Г. П. Правосвідомість: до теорії питання [Електронний ресурс] / Г. П. Клімова – Режим доступу до ресурсу: <http://ndipzir.org.ua/wp-content/uploads/2012/06/Клімова-Г.-П.pdf> с.8.
27. Ильин И. А. Основы государственного устройства. Проект основного закона России / И. А. Ильин. – Москва: тоо «Рарогъ», 1996. – 160 с.
28. Иванников И. А. Л. И. Петражицкий о роли психологи в теоретическом познании права [Електронний ресурс] / И. А. Иванников // Наука и образование: хозяйство и экономика; предпринимательство; право и управление. – 2011. – Режим доступу до ресурсу: http://www.journal-nio.com/index.php?option=com_content&view=article&id=324&Itemid=84.
29. Атоян О. М. Идея інтуїтивного права в концепції Л. Петражицького / О. М. Атоян. // Юридичний вісник. Повітряне і космічне право. – 2010. – №2. – С. 8–11.

30. Зорькин В. Д. Позитивистская теория права в России / В. Д. Зорькин. – Москва: Издательство Московского университета, 1968. – 268 с.

31. Гоцуляк Ю. В. Правова держава та доктрина природного права у науковій спадщині П. І. Новгородцева / Ю. В. Гоцуляк. // Часопис Київського університету права. – 2011. – №3. – С. 46–49.

32. Соловьев В. С. Сочинения в 2 т. Т. I / В. С. Соловьев. – Москва: Мысль, 1990. – 892 с.

33. Алексеев Н. Н. Общее учение о праве [Электронный ресурс] / Н. Н. Алексеев // Курс лекций прочитанных в Таврическом университете в 1918/19 году. – 1919. – Режим доступа до ресурсу: <http://dlib.rsl.ru/loader/view/01002916797?get=pdf>.

34. Долгов К. М. Эстетика Жана-Поля Сартра / К. М. Долгов. – Москва: Знание, 1990. – 64 с. 35. Дністрянський С. С. Родинне право Закарпатської України / С. С. Дністрянський / Тернопільський обласний архів. – Фонд № Р-3430. – Опис № 1. – Справа № 37. – 6 с.

36. Рабинович П. М. Проблемы теории законности развитого социализма: монография / П. М. Рабинович. – Львов: Вища школа, 1979. – 204 с.

37. Рабинович П. М. Социалистическое право как ценность: монография / П. М. Рабинович. – Львов: Издательство при Львовском государственном университете издательского объединения «Вища школа», 1985. – 168 с.

38. Лукашева Е. А. Социалистическое правосознание и законность / Е. А. Лукашева. – Москва, 1973. – 343 с.

39. Зенин В. П. Правовое воспитание и социальная активность населения: монография / В. П. Зенин, Н. И. Козюбра, В. В. Оксамытный. – Киев: Наукова думка, 1979. – 328 с.

40. Козюбра М. І. Демократія і перебудова / М. І. Козюбра, Є. В. Бурлай, А. П. Заєць. – Київ: Політвидав України, 1988. – 171 с.

41. Бура Н. А. Молодежь: права и свободы в зеркале двух миров / Н. А. Бура, Ю. И. Ныпорко. – Киев: О-во «Знание» УССР, 1986. – 48 с. – (Правовое воспитание; 7).
42. Луначарський А. В. Про літературу. Збірка статей / А. В. Луначарський. – Київ: Видавництво художньої літератури «Дніпро», 1975. – 582 с.
43. Антоян Ю. М. Тени прошлого / Ю. М. Антоян. – Москва, 1996. – 320 с.
44. Антоян Ю. М. Личность корыстного преступника / Ю. М. Антоян, В. П. Голубев, Ю. Н. Кудряшов. – Томск: Изд-во Том. ун-та, 1989. – 160 с.
45. Старосольський Ю. Чи «*nullum crimen sine lege*»? / Ю. Старосольський. // Правничий вісник. Товариство українських правників в ЗСА. – 1971. – С. 161–184.
46. Гарасимів Т. З. Природні та соціальні детермінанти формування девіантної поведінки людини: філософсько-правовий вимір: монографія / Тарас Зеновійович Гарасимів. – Львів: Львівський державний університет внутрішніх справ, 2012. – 420 с.
47. Коновалова В. Е. Правовая психология / В. Е. Коновалова. – Харьков: Консум, 1997. – 160 с.
48. Бреднева В. С. Уровни правосознания и юридическая деятельность: монография / В. С. Бреднева. – Южно-Сахалинск: СахГУ, 2010. – 164 с.
49. Большая Советская Энциклопедия. 3-е издание – Москва: Советская Энциклопедия, 1968.
50. Философский энциклопедический словарь – Москва: Сов. Энциклопедия, 1983.
51. Філософський словник. Вид. друге (перероблене і доповнене) – Київ: Головна редакція Української Радянської енциклопедії, 1986. – 798 с.
52. Новіков А. М. Предмет і структура методології [Електронний ресурс] / А. М. Новіков, Д. А. Новіков – Режим доступу до ресурсу: <http://www.methodolog.ru/method.htm>.

53. Москаленко А. Т. Методология в сфере теории и практики / А. Т. Москаленко, А. А. Погорадзе, А. А. Чечулин. – Новосибирск: Наука. Сиб. Отд-ние, 1988. – 306 с.
54. Методология развития научного знания – Москва: Изд-во Моск. ун-та, 1982. – 158 с.
55. Йолон П. Ф. Методологическое сознание в современной науке / П. Ф. Йолон, С. Б. Крымский, Б. А. Парахонский. – Киев: Наукова Думка, 1989. – 336 с.
56. Микешина Л. А. Философия науки: Современная эпистемология. Научное знание в динамике культуры. Методология научного исследования: учеб. Пособие / Л. А. Микешина. – Москва: Прогресс – Традиция: МПСИ: Флинта, 2005. – 464 с.
57. Сливка С. Філософські принципи у праві / С. Сливка. // Вісник Національного університету «Львівська політехніка». Юридичні науки. – 2014. – № 782. – С. 87–95.
58. Гнатюк Н. Ф. Принцип історизму – важливий чинник дослідження формування світогляду сучасного українського суспільства [Електронний ресурс] / Н. Ф. Гнатюк, С. О. Радчич – Режим доступу до ресурсу: http://ela.kpi.ua/bitstream/123456789/2379/1/Hnat_Rad.pdf.
59. Основи методології та організації наукових досліджень: Навч. посіб. для студентів, курсантів, аспірантів і ад'юнтів – Київ: Центр учбової літератури, 2010. – 352 с.
60. Тарахонич Т. І. Методологічні підходи та принципи правового регулювання / Т. І. Тарахонич. // Часопис Київського університету права. – 2009. – №3. – С. 15–19.
61. Гарасимів Т. З. Філософема девіантної поведінки: монографія / Т. З. Гарасимів. – Львів: Львівський державний університет внутрішніх справ, 2014. – 356 с.
62. Кельман М. С. Загальна теорія держави і права: Підручник / М. С. Кельман, О. Г. Мурашин. – Київ: Кондор, 2008. – 477 с.

63. Рабінович П. М. Основи загальної теорії права та держави: Навч. посібник. Вид. 8-е, стереотипне / П. М. Рабінович. – Харків: Консул, 2005. – 160 с.
64. Кузьмин Е. С. Методы социальной психологии: монография / Е. С. Кузьмин, В. Е. Семенов. – Ленинград: издательство Ленинградского университета, 1977. – 175 с.
65. Гарасимів Т. З. Девіантна поведінка особистості: філософсько-правовий вимір: монографія / Т. З. Гарасимів. – Львів: Львівський державний університет внутрішніх справ, 2009. – 524 с.
66. Скакун О. Ф. Теорія права і держави: Підручник. – 4-те видання доповнене і перероблене / О. Ф. Скакун. – Київ: Алерта, 2013. – 524 с.
67. Добридень О. В. Методологічні підходи до аналізу суспільства споживання / О. В. Добридень. // Гуманітарний вісник ЗДІА. – 2012. – №49. – С. 257–266.
68. Бандура О. О. Філософія права: навч. посіб. / О. О. Бандура, С. А. Бублик, М. Л. Заінчковський. – Київ: Хрінком Інтер, 2000. – 336 с.
69. Філософія: хрестоматія (від витоків до сьогодення): навчальний посібник – Київ: Знання, 2012. – 621 с.
70. Лисий В. Діалектика і методи наукового пізнання / В. Лисий. // Вісник Львівського університету. Серія філософські науки. – 2010. – №13. – С. 20–28.
71. Петренко С. Методи наукового дослідження в сфері права інтелектуальної власності [Електронний ресурс] / С. Петренко – Режим доступу до ресурсу: <http://www.ndiiv.org.ua/ua/library/view-metody-naukovoho-doslidzhennja-v-sferi-prava-intelektualnoji-vlasnosti.html?action=print>.
72. Петрович З. З. Вплив моралі на правосвідомість особи: філософсько-правовий вимір / З. З. Петрович. // Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. серія юридична. – 2013. – №4. – С. 496–505.
73. Юридичний словник – Київ: Головна редакція української радянської енциклопедії Академії наук Української РСР, 1974. – 846 с.
74. Юридична енциклопедія: в 6 т. – Київ: Укр. енцикл., 2003. – 736 с.

75. Гончаренко В. Г. Юридичні терміни. Тлумачний словник / В. Г. Гончаренко, П. П. Андрушко, Т. П. Базова. – Київ: Либідь, 2004. – 320 с.
76. Фарбер И. Е. Правосознание как форма общественного сознания / И. Е. Фарбер. – Москва: Юридическая литература, 1963. – 206 с.
77. Жидовцева О. А. Структура та функції професійної правосвідомості / О. А. Жидовцева. // Форум права. – 2012. – №1. – С. 307–312.
78. Тимошенко В. Визначальні фактори правової свідомості / В. Тимошенко. // Право України. – 2008. – №6. – С. 41–46.
79. Штанько А. О. Правосвідомість та її роль у формуванні правової поведінки / А. О. Штанько. // Держава і право. Юридичні і політичні науки. – 2009. – №43. – С. 144–152.
80. Тімуш І. Правова реальність і правосвідомість : інтегральне розуміння змісту та взаємозв'язку / І. Тімуш. // Право України. – 2010. – № 7. – С. 94–100.
81. Психология эмоций. Тексты – Москва: Изд-во Моск. ун-та, 1984. – 288 с.
82. Чефранов В. А. Правовое сознание как разновидность социального отражения. Философско-методологический очерк / В. А. Чефранов. – Киев: Вища шк., 1976. – 210 с.
83. Теорія держави і права: Підручник / С. Л.Лисенков, А. М. Колодій, О. Д. Тихомиров, В. С. Ковальський. – Київ: Хрінком Інтер, 2005. – 448 с.
84. Психология индивидуальных различий. Тексты – Москва: Изд-во Моск. ун-та, 1982. – 320 с.
85. Гегель Г. Основи філософії права, або природне право і державознавство / Георг Вільгельм Фрідріх Гегель. – Київ: Юніверс, 2000. – 336 с.
86. Кравченко С. Громадська правова свідомість як необхідний елемент побудови громадянського суспільства в Україні / С. Кравченко. // Право України. – 2009. – №12. – С. 140–143.
87. Маркойа І. Право и законность / Имре Маркойа. – Москва: Юрид. лит., 1987. – 360 с.

88. Данильян О. Г. Тоталітарна правосвідомість і правова культура та їх характерні ознаки / О. Г. Данильян. // Право. – 2007. – №14. – С. 27–35.

89. Максименко С. Д. Психологічні чинники самодетермінації особистості в освітньому просторі: колективна монографія / С. Д. Максименко, Г. В. Куценко-Лада, Н. В. Пророк. – Кіровоград: Імекс-ЛТД, 2013. – 400 с.

90. Гордієнко В. Психологія особистості в біографіях, подіях, портретах: Навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. / В. Гордієнко, Л. Коpecь. – Київ: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2007. – 304 с.

91. Бачинський Т. До питання про структуру правосвідомості: деякі дискусійні інтерпретації / Т. Бачинський. // Вісник Львівського університету. Серія юридична. – 2012. – №56. – С. 3–7.

92. Скакун О. Правосознание в правовой системе Украины: эволюционные особенности, профессиональное и региональное измерение / О. Скакун. // Право Украины. – 2013. – №1. – С. 93–116.

93. Дмитрієнко Ю. М. Національна правосвідомість у структурі етновідносин (за сторінками зарубіжних досліджень) / Ю. М. Дмитрієнко. // Держава і право. – 2008. – №42. – С. 20–27.

94. Зинькова А. Н. Региональные особенности правового сознания населения Одесской области / А. Н. Зинькова. // Вісн. Одес. нац. ун-ту. – 2006. – №10. – С. 209–214.

95. Цимбалюк М. Функції правосвідомості та їх онтологічна інтерпретація / М. Цимбалюк. // Право України. – 2006. – №11. – С. 31–34.

96. Первин Л. Психология личности: Теория исследования / Л. Первин, О. Джон. – Москва: Аспект Пресс, 2000. – 607 с.

97. Проблеми правосвідомості особи / С.Сливка, І. Ситар, О. Балинська, Т. Гарасимів. – Львів: Вид-во ЛьвДУВС, 2009. – 417 с.

98. Цимбалюк М. М. Онтологічні основи теорії правосвідомості : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня докт. юр. наук / Цимбалюк М. М. – Київ, 2009. – 36 с.

99. Психологическая теория коллектива – Москва: Педагогика, 1979. – 240 с.
100. Психологические проблемы социальной регуляции поведения – Москва: Наука, 1976. – 368 с.
101. Кельман М. С. Юридична наука як об'єкт методологічного дослідження / М. С. Кельман. – Тернопіль: Тернограф, 2009. – 288 с.
102. Юридична енциклопедія: в 6 т. – Київ: Укр. енцикл., 1998. – 720 с.
103. Ситар І. Методологія дослідження релігійних правових систем / І. Ситар. // Порівняльне правознавство. – 2012. – №3. – С. 169–176.
104. Бехруз Х. Порівняльне правознавство: сучасні грані досліджень / Х. Бехруз. // Порівняльне правознавство. – 2013. – №1. – С. 278–285.
105. Задорожний Ю. А. Витоки формування норми права, як базового елемента системи права романо-германської правової сім'ї / Ю. А. Задорожний. // Юридичний вісник. Повітряне і космічне право. – 2008. – №4. – С. 63–65.
106. Тези лекційних занять з дисципліни «Порівняльне правознавство» [Електронний ресурс] – Режим доступу до ресурсу: elibrary.nubip.edu.ua/16862/1/.
107. Семеніхін І. В. Вторинні джерела англо-американського права [Електронний ресурс] / І. В. Семеніхін // Теорія і практика правознавства. – 2014. – Режим доступу до ресурсу: http://nauka.juracademy.kharkov.ua/download/el_zbirnik/2.2014/43.pdf. – С. 1-21.
108. Карнаух Б. П. Вина як умова деліктної відповідальності в країнах англо-американської правової сім'ї / Б. П. Карнаух. // Актуальні проблеми держави і права. – 2011. – №59. – С. 529–537.
109. Релігієзнавство: Навчальний посібник – Тернопіль: Видавництво Астон, 2005. – 100 с.
110. Вовк Д. Правові системи християнських країн (особливості та проблема неоднорідності) / Д. Вовк. // Вісник Академії правових наук України: зб. наук. пр.. – 2010. – №3. – С. 249–258.

111. Савельев В. Свобода и самоопределение человека в духовно-материальном мире / В. Савельев // Матеріали Міжнародної наукової-практичної конференції «Православні духовні цінності і сучасність». – Київ. – 2013. – С. 207–210.

112. Релігійне життя України. // Релігійна панорама. – 2000. – № 1–2. – С. 3–18.

113. Корюшко М. Термінологічний дискурс дослідження політичного ісламу [Електронний ресурс] / М. Корюшко – Режим доступу до ресурсу: <http://dspace.nbuv.gov.ua/handle/123456789/26545?show=full>.

114. Дашковська О. Гендерна рівність в умовах модернізації ісламу: правові аспекти / О. Дашковська. // Вісник Академії правових наук України. – 2005. – №4(43). – С. 182–187.

115. Зброєва Н. Б. Буддизм як релігійне підґрунтя виховання дітей в Японії [Електронний ресурс] / Н. Б. Зброєва – Режим доступу до ресурсу: irbis-nbuv.gov.ua/.../cgiirbis_64.exe?.

116. Релігієзнавство: навчальний посібник – Тернопіль: ПП Шпак, 2008. – 100 с.

117. Семеній О. Релігієзнавство: курс лекцій / О. Семеній, В. Томахів, Н. Юрчак. – Тернопіль, 1999. – 76 с.

118. Єленський В. Є. Релігійне навчання й виховання в законодавствах та освітніх системах західноєвропейських країн / В. Є. Єленський // Матеріали Міжнародної наукової-практичної конференції «Православні духовні цінності і сучасність». – Київ. – 2013. – С. 77–82.

119. Фетхуллах Г. Діалог і толерантність / Гюлен Фетхуллах. – Київ: Вид-во Жупанського, 2012. – 376 с.

120. Цивільний кодекс України від 16.01.2003 р. [Електронний ресурс] – Режим доступу до ресурсу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/435-15>.

121. Сімейний кодекс України від 10.01.2002 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу до ресурсу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/2947-14>.

122. Махмутьянов И. А. Учение И. А. Ильина о праве и государстве через призму здорового правосознания / И. А. Махмутьянов. // Юридическая наука. – 2012. – № 2. – С. 115–120.

123. Ильин И. А. Теория права и государства / И. А. Ильин. – Москва: Зерцало, 2008. – 550 с.

124. Рябко И. Ф. Правосознание и правовое воспитание масс в советском обществе / И. Ф. Рябко. – Ростов-на-Дону: изд. Ростовского у-та, 1969. – 192 с.

125. Юркевич П. Історія філософії права; Філософія права; Філософський щоденник. / Памфіл Юркевич. – Київ: Ред. журн. «Український світ», 2000. – 756 с.

126. Кодекс України про адміністративні правопорушення від 07.12.1984 р. [Електронний ресурс] – Режим доступу до ресурсу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/80731-10/page6>.

127. Офіційний портал Державної фіскальної служби [Електронний ресурс] – Режим доступу до ресурсу: <http://od.sfs.gov.ua/media-ark/news-ark/print-178403.html>.

128. Фрейд З. Избранное / Зигмунд Фрейд. – Москва: Издательство «Московский рабочий» с совместным советско-западно-германским предприятием «Вся Москва», 1990. – 160 с.

129. Ортанга-и-Гассет Х. Восстание масс / Х. Ортанга-и-Гассет. – 1989. – 124 с. – (Вопросы философии).

130. Юнг К. Г. Психология бессознательного / К. Г. Юнг. – Москва: ООО «Издательство АСТ», 2001. – 400 с.

131. Цимбалюк М. Громадянське суспільство як фактор утвердження демократичної правосвідомості / М. Цимбалюк. // Право України. – 2007. – №11. – С. 21–25.

132. Костенко О. Юридична освіта і правове виховання як засоби забезпечення правопорядку (щодо юридичної освіти і правового виховання

«натуралістського» типу) / О. Костенко. // Право України. – 2011. – №8. – С. 187–193.

133. Ситник П. К. Проблеми формування національної самосвідомості в Україні: монографія / П. К. Ситник, А. П. Дербак. – Київ: НІСД, 2004. – 226 с.

134. Таран В. О. Соціальна філософія: Навч. посіб / В. О. Таран, В. М. Золотов. – Київ: Центр учбової літератури, 2009. – 272 с.

135. Дутко А. О. До питання про основні вимоги до юридичних конструкцій / А. О. Дутко. // Університетські наукові записки. – 2009. – № 4. – С. 16–19.

136. Зінченко О. В. Юридичні конструкції: класифікація та значення у процесі пізнання правових явищ / О. В. Зінченко. // Часопис Київського університету права. – 2011. – №2. – С. 55–58.

137. Чефранов В. А. Правовое сознание как специфическая разновидность социального отражения / В. А. Чефранов. – Харьков, 1973. – 40 с.

138. Пономарев Д. Е. Генезис и сущность юридической конструкции: дис. канд. юр. наук: 12.00.01 / Пономарев Д. Е. – Екатеринбург, 2005. – 175 с.

139. Цуркан О. В. Функції правосвідомості працівників органів внутрішніх справ у сучасних умовах / О. В. Цуркан. // Науковий вісник Чернівецького університету. Правознавство. – 2012. – № 618. – С. 129–133.

140. Буник М. З. Концептуальні засади політики і управління: навч. посіб. / М. З. Буник. – Львів: ЛРІДУ НАДУ, 2012. – 136 с. – (2).

141. Жеругов Р. Т. Роль індивідуального правосознання в регулюванні соціального поведіння людини / Р. Т. Жеругов. // Правовое регулювання общественных отношений. Академия наук СССР. Институт государства и права. – 1976. – С. 27–36.

142. Баран А. В. / Порівняльний аналіз природного права та позитивного права / А.В. Баран // Державотворення та правотворення в Україні: проблеми та перспективи розвитку: матеріали учасників II-ї заочної науково-практичної

конференції (Львів, 16 квітня 2015 р.). – Львів: ННППІ НУ «Львівська політехніка», 2015. – С. 175–179.

143. Левицька О. В. Особливості догми у позитивному праві / О. В. Левицька // Державотворення та право творення в Україні: проблеми та перспективи розвитку: матеріали учасників II-ї заочної науково-практичної конференції (Львів, 16 квітня 2015 р.). – Львів: ННППІ НУ «Львівська політехніка», 2015. – С. 200–202.

144. Шептицький А. Твори (аскетично-моральні) / А. Шептицький. – Рим, 1978. – 493 с. – (Видання Українського католицького університету ім. св. Климента Папи).

145. Сосновський М. В., Шишко В. В. / Державотворення та правотворення в Україні: проблеми та перспективи розвитку: матеріали учасників II-ї заочної науково-практичної конференції (Львів, 16 квітня 2015 р.). – Львів: ННППІ НУ «Львівська політехніка», 2015. – С. 138–141.

146. Полонка І. Аксіологія правової поведінки у контексті структурного підходу / І. Полонка // Национальный юридический журнал: теория и практика. 2015. – № 2 (12). – С. 15–17.

147. Комарницька І. І. Поняття та особливості профілактики адміністративних правопорушень у сфері власності / І. І. Комарницька. // Часопис Київського університету права. – 2014. – №1. – С. 145–147.

148. Рабінович П. Праворозуміння «природне» та «легістське»: неминучість співіснування / П. Рабінович. // Право України. – 2009. – №3. – С. 65–70.

149. Проект Закону України «Про профілактику правопорушень» від 29.12.2009 [Електронний ресурс] – Режим доступу до ресурсу: <http://cv.court.gov.ua/tu26/6/2358/>.

150. Романюк Л. В. Сучасний стан законодавчого регулювання та шляхи удосконалення профілактики адміністративних правопорушень / Л. В. Романюк // Вчені записки Таврійського національного університету ім. В. І. Вернадського. Серія: Юридичні науки. – 2012. – № 1. – С. 117–122.

151. Офіційна веб-сторінка Верховної Ради України [Електронний ресурс] – Режим доступу до ресурсу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/1209-2011-%D1%80>.

152. Сливка С. С. Державотворчі проблеми входження людини у правове поле / С. С. Сливка // Державотворення та право творенні в Україні: проблеми та перспективи розвитку: матеріали учасників II-ї заочної науково-практичної конференції (Львів, 16 квітня 2015 р.). – Львів: ННПП НУ «Львівська політехніка», 2015. – 240 с. – С. 18–28.

153. Дмитрієнко Ю. Про акмеологічну епістемологію девіантної правосвідомості / Ю. Дмитрієнко. // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені В. Гнатюка. Серія: Філософія. – 2003. – №11. – С. 100–107.

154. Муж В. В. Громадянське суспільство як форма вираження колективної правосвідомості / В. В. Муж. // Вісник НУ «Львівська політехніка». Юридичні науки. – 2015. – № 827. – С. 169–173.

155. Муж В. В. Кореляція правосвідомості та права / В. В. Муж. // Порівняльно-аналітичне право. – 2015. – № 6. – С. 36–39.

156. Підчасов Є. В. Правосвідомість як форма соціалізації особистості / Є. В. Підчасов. // Вісник Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди. Психологія. – 2012. – № 42. – С. 114–126.

157. Данильян О. Проблеми взаємовпливу правового виховання і державотворчого процесу: українські реалії / О. Данильян, О. Петришин. // Вісник Академії правових наук. – 2010. – №1. – С. 28–39.

158. Ковальова Г. П. Правове виховання в контексті становлення правового суспільства / Г. П. Ковальова. // Вісник Національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого. Сер.: Філософія, філософія права, політологія, соціологія. – 2013. – №4. – С. 205–208.

159. Дзьобань О. П. Правове виховання в контексті співвідношення права і моралі / О. П. Дзьобань. // Вісник Національної юридичної академії України

імені Ярослава Мудрого. Сер.: Філософія, філософія права, політологія, соціологія. – 2013. – №4. – С. 179–184.

160. Тихонович Л. Правове виховання громадян як форма взаємодії норм права та норм моралі / Л. Тихонович. // Збірник наукових праць Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди. "Право". – 2011. – №17. – С. 35–40.

161. Габричидзе Б. Н. Местные советы и воспитание социалистического правосознания трудящихся / Б. Н. Габричидзе. – Ростов-на-Дону: Изд. Ростовського університета, 1964. – 76 с.

162. Гетьман А. П. Правове виховання в сучасній Україні: монографія / А. П. Гетьман, Л. М. Герасіна, О. Г. Данильян. – Харків: Право, 2013. – 440 с.

163. Муж В. В. Юридичні методи формування правової свідомості / В. В. Муж, Т. З. Гарасимів. // Науковий вісник НУ «Львівська політехніка». Юридичні науки.. – 2015. – № 825. – С. 172–178.

164. Калиновський Ю. Ю. Правове виховання у вищих навчальних закладах України: проблеми та перспективи / Ю. Ю. Калиновський. // Вісник Національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого. Сер.: Філософія, філософія права, політологія, соціологія. – 2013. – № 2. – С. 124–133.

ДОДАТКИ

Додаток А

Зведена таблиця результатів соціологічного дослідження

Опитування проведено автором за сприяння Навчально-наукового Інституту права та психології Національного університету «Львівська політехніка». Кількість респондентів становить 264, з числа студентів III-V курсів спеціальності «Правознавство».

1. Стать:

Ч – 38,5 %	Ж – 61,5 %
------------	------------

2. Чи знаєте, якими Ви правами наділені відповідно до Конституції України?

1) так	96,2 %
2) частково	3,8 %
3) ні	0 %

3. Чи зрозумілий Вам зміст законів України?

1) ні, досить складне формулювання	0 %
2) всі положення законів мені є зрозумілими та не потребують роз'яснень	15,4 %
3) окремі закони чи їх положення потребують додаткового роз'яснення	84,6 %

4. Як Ви ставитеся до обов'язків, що покладені на Вас законами України?

1) виконання законів є в будь-якому випадку обов'язковим	76,9 %
2) доцільність окремих обов'язків мені є незрозумілою та недоцільною	23,1 %

5. Як Ви ставитеся до встановленої заборони паління тютюнових виробів у громадських місцях?

1) негативно, оскільки це порушення прав громадян, схильних до паління тютюнових виробів	3,9 %
2) позитивно, оскільки це несприятливо впливає на оточуючих;	69,2 %
3) позитивно, за умови належного забезпечення прав тютюнозалежних громадян (обладнання всіх без винятку громадських місць спеціальними площадками для паління)	26,9 %

6. Чи порушували Ви коли-небудь правила дорожнього руху?

1) так	57,7 %
2) ні	34,5 %
3) ні, але не заперечую той факт, що можливо буду порушувати в майбутньому, оскільки даний вид проступків не становить значної суспільної небезпеки	7,8 %

7. Як ви ставитеся до введення в Україні найвищої міри покарання – «смертна кара»?

1) позитивно	31 %
2) негативно	50 %
3) позитивно, але не при теперішньому стані правоохоронної системи	19 %

Чоловіків		Жінок	
1) позитивно	50 %	1) позитивно	25 %
2) негативно	30 %	2) негативно	62,5 %
3) позитивно, але не при теперішньому стані правоохоронної системи	20 %	3) позитивно, але не при теперішньому стані правоохоронної системи	12,5 %

8. На Вашу думку, покарання це...?

1) право злочинця спокутувати провину перед суспільством	11,5 %
2) обов'язок злочинця зазнати обмежень своїх прав через вчинений проступок	54 %
3) можливість виправлення злочинця	27 %
Ваш варіант відповіді	7,5 %

9. Чи повідомите Ви до правоохоронних органів про факт вчинення Вашим сусідом насильства щодо члена своєї сім'ї?

1) так, такі дії є неприпустимими	73 %
2) ні, це внутрішня справа кожної сім'ї	7,7 %
3) ні, але спробує йому роз'яснити, що такі дії є неправомірними	19,3 %

10. Найбільш дієвим, на Вашу думку, способом профілактики правопорушень є?

1) посилення відповідальності за вчинені правопорушення	46,2 %
2) систематичне доведення до громадськості негативних проявів та наслідків від вчинення правопорушень	46,2 %
3) збільшення чисельності працівників правоохоронних органів з метою здійснення контролю за населенням	7,6 %

11. Яку з перелічених книг, Ви б назвали «настільною книгою юриста»?

1) Біблія	23 %
2) Конституція України	73 %

3) збірник конвенцій Організації Об'єднаних Націй	4 %
---	-----

12. Виберіть найбільш наближену тезу до Вашого розуміння поняття «право».

1) це сукупність усіх законів та підзаконних актів, що прийняті в державі	23 %
2) це вище суспільне благо, яке виражає принципи «свободи», «рівності», «гуманності»	26,9 %
3) це система правил поведінки, сформованих у суспільстві протягом довготривалого та багаторазового використання	50,4 %